

Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

A politikai ellenségképzés jelenségének egyes aspektusairól

Doktori (PhD) értekezés

Készítette: Szabó Palócz Orsolya

Kézirat műhelyvitára lezárva:

Szeged, 2024.

Szegedi Tudományegyetem

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

A politikai ellenségképzés jelenségének egyes aspektusairól

Doktori (PhD) értekezés

Készítette: Szabó Palócz Orsolya

Kézirat műhelyvitára lezárva:

Témavezetők:

Dr. habil. Révész Béla, címzetes egyetemi tanár

Prof. Dr. Antal Tamás, egyetemi tanár

Szeged, 2024.

Tartalom

1. Bevezetés	6
1.1. Értelmezési keret	11
1.2. Fogalmi keretek tisztázása	13
1.2.1. Az ellenségfogalom dimenziói	13
1.2.2. Diszkurzív politikatudomány és diszkurzív institucionalizmus	14
2. Az ellenségképzés a társadalomtudományokban	16
2.1. Konfliktuselméletek	16
2.1.1. A törésvonal-elmélet és a politikai ellenségképek összefüggései	17
2.1.2. A politikai polarizáció és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	17
2.2. Politikai antropológia	18
2.2.1. Politikai antropológia és a hatalom szimbolikus eszközei	19
2.3. Politikai pszichológia	21
2.3.1. Ellenségképek a politikai pszichológiában: Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmai	22
2.5. Politikai kommunikáció.....	25
2.5.1. A figyelemalapú politika és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	25
2.5.2. Az ellenségkonstruálás praxisa: kommunikációs technikák és nyelvi stratégiák	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
3. A politikai gondolkodás sajátosságainak hatásai az ellenségképzésre; az ellenségkép, mint az önmeghatározás eszköze	25
3.1. A politikai gondolkodás és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	25
3.2. Félelmek szerepe a politikai ellenségképzés folyamatában	26
4. Az ellenségképzés lehetséges politikai következményei	28
4.1. A kivételes állapot állandósulása.....	28
5. Erőszakelméletek, ellenségképek és félelemdiskurzusok: jogkorlátozások a szabadság- biztonság, illetve a rend-káosz dilemma tükrében	34
5.1. Esettanulmány: nyelvi reprezentáció politikai térben	41

5.1.1. Reprezentáció és választójog jelentéstartalmának változásai.....	42
5.1.2. KépviselETFelfogás a szerződéselméletekben.....	44
5.1.3. Rend-káosz szembeállítás és egyén-közösség viszony a szerződéselméletek retorikájában	49
5.1.4. A reprezentáció alakváltozásai: forradalmi átalakulások	50
5.1.5. Gondolkodók és félelmeik.....	51
6. A hatalom szimbolikus eszközeinek szerepe a politikai ellenségképzésben.....	59
6.1. Esettanulmány: Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben	59
7. Politikai ellenségképzés válsághelyzetekben – politikai vezetők ellenségképző narratívái	81
7.1. Esettanulmány: Orbán Viktor válságnarratívái	81
7.1.1. Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében.....	81
7.1.2. Politikai ellenségképzés az ukrán-orosz háborús konfliktus tükrében	89
8. Az ellenségképzés belső célpontjai; társadalmi kisebbségek	92
8.1 Esettanulmány: A Magyarország területén élő nemzetiségek politikai képviselete..	92
8.1.1. Nemzetközi példák a nemzeti kisebbségek törvényhozási képviseletére	93
8.1.2. Jogszabályi környezet változása a nemzetiségi önkormányzati választások vonatkozásában	94
8.1.3. Jelenlegi szabályozási rendszer.....	97
8.1.4. A 2011-es szabályozással bevezetett parlamenti képviselet	98
8.1.5. Választói aktivitás a nemzetiségi önkormányzati (2014, 2019) és az országgyűlési választások (2014, 2018) tekintetében.....	101
8.1.6. Következtetések.....	104
8.2. Esettanulmány: Tények és tévhitek A határon túli magyarok választójoga a magyar belpolitikai diskurzusok tükrében.....	105
8.2.1. A politikai közösség határainak kijelölése, mint a politikai nyelv sajátossága	106
8.2.2. Az ellenségképző diskurzusok nyelvi eszközei	108
8.2.3. A választójog korlátozhatóságának egyes aspektusai	109

8.2.4. <i>A határon túli magyarság értelmezése és az anyaországi politikával való viszonya</i>	112
8.2.5. <i>A választójogba való bevonás folyamata</i>	115
8.2.6. <i>Következtetések</i>	118
9. Ellenségképzés a digitális térben	119
9.1. Esettanulmány: kampánykommunikáció a közösségi médiában	121
Összegzés	135
A politikai ellenségképzés narratíváinak jellemzői:	137
1. <i>A politikai ellenségképzés narratíváinak ellenségképei a politikai nyelv által konstuáltak</i>	137
2. <i>A politikai ellenségképzés narratívái mindig cselekvésre orientáltak</i>	137
4. <i>A politikai ellenségképzés narratívái minden esetben félelmekre apellálnak</i>	138
5. <i>A politikai ellenségképzés narratívái mindig erősen szimbolikus jellegűek, és nagymértékben támaszkodnak a hatalom szimbolikus eszközeire</i>	138
6. <i>A politikai ellenségképzés narratívái folyamatos dinamizmusban vannak</i>	138
7. <i>A politikai ellenségképzés narratívái előszeretettel támaszkodnak a permanens válságkommunikációra</i>	139
Irodalomjegyzék	140
Elemzett beszédek listája	159
Jogszabályok jegyzéke	160

1. Bevezetés

A politikai ellenségképzés napjaink politikai folyamatainak egyik leginkább szembeötlő jelensége, akár a hazai, akár a nemzetközi politikára gondolunk. *Az ellenség*, s az általa jelentett veszélyek, a vele szembeni védekezés szükségessége, illetve távoltagezésének módozatai világszerte szerves részévé váltak a politikai diskurzusoknak, elég akár a kisebbség- vagy migrációellenes, egyre kiélezettebb hangvétellő politikai kampányokra, vagy például az ugyancsak egyre gyakoribb válságdiskurzusokra, illetve a hozzájuk kapcsolódó bűnbakképzés jelenségére gondolni. Donald Trumttól Giorgia Melonin át Orbán Viktorig olyan politikai vezetők színrelépésével találkozunk, akik megszólalásaikban már nem félnek eltávolodni az egykor általánosnak vélt politikai korrektség szabályaitól – sőt, ezt az eltávolodást explicite deklaráltan szükségesnek, mi több, egyenesen kívánatosnak is tartják.

„Ez a politikai korrektség pedig abszolút megöl bennünket, mint országot. Az ember nem mondhat semmit. Bármit mond, megtalálják az okát, hogy miért nem jó.”
(Donald Trump, 2015. augusztus 9.)¹

A politikai ellenségképzés az állampolgári politikaészlelésnek is az egyik legalapvetőbb sarokpontjává vált. A politikától való állampolgári elfordulás, illetve a politikai érdeklődés alacsony szintjének okait feltárni kívánó kutatások rendre összefüggést állapítanak meg *a politika* erodálódása, leértékelődése, valamint az állampolgárok csökkenő politikai érdeklődése között, a politikával kapcsolatos negatív konnotációk között visszatérő motívumként említve a pártvitákat, a politikai diskurzusok negatív színvonalát (ld. „sárdobálás”) és a politikusok morális karakterének romlását (hazugságok, korrupciós ügyek stb.).² A felsorolt tényezők mindegyike összefüggésbe hozható a politikai ellenségképzés egyes aspektusaival, hozzájárulva annak a magyar politikai kultúrában egyébként sem ismeretlen jelenségnek³ a felerősödéséhez, amely szerint a politika folyamatait az állampolgárok jelentős része „a politikusok egymásra acsarkodásával”, parttalannak tűnő

¹ Saját fordítás; az eredetit ld.: *“And this political correctness is just absolutely killing us as a country. You can't say anything. Anything you say today, they'll find a reason why it's not good.”* Trump, 2015. augusztus 9.

² A politikai érdeklődésre ható tényezők, illetve az állampolgári attitűdök vizsgálatára irányuló kutatások tekintetében a teljesség igénye nélkül ld. Szabó–Oross, 2014; Székely–Szabó, 2016; Róbert–Szabó, 2016; Oross–Szabó, 2017a; Oross–Szabó, 2017b; Róbert et. al., 2017; Szabó–Oross, 2018; Székely et al 2021.

³ A politikai kultúrának a magyar társadalomban jellemző tendenciáiról bővebben ld. Papházi, 2018.

vitáival azonosítja. Tovább erősíti ezt a tendenciát a politikai ellenségképzés narratíváinak erősen szimbolikus jellege, amely – figyelemmel arra, hogy a társadalom tagjai alapvetően szimbólumhasználat által élik meg a politikához való viszonyukat (Zentai, 1997: 18.) – jelenség magától értetődően, szinte észrevétlenül vonja magára az állampolgárok figyelmét.

A politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható intenzitásnövekedése nem kerülte el azonban a társadalomtudományok művelőinek figyelmét sem, s több neves kutató is célul tűzte ki a jelenség okainak feltárását. A teljesség igénye nélkül ide tartoznak például Pál Gábornak a politikai erőszak és politikai ellenségképzés összefüggéseit vizsgáló írásai (Pál, 2019; Pál, 2021), Balogh László Leventének a politikai polarizációval összefüggésben megjelenő, ellenségképző aspektusokat feltáró munkái (Balogh, 2021; Balogh 2022), valamint a politikai kommunikáció irodalmának számos olyan kutatása, amely például a figyelemalapú politika (Merkovity 2017; Merkovity 2019; Altheide–Merkovity, 2021) vagy a populista kommunikációs stílus keretrendszerén belül (Glied, 2020; Glied et. al., 2022) próbálja értelmezni a politikai ellenségképzés jelenségét. Nem hagyható figyelmen kívül a fentiekén kívül természetesen Szabó Márton munkássága sem, akinek a téma beemelését a hazai politikatudományi vizsgálódások körébe köszönhetjük (Szabó, 2000; Szabó 2006; Szabó 2007; Szabó 2016).⁴ Remekül példázza továbbá a jelenség térnyerését, hogy az *Intersections* folyóirat 2017-ben *Mobilization through Enemy Images in Central and Eastern Europe* címmel különszámot szentelt a politikai ellenségképzés közép-kelet európai megjelenési formáinak körülményeire, feltérképezésére és megértésére.⁵

A politikai ellenség léte természetesen nem újkeletű eleme a politikának: politikai ellenségek, illetve ellenségképek azóta léteznek, amióta politikai közösségek (Koselleck, 1998: 12-13; Schlett, 2018: 43.), Carl Schmitt óta pedig azt is tudjuk, hogy magának a politikai főnevesített fogalmának a mibenléte, a politikum differenciaspecifikuma is a barát-ellenség megkülönböztetésben ragadható meg (Schmitt, 2008: 26.). Bár az ellenségteremtés a politika lényeges része, intenzitása és megjelenési formái folyamatos változásban vannak, amit az is remekül példáz, hogy a közelmúltban az európai politika fősodrában alapvetően a nyílt antagonizmusokban való politikai gondolkodás és kommunikáció dominanciája figyelhető meg: az ellenségnarratívák elváltak a korábban őket szabályozni látszó választási

⁴ Megjegyzendő, hogy ez a köszönet azért is illeti Szabó Mártont, mivel a témában írott számos, nagy volumenű munka mellett, a témával foglalkozó tetemes nemzetközi szakirodalom lefordításán keresztül is hozzájárult a téma hazai kutatásának felvirágzásához.

⁵ Ld. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. Vol. 3; Nr. 3. 2017: *Mobilization through Enemy Images in Central and Eastern Europe*.

kampányciklusoktól, s immáron intenzíven és állandósultan részeivé váltak a mindennapok politikai kommunikációjának (Gerő et. al., 2017: 15.).

Ahogy az ellenségképzés, mint vizsgálat tárgya nem újszerű jelensége a politikának, nem újdonság a rá vonatkozó tudományos reflexió sem, elég csak Schmitt (1938), Ricoeur (1967), Edelman (1988) vagy Koselleck (1994) vonatkozó munkáira gondolni.⁶ Már Bibót is foglalkoztatták az olyan „politikai hisztériák”, amelyek a bünbakképzés politikai technikáinak, mechanizmusainak révén különböző csoportok közötti ellenségeskedésbe, szélsőségesebb esetben egyes kisebbségek üldözésébe torkollnak. Szemléletmódjában hangsúlyosan figyelmet szentelt olyan különböző társadalomlélektani aspektusok vizsgálatának, mint amilyenek a társadalomban megbúvó félelmek, előítéletek és ellenségképek, számunkra is követendő példát hagyva ezeknek a jelenségeknek a politikatudomány szemléletmódjával és eszközeivel történő tanulmányozására (Enyedi, 2004: 16.).

Ezzel azonban el is érkeztünk a politikai ellenségképzés kutatásának egyik legnagyobb erényéhez, amely egyben egyik legnagyobb nehézsége is, ez pedig nem más, mint a kutatási terület nagyfokú interdiszciplinaritása, hiszen – ahogy az már Bibó pszichológizáló megközelítéséből is kitűnik – a téma egyaránt élvezi több tudományág, illetve tudományterület érdeklődését. Politikai pszichológiai vizsgálódások egész sora foglalkozik azzal, hogy miért fogékonyak különböző politikai közösségek az ellenségkép-alapú politikai narratívákra, politikai szociológusok vizsgálják a jelenség egyes hatalmi-funkcionális aspektusait, politikai kommunikációs kutatások tömkelege kutatja, hogy mik azok a kommunikációs technikák, amelyek e narratívák hatékonysága mögött állnak és politikai antropológiai elemzések közkedvelt témája mindezek hatalmi-szimbolikus beágyazódásainak a kutatása – hogy csak néhányat említsünk a kézenfekvőbb átfedési, illetve érintkezési pontok közül. Érintkezik ugyanakkor témakörünk olyan, ránézésre távolabbinak tűnő tudományterületekkel is, mint például a politikai vezetéskutatás, vagy egyes rendszerelméletek, hiszen a politikai ellenségképzésnek az egyes vezetői stílusokban vagy éppen az egyes rendszerek stabilizációs mechanizmusai között betöltött szerepe ezeken a területeken is sarkalatos pontoknak bizonyulhatnak. További nehézséget jelent, hogy még a politikatudomány berkein belül születő kutatások sem egységes keretrendszerben

⁶ Az összes itt hivatkozott művet magyar nyelven ld. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000.

szemlélik a politikai ellenségképzés jelenségét, s néhány kivételtől eltekintve (Szabó, 2007; Tódor, 2015; Gerő et. al., 2017; Molnár, 2020) sokszor nem is kifejezetten a politikai ellenségképzés áll vizsgálódásuk célkeresztjében, hanem valamely más társadalmi-politikai jelenség vizsgálata során (ld. politikai erőszak, politikai polarizáció, politikai vezetés, politikai diskurzusok), mintegy kísérőjelenségeként kerülnek kapcsolatba a témával.

Ezeket a nehézségeket nem hagyták reflektálatlanul a témában tevékenykedő kutatók sem. Gerő Márton és szerzőtársai kifejezetten javasolják egy interdiszciplináris megközelítés kialakítását a politikai ellenségképzés jelenségének adekvát vizsgálatára, kiemelve, hogy ennek a megközelítésnek magába kellene foglalnia 1) a politikaelmélet alapvető téziseit az ellenségfogalomnak a politikában betöltött funkcióira vonatkozóan, 2) a meglévő empirikus tudományos eredményeket az ellenségképeknek a politikai aktorok általi használatára vonatkozóan, 3) valamint azokat a kontextuális-környezeti tényezőket, amelyek kedvező környezetet teremtenek az ellenségkép-alapú politizálás virágzásának. A szerzők hangsúlyozzák továbbá, hogy a kérdéskör teoretikus vizsgálatának túl kell mutatnia azon – az egyébként igen gyakori kutatói megközelítésen –, hogy az ellenségképzés jelenségét a populizmus vagy a szélsőjobboldali politika értelmezési keretén belül próbálja megragadni, s hogy a mélyebb megértés érdekében, éppen a jelenség interdiszciplinaritását kihasználva, olyan területek nézőpontjait (és eredményeit) is be kell vonni a vizsgálódásba, min a szociológia vagy a szociálpszichológia (Gerő et. al., 2017: 16.).

Jelen értekezés célja mindezek tükrében a politikai ellenségképzés jelenségének tudományos vizsgálatára irányuló kutatói megközelítések, szemléletmódok, módszerek és eredményeik egységes keretrendszerbe foglalása. A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozandó, hogy ez a cél nem egy mindenek felett álló metaelmélet megalkotását foglalja magába, csupán a politikai ellenségképzésre vonatkozó tudásanyag rendszerbe foglalását, az eddigi tudományos eredmények egymásra vonatkoztatását, illetve mindezek tanulságaiból néhány, talán általános érvényűnek tekinthető következtetés beazonosítását a politikai ellenségképzés jelenségével összefüggésben annak okaira, funkcióira, jellemvonásaira, technikáira, hatásaira, illetve következményeire vonatkozóan, azzal a nem titkolt céllal, hogy mélyebben megérthessük a politikai ellenségképzésnek a politikai folyamatainkban betöltött szerepét.

Gyakori vélekedés ugyanis, hogy a politikai ellenségképzésre negatívumként, egyfajta anomáliaként, a politika kívánatos működését bomlasztó, normál mederben zajló

folyamatait megzavaró, kerülendő és orvosolandó jelenséggé tekintünk. S noha természetesen ezeknek a megközelítéseknek is lehet – sőt, ahogy azt később látni fogjuk, bizonyíthatóan van is – igazságtartalma, magáról a jelenségről vajmi keveset tudhatunk meg általa. Ahhoz pedig, hogy ennek az orvosolandónak tartott jelenségnek a tényleges orvoslására bármi távlati reményünk vagy elméleti esélyünk lehessen, meg kell értenünk hosszú időn át tartó fennállásának és a politikai folyamatokban egyre prominensebben megmutatkozó jelenlétének okait.

Mint azt a későbbiekben részletesebben is körüljárjuk majd: ha egy társadalomban egy jelenség hosszú időken át fennáll – márpedig a politikai ellenségképzés a politikai közösségek meglétével egyidős – akkor feltételezhető, sőt valószínűsíthető, hogy az adott jelenség valamilyen *funkciót* tölt be az adott társadalomban, van valamilyen *létoka*, amely tartós fennállását indokolja (Merton, 2002: 123.). A politikai ellenségképzés esetében pedig, ahogy azt említettük, nem pusztán tartós fennállásról, hanem egyre prominensebb térnyerésről is beszélhetünk.

Nem érhetjük be továbbá azzal a magyarázattal sem, hogy a jelenség terjedéséért napjaink politikusainak „minőségromlását”, „morális hanyatlását” tesszük felelőssé, s a politikai ellenségképzés technikáinak népszerűségét a pillanatnyi politikai előnyserzés szempontjaival magyarázzuk. Noha a kettő között kétségtelenül feltételezhető összefüggés, e magyarázatot mégsem tekinthetjük kielégítőnek, hiszen ha el is fogadnánk logikáját – mint ahogy nem tesszük –, akkor sem kapnánk választ például arra a kérdésre, hogy miért fogékony mégis a társadalom ezekre a technikákra, miért jutalmazza az őket alkalmazó politikusi magatartást. A jelenség mélyebb megértésére kell tehát törekednünk, mivel a politikusi romlottság tudományos magyarázóereje finoman szólva is megkérdőjelezhető.

Jelen értekezés tehát a meglévő tudományos eredmények rendszerezése mellett empirikus, politikai diskurzusok, illetve politikai döntésekhez (cselekvéshez) vezető folyamatok elemzéséből származó kutatási eredmények összefoglalására törekszik, kiegészítve a politikai ellenségképzés mibenlétére vonatkozó következtetések levonásával, a jelenség értelmezési rétegeinek, dimenzióinak feltárásával.

Az értekezés által megfogalmazott kutatási kérdések mindezek tükrében a következők:

Mi végre a politikai ellenségképzés?

Milyen általános jellemvonásokkal írható le a politikai ellenségképzés jelensége?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásával, s ezáltal a politikai ellenségképzés mélyebb megértésével a vele szembeni védekezés, illetve társadalmi ellenállás is nagyobb eséllyel valószínűsíthető.

Mindezek tükrében a vizsgálni kívánt téma kutatására leginkább adekvát módszer az *esettanulmány*. A vizsgált esetek egyezései, azonosságai jelentik majd az ellenségképzés különlegességét, sajátosságát, azaz differenciaspecifikumát, míg az esetek különbségei adják majd az esetek egyediségét, sajátos jellemvonásait – az egyediségek magyarázata pedig újabb következtetésekre nyitnak lehetőséget.

Összességében tehát az értekezés a politikai ellenségképzés jelenségéről rendelkezésre álló tudásnak a fent jelzett szempontok szerinti rendszerezésére vállalkozik, kiegészítve azt egyes esettanulmányai vizsgálódások következtetéseinek levonásával a jelenség általános jellemvonásaira vonatkozóan és az egyedi esetek sajátosságainak magyarázatával.

1.1. Értelmezési keret

Szemléletmódbéli előfeltevéseit, azaz a versengő tudományos álláspontok közti kutatói döntést tekintve jelen dolgozat sokat kölcsönöz Schlett Istvánnak a politikai gondolkodásról írt átfogó munkájából, annak is elsősorban a politikafelfogására vonatkozó, szemléleti alapvetéseiből (Schlett, 2018: 20-29.). Akárcsak Schlett tette azt említett művében, jelen értekezés szerzője is úgy tekint a politikára, mint egy *autonómiával rendelkező*, ugyanakkor más társadalmi alrendszerekkel *kölcsönhatásban álló* szférára, amely ennek megfelelően saját belső működési logikával, szabályrendszerrel, gondolkodásmóddal és nyelvezettel rendelkezik, amely jellemvonásaiban minőségileg tér el a társadalom további alrendszereinek – hasonlóan sajátos és egyedi jellegű – jellemvonásaitól. Ennél messzemenőbben jelen értekezés nem tárgyalja az alapvetően Easton (1957), Parsons (1951), Luhmann (2006), illetve Almond (1965) névéhez fűződő strukturalista-funkcionalista rendszerelméleti megközelítések egyes részkérdésekben való eltéréseit, ehelyett az elméleti irányzat képviselőinek rendszer és alrendszer, valamint az alrendszerek egymás közti viszonyára vonatkozó alaptételét teszi magáévá, elfogadva tehát, hogy a társadalmat különböző funkciókat ellátó alrendszerek alkotják. Ezeknek a *funkcionális alrendszereknek* egyike tehát a politikai alrendszer, amely a már említett viszonylagos autonómiája lévén sajátos funkcióval, belső törvényszerűségekkel, elkülönült intézményekkel, egyedi gondolkodásmóddal és nyelvezettel rendelkezik. (Schlett, 2018: 21). Témánk szempontjából mindez azért különösen releváns, mert a kutatás tárgyát képező

politikai ellenségképzés minden diszciplinaritása ellenére is politikai eredetű jelenség, amely – ennek megfelelően – a politikai alrendszer belső törvényszerűségei és racionalitása szerint működik. Következik mindebből továbbá, hogy a jelenséget megérteni is csak a politikai alrendszer működési logikája felől tudjuk, a társadalom többi alrendszerének (az erkölcsnek, az esztétikának vagy akár a tudománynak) megközelítésmódja helyett. Itt tehát a rendszerszintű logikában is visszaköszön, amit a Bevezetésben is jeleztünk, nevezetesen, hogy az erkölcsi megfontolások (ld. morálisan hogyan ítéltető meg a politikai ellenségképzés) nem bírnak magyarázóerővel egy, a politikából származó, illetve arra irányuló jelenség esetében.

Követi Schlett szemléletmódját jelen értekezés a politika tárgyának a meghatározását illetően is, e tekintetben Schlett ugyanis a már emlegetett Carl Schmitt meghatározáshoz nyúl (Schlett, 2018: 22.), aki a politikai mibenlétének differenciaspecifikumát a társadalomnak a barát-ellenség dichotómia mentén történő megosztására való képességben, illetve ennek *intenzitásában* határozta meg (Schmitt, 2002). Következésképpen, bármely, akár a politika szféráján kívülről érkező, *sui generis nem politikainak* tekinthető téma képes arra, hogy politikai jelleget öltson – amennyiben képes a politikai testnek az említett barát-ellenség, mi-ők dichotómia mentén történő kettéosztására. A barát-ellenség kettősségen túlmenően nem elhanyagolható eleme e definíciónak az *intenzitásproblematika* sem, hiszen az adott problémakör intenzitása lesz az a tényező, amely a politikai jelleget hordozza: ha egy adott konfliktusban megjelenik ugyan a mi-ők lehatárolás, az adott téma azonban csekély társadalmi érdeklődésre tart számot, s kevésbé képes politikai érzelmek kiváltására, nem beszélhetünk politikai jellegről. Ellenben amennyiben a felosztást erős intenzitás kíséri, s az egész társadalom állásfoglalására számot tarthat a kérdésben, úgy politikai problémáról beszélhetünk. Érdemes kiemelni továbbá e folyamat dinamizmusát: egy politikai jelenség intenzitását vesztve elvesztheti politikai jellegét is, s helyét újabb, azelőtt nem politikai témakörök vehetik át – nem egyirányú, lezárt folyamatokról beszélünk tehát. *Kritérium* és *intenzitás* következőképpen együttesen alkotják a schmitti meghatározás esszenciáját (Szabó, 2000: 34-35.).

Ugyancsak Schmittől kölcsönzött szemléleti előfeltevése az értekezésnek a gondolkodónak a politikai állapotaira vonatkozó alaptézise is, nevezetesen, hogy a politika *normálállapotok* és *kivételes állapotok* váltakozásából áll (Schmitt, 2002), ahol a normálállapot jelenti a politikai cselekvés meghatározott, stabil keretek között történő működését, amelyben nem fenyeget a rendszerváltozás alternatívája, míg a kivételes állapot a rendszer válságának

kifejeződése, amelyben „maga a léte válik kétségessé”. Ezzel összefüggésben Schlett jelzi a strukturalista-funkcionalista megközelítésmód egy feltűnő hiányosságát, nevezetesen, hogy statikusságánál fogva csak a politikai rendszerek normálállapotának a leírására alkalmazható, miközben elfedi a politika néhány olyan, alapvető fontosságú kérdését, mint amilyen a politikai közösséget megosztó, rendszerszintű konfliktusok megjelölése, illetve szélsőségesebb esetben, magának a rendszerváltásnak a problémája (Schlett, 2018: 22.). Mindezek tükrében a szemléletmódbeli elővetések tekintetében az a kissé paradox helyzet áll elő, hogy míg elfogadjuk a legfőbb harmóniaelméletként is számontartott strukturalista-funkcionalizmus alapvetéseit az egymással kölcsönhatásban álló társadalmi alrendszerekről, addig mégis inkább a harmóniaelméletek kritikájából kinőtt konfliktuselméletek megközelítését valljuk annyiban, hogy a társadalmi-politikai konfliktusokra nem anomáliaként vagy szükségszerűen káros jelenségként tekintünk, hanem a társadalmi együttélésnek – jellemzően az egyéni- és csoportérdekek különbözőségéből fakadó – természetes velejáróiként (Dahrendorf, 1994: 21-23.).⁷

Utolsó, a fentiekből is következő, kognitív előfeltevése jelen értekezésnek továbbá, hogy a politikai ellenségképzésnek van „értelme”, *funkcióval* bír a politika keretrendszerén belül, amely funkció túlmutat a pillanatnyi politikai előnyszerzés praktikus szempontjain, és amely funkciók a politikai alrendszer sajátos logikája felől érthetők meg.

1.2. Fogalmi keretek tisztázása

1.2.1. Az ellenségfogalom dimenziói

Kutatási témánk egyik kulcsfogalmát képező *ellenségfogalom* folyamatos változásban van, mást és mást jelent különböző politikai szituációkban, különböző politikai szereplők számára. Ennek a problémának az áthidalására a szakirodalom az ellenségfogalom három dimenzióját különbözteti meg. Ennek megértéséhez mindenekelőtt be kell azonosítanunk, hogy a fogalomnak létezik egyfajta tárgyi megalapozottsága – ha úgy tetszik, objektív

⁷ Mindez kihatással bír a politikai konfliktusokban résztvevő politikai aktorokra vonatkozó felfogásra is, annyiban, hogy Schlett a fentiek alapján elutasítja azt – a gyakran maguk a politikai szereplők által alkalmazott – megközelítést, amely a politikai szerepvállalást negatívnak ítéli emberi tulajdonságokkal (hataloméhséggel, az önös érdekek hajszolásával stb.) társítja, ehelyett – Weber nyomán – egy, szakmájukban, mégha mégoly specifikus szakmában is tevékenykedő karakterekként tekint a politikai aktorokra, akik a hivatásuknak megfelelően specifikus közeg, a politikai mező szabályainak megfelelően cselekszenek és hoznak döntéseket. A politikai szereplők kettős (olykor az imádatba, olykor a gyűlöletbe átsapó) megítélésé tehát ebben a keretrendszerben elsősorban maga a „szakma” tehető felelőssé. Mint Schlett írja: „nem a politikus osztja meg a társadalmat, hanem eleve egy megosztott társadalomban tevékenykedik”, a társadalmi ítéletek ellentétessége pedig a politikai megosztottság következménye (Schlett, 2018: 24.).

háttére – amely a vizsgálódás első szintjét adja, és amely nem más, mint az érdekellentét. Ez az érdekellentét akkor is létező jelenség, amennyiben nem veszünk róla tudomást, azaz, ha semmiféle tudati reflexió nem kapcsolódik hozzá. Ennek az objektíve létező érdekellentétnek a megléte képezi a további két vizsgálódási szint alapját, a második dimenzió ugyanis annak a terepe, ahogyan ezekre a valóságban létező, kibékíthetetlen érdekellentmondásokra a megismerő elme reflektál. Az objektív helyzetnek ez a fajta tudati tükröződése azonban nem szükségszerűen van jelen, és nem is feltétlenül adekvát a tárgyi valóságára nézve. Az ismeretelméleti háttérrel tekintve ugyanis az ellenségfogalom vonatkozásában is előjöhethetnek mindazok a hibák és hiányosságok, amelyek a megismerő tevékenységben általánosságban jelen vannak (ilyen lehet például a helyzet inadekvát leírása, az objektív valóság bizonyos részelemeinek kiemelése és beillesztése az ellenségfogalomba stb.).

„Egy korlátozást azonban hadd bocsássak előre. A nyelvi meghatározások, vagyis az, hogy ki hol miért ellenség, nem fogják át az ellenségességet létrehozó valamennyi körülményt. Vannak fizikai diszpozíciók, gazdasági, vallási, társadalmi és politikai előírások, amelyek hozzájárulnak az ellenségesség terjedéséhez. Bizonyos, hogy mindig nyelvi eszközök közvetítik a nyelven kívüli eljárásokat, ám ezek nem oldódnak fel a beszéd aktusában. A nyelv szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy hadba szálljunk az ellenséggel.” (Koselleck, 1998: 14.)

Láthatjuk tehát, hogy az ellenségfogalom esetében nem pusztán logikai torzulásokról van szó, hanem arról is, hogy maga az érdek is gátolhatja a megismerés folyamatát. Mindezek tükrében a harmadik szint keretét azok a vizsgálódások adják, amelyek arra irányulnak, hogy hogyan működnek a gyakorlatban ezeknek az érdekellentéteknek és a rájuk való tudati reflexióknak a kommunikációs és szemantikai formái (ld. Koselleck). A hétköznapi jelenségek szintjén alapvetően ez a harmadik szint az, amelyik a leggyakrabban megmutatkozik, a tudományos vizsgálódás során azonban szem előtt kell tartani, hogy a szemantikait a háttérben megelőzi egy kognitív, illetve egy ontológiai dimenzió is.

1.2.2. Diszkurzív politikatudomány és diszkurzív institucionalizmus

A politikai mezőben, mint egyfajta elképzelt közösségben felértékelődik a szavak és az általuk felfestett igazságkonceptiók szerepe, az egyén és önképe egy kulturális meghatározottsággal terhes, erőszakosan diszkurzív térben jön létre, *konstruálódik* meg. Mindennek tükrében a politikai *ellenfelek* sem eleve adottak, hanem egy „diszkurzív

praxisban keletkeznek és múlnak ki, konstruálódnak és dekonstruálódnak” (Szabó 2016: 469). Különösen igaz ez abban az esetben, amennyiben ezeket a szimbólumokat, absztrakt értékeket egy adott politikai közösség saját identitásának kialakítására, illetve újrafogalmazására, saját politikai valóságának definiálására használja, olyan formán, hogy – Szabó Márton szavaival élve – „a múlt narratíváiba szerkesztve” ad választ a politikai gondolkodás önmeghatározásra vonatkozó kérdéseire, a „honnan jöttünk, kik vagyunk, és mit akarunk?” kérdésekre (Szabó 2006: 18). Az önmeghatározásnak azonban elválaszthatatlanul része a közösség határainak kijelölése is, az azon kívülállók (idegenek) körének meghatározása, illetve a vele szemben álló politikai ellenségek megnevezése, hiszen az adott politikai közösség tagjai ezekhez a külső kategóriákhoz viszonyítva értelmezik saját viszonyaikat is. Az *idegen* tehát – akárcsak a politikai közösségre fenyegetést jelentő *ellenség* – a politikai közösség *határkijelölő kategóriája*: egy olyan diszkurzív konstrukció, amely lehetőséget teremt a közösség tagjainak önértelmezésére, és amely egy változékony identifikációs diskurzusban jön létre, általa lesz idegenné (Szabó 2006: 13). Ahhoz, hogy ez az idegen a politikai közösségre veszélyessé, annak ellenségévé váljon a fentiek tükrében elég, ha a közösség tagjai akként tekintenek rá – hiszen a szemükben akkor is fenyegető jelenségként lesz számon tartva, amennyiben ő nem osztja ezt a vélekedést –, és ez fogja meghatározni a közösség tagjainak hozzá való viszonyulását is (Szabó 2006: 33). Az ellenségkép megkonstruálásának ugyanakkor számos beazonosítható nyelvi stratégiája, technikája van⁸, amelyek sikere az általuk konstruált veszélyesség-érzet hihetőségén, s nem annak valóságtartalmán nyugszik.

Mindez kiegészülve a politikai közösségnek azzal a sajátosságával, hogy egyben beszédközösséget is alkot, amelyet tagjainak egymás irányába tanúsított kölcsönös megértése köt össze, és amely „saját otthonosságát közös szimbólumok révén, kommunikatív módon teremt meg” (Szabó 2006: 22) hozzájárul annak megértéséhez, hogy miként eredményezhette egyes szimbólumoknak és mítoszoknak a felhasználása, történeti korokon átívelő narratívákba helyezése az identitásnak egy olyan érzelmetelített módon történő újraértelmezését, amely nem csak megengedően viszonyult hozzá, de adott esetben üdvözölte is az ellenséggel szembeni drasztikus fellépést, a kimagasló erőszakalkalmazást.

⁸ Ezek közé tartozik az átdefiniálás, az aszimmetrikus fogalompárok használata, szemantikai oppozíciók alkalmazása, a sztereotipizálás és a kinyilatkoztatás nyelvi stratégiái. Ezekről bővebben ld. Szabó 2016, 312-320.

Az ellenségfogalom dimenziói mellett a téma átfogó megértéséhez elengedhetetlenül szükségeltetik a *vita*, illetve a *diskurzus* fogalmának konceptualizálása. Ebben a tekintetben jelen tanulmány Pál Gábornak a fogalmakhoz fűzött meghatározásait követi, amelynek értelmében a *vita* nem szóbeli konfrontációként tekint, hanem a diszkurzív politikatudományi megközelítés keretrendszerén belül bevettnek tekinthető módon, az álláspontok közeledésének és távolodásának lehetőségét egyaránt magában hordozó, ugyanakkor a felek által közösen végzett értelemadási tevékenységét éri alatta. A *diskurzus* ezzel szemben a *vita* kategóriánál tágabb, s egyszersmind terheltebb fogalom is. Pál praktikus célzatú diskurzusfogalmát követve ennek tükrében diskurzus alatt a továbbiakban konkrét kommunikációs aktusok, valamint a nyilvános, interaktív és interszubjektív folyamatok tágabb közegét, értelmi összefüggésrendszerét és eszközrendszerét értjük. (Pál, 2014: 172.)

2. Az ellenségképzés a társadalomtudományokban

Ahogy azt az értekezés bevezető részében is körüljártuk, a politikai ellenségképzés jelenségének tudományos igényű vizsgálatára a társadalomtudományok számos területe érdeklődést mutat. E tudományterületek összefonódásait, egymásra hatásait mi sem példázza jobban, minthogy a téma kutatásának számos alapvető gondolkodójára több tudományág is sajátjaként hivatkozik a politikai ellenségképzéssel összefüggésben.

Mindezek tükrében, noha megnehezíti tehát az egyes területek lehatárolását eme magasfokú összefonódás, az értekezés jelen fejezetében az egyes tudományterületeknek a vizsgálati témával összefüggésben meghatározott alapvetéseinek áttekintésére, kutatási eredményeinek vázolására törekszem.

2.1. Konfliktuselméletek

Magának a politika fogalmának a meghatározásakor már legkorábbi politológiai tankönyveink is kiemelik – természetesen a fogalommeghatározás nehézségeire való utalás mellett – a konfliktus és a konszenzus törékeny kettőségének szerepét, hangsúlyozva előbbi elkerülhetetlenségét, immanens beágyazottságát a politikai folyamatokban. Fokozottan igaz ez annak tekintetében, hogy a versengő definíciós kísérletek közös nevezője az adott politikai közösségre nézve kötelező érvényű döntések meghozatalának folyamata, illetve a politikai aktorok erre irányuló versengése, mint a politika lényegi eleme – amelyben a különböző társadalmi csoportok eltérő érdekeiből adódóan értelemszerűen nem képzelhető

el teljes egyetértés, kódolva tehát a konfliktusok meglétét a politika folyamataiban. Az eltérő társadalmi csoportérdekek, a társadalmi törésvonalak (Róna, 2008) természetes megléte lényegében kirajzolja tehát számunkra a politikai ellenségképzés tárgyi megalapozottságát, az ellenségeskedés objektívnek tekinthető háttérét, azaz az ellenségfogalmunk kognitív kategóriáját.

Következik továbbá ebből a gondolatmenetből az a másik politikatudományi alapvetés is, hogy nem minden társadalmi konfliktus feloldható, hiszen egyes törésvonalak mentén megosztott társadalmi csoportok egymást kizáró csoportérdekei (gyakran a társadalom struktúrájában gyökereznek, ld. Dahrendorf, 1994) ezt fogalmilag is kizárják, míg konfliktus nélküli társadalom csak mesterségesen hozható létre. Ez, a politikai polarizációban megnyilvánuló megosztottság tekinthető tehát a politikai ellenségfogalom tárgyi megalapozottságának.

2.1.1. A törésvonal-elmélet és a politikai ellenségképek összefüggései

Dahrendorf a törésvonalakat úgy határozza meg, mint olyan társadalmi ellentétet, amely egymást kizáró társadalmi törekvésekhez kapcsolódik, és gyakran a társadalom struktúrájában gyökerezik (Dahrendorf, 1994). Ebben a megközelítésben tehát a törésvonal egy olyan politikai-társadalmi megosztottságot jelöl, amely megelőzi a politikai ellenségképzés narratíváinak valóságkonstruáló tevékenységét.

2.1.2. A politikai polarizáció és a politikai ellenségképzés összefüggései

Ahogy a konfliktusokkal kapcsolatban is említettük, a politikai polarizáció a demokratikus működés egyik elengedhetetlen alapfeltétele: polarizáció nélkül nem beszélhetnénk versengő alternatívákról, tényleges politikai kompetícióról, vagy a széthúzó társadalmi érdekek pártok általi aggregációjáról, illetve artikulációjáról sem. Utóbbi különösen paradox szituáció volna, tekintettel arra, hogy a pártok fogalmi szinten sem képesek lefedni a társadalom teljességének érdekeit, hiszen jellegükből adódóan csak részérdekek képviselőit képesek, demokráciában tehát szükségszerű a politikai polarizáció megléte (Balogh, 2022). Mivel azonban létezésük lényege, hogy alternatívát nyújtsanak a választópolgárok számára, így értelemszerű, hogy meg kell különböztetniük magukat a politikai élet más szereplőitől, azaz meg kell határozniuk saját politikai identitásukat (Schlett, 2018).

2.2. Politikai antropológia

A politikai antropológia mint a társadalmi antropológia egyik ágazata (egyik szakantropológiája) elsősorban politika és ember különböző hatalmi relációkba ágyazódott viszonyrendszerének feltérképezésére irányuló szándékán keresztül kapcsolódik kutatási témánkhoz, ezen belül is elsősorban a hatalom szimbolikus mozzanatainak, illetve a szimbolikus eszközöknek a hatalomgyakorlásban betöltött szerepének vizsgálatán keresztül. A politikai antropológiában találkozott a jelentések és szimbólumok kutatásának újfajta módjai iránti igény és a Parsons-féle rendszerelmélet, amely a szimbolikus kultúra iránti megnövekedett érdeklődésben öltött testet (Eriksen–Nielsen, 2021: 150.). A szimbolikus antropológia így kialakult irányzatának egyik legjelesebb kutatója, Clifford Geertz vélekedése szerint a kultúra szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit foglalja magába, az emberek pedig ezáltal képesek megőrizni és fejleszteni az étellel kapcsolatos tudásukat (Geertz, 2001).

Kedvelt kutatási területei közé tartozik a politikai antropológiának mindemellett többek között a társadalmi egyensúly és kohézió kialakulásának tanulmányozása, a hatalom és a társadalom tagjai közt folyó dialógus folytonosságának vizsgálata, illetve a hatalomgyakorlás szimbolikus vonatkozásainak feltérképezése. Ehhez kapcsolódik az, a már a bevezetőben is említett megállapítása a politikai antropológiának, miszerint a politikai intézményi szimbolikus eszközökkel teszik láthatóvá magukat az emberek előtt, míg a társadalom tagjai ugyancsak a szimbólumok révén élik meg a politikához való viszonyukat. A szimbolikus formák ebben az összefüggésrendszerben tehát nem a politika mellékes dimenziói, hanem a politikai valóság sajátos kifejeződései (Zentai, 1997).

Célja között szerepel továbbá a politikai antropológiának a politikai hatalom gyakorlására vonatkozó empirikus tudás gazdagítása, a társadalom politikai dimenzióinak megismerése. Politikai és uralom relációit úgy tekinti, „mint az egyetemes emberi kultúra egyik kommunikatív kategóriáját, az ember mint közösségi lény viszonyát a társadalmak történeti eredetű tagoltságához és e tagoltságon belül kialakult erőpozíciókhoz, uralmi eszközökhöz, jelképekhez” (A. Gergely, 1996: 3.). Beletartoznak továbbá a politikai antropológia látókörébe olyan vizsgálódási területek is, mint például a hatalom szimbolikus és kommunikációs aspektusainak vizsgálata, úgy is, mint egyes politikai rítusok és reprezentációk szerepének feltérképezése a hatalom egyes aspektusaival összefüggésben. A hatalom megnyilvánulásai közé sorolja továbbá a politikai antropológia az egyes társadalmi narratívák és az érdekek manipulálásának kérdéskörét, valamint az intézményesített

közbizalmatlanság és a politikai testületek szerepének megértését is (Szabó, 2023: 175.), számos kapcsolódási pontot teremtve ezáltal az ellenségképző politikai diskurzusok vizsgálatának szándékával. Pierre Bourdieu hozzáteszi mindehhez, hogy az emberi cselekvést keretbe foglaló szimbolikus rendszerek nem csupán kommunikációs szereppel rendelkeznek, hanem hatalmi viszonyokat közvetítenek és erősítenek meg (Bourdieu, 1991: 163-170.).

2.2.1. Politikai antropológia és a hatalom szimbolikus eszközei

Annak megértéséhez, hogyan viszonyul mindez a politikai ellenségképzés folyamataihoz, mindenekelőtt el kell fogadnunk a politikai antropológiának azon megközelítését, miszerint a politika a teljes konstruáltság világa, s így miközben a valóságot interpretálja, megszűnik valóság lenni, s maga is pusztán interpretációvá válik. A politikai mező, amely A. Gergely András értelmezésében nem más, mint „társadalmi és uralmi erőhatások, interakciók kerete”, s így a fentiekkel összhangban teret enged a társadalmi folyamatok szubjektív megélésének, a jelentések folyamatos újraértelmeződésének. Ezzel egyidejűleg az egyes cselekvési formákhoz kapcsolódó szimbólumok képesek akár egymást erősítő, akár egymásnak ellentmondó konstrukciók összekapcsolására is, kihasználva az adott kultúrába ágyazódott asszociációs kapcsolatokat (A. Gergely, 1996: 4.). Zentai Violetta rámutat továbbá, hogy a kultúra szimbolikus szerkezetén belül kognitív és emotív mozzanatok egymást kiegészítve jelentkeznek, amelyekre támaszkodva egyes expresszív formák kiemelkedő meggyőző erőt képesek felmutatni, abból a tulajdonságukból adódóan, hogy – különösen érzelmi érintettség esetén – egyszerű, konkrét eseteken keresztül történő tájékozódási lehetőséget nyújtanak anélkül, hogy a megismerés artikuláltabb kategóriáira, kritikai gondolkodásra kellene támaszkodni. Szimbólumok révén ezáltal az egyes konkrét események, történeti mozzanatok *absztrakt értékekkel* kapcsolódhatnak össze, amelyek így adott politikai szituációban *erőteljes érzelmi reakció* kiváltására lehetnek képesek (Zentai 1997: 18.).

Zentai a *hatalom szimbolikus eszközeiről* írott munkájában a társadalmi cselekvésnek két alapvető aspektusát különbözteti meg: egyfelől, hogy minden cselekvés hatalmi vonatkozásba ágyazódik, és abban értelmezendő, másfelől hogy ezen cselekvések mindegyike rendelkezik szimbolikus elemekkel. Ezek közé a szimbolikus eszközök közé sorolja Zentai – magukon a szimbólumokon túlmenően – a *politikai rítusokat*, *politikai mítoszokat* és a *politikai nyelvet*. Közös jellemvonásuk, hogy a valóság olykor az emberi elme számára felfoghatatlan komplexitásának a megértéséhez kínálnak leegyszerűsített „gondolati mankókat”, kapaszkodókat; olyan „készen kapott” gondolkodási sémákat

kínálnak, amelyek segítségével könnyedén szelektálhatjuk, interpretálhatjuk, illetve stabilizálhatjuk az a priori meglévő percepcióinkat. Ugyancsak közös vonása továbbá ezeknek az eszközöknek, hogy – noha olykor ambivalens jelentéseket hordozva is, de – minden esetben *érzelmeik kiváltására irányulnak és célirányos cselekvésre ösztönöznek*. (Zentai, 1997: 19-24.) E felsorolt jellemvonások mindegyike szembeötlően egybevághat a politikai ellenségképzés narratíváinak azzal a tulajdonságával, hogy jellemzően igyekeznek egyszerű, közérthető, készen csomagolt válaszokat adni komplex politikai problémákra.

Tulajdonsága a szimbólumoknak továbbá, hogy képesek egyedi és sajátos jelentéssel felruházni szinte bármit, amit az emberi elme érzékelni képes: a kézenfekvőbb tárgyi, képi vagy nyelvi mozzanatokon túl például helyszínek, épületek, gesztusok is válhatnak szimbolikus jelentések hordozóivá, amennyiben az adott jelentés sikeresen beágyazódik az adott kultúrába asszociációs folyamataiba. A szimbólumalkotás szabadsága azonban itt nem ér véget, e szintézisremlítésnek ugyanis nincs elméleti korlátja: jelentések kapcsolódhatnak össze és szakadhatnak el egymástól, vagy találhatnak újra egymásra, esetleg töltődhetnek fel az eredetitől tökéletesen ellentétes jelentéssel – ennek a végeláthatatlannak tetsző lehetőségekkel telített mezőben tehát a politikai akrotok közti verseny tétje, hogy melyik fél lesz képes a jelentésátadások ellenőrzésére, ki tudja saját értelmezéseit sikeresebben hozzátársítani a politikai üzeneteinek megfelelő jelentéssel felruházni kívánt célpontokhoz (Zentai, 1997: 23-24).

A *politikai mítoszok* mint szimbolikus narratívák „hatékonysága” ugyancsak a külvilág komplexitásának leegyszerűsítésében, megértésének megkönnyítésében rejlik, azáltal, hogy képesek befogadható egységekbe rendezni a valóság szerteágazó sokszínűségét, miközben egyúttal a társadalom rendjének kívánatos mivoltát és folytonosságát sugallják: a múltba nyúlnak vissza annak érdekében, hogy a jelent stabilizálják, gyakran egy kívánatos jövőkép elővetítésének megfogalmazása mellett, összekapcsolva ezzel a három idődimenziót, s megteremtve a rend, a stabilitás és a folytonosság érzetét (Balogh, 2019: 108.). A *politikai rítusok* a mítoszokhoz hasonlóan a folyamatosságérzetet biztosításán keresztül töltik be szerepüket a hatalom szimbolikus eszközei között: a rituális formák változásoknak ellenálló mivoltánál fogva a kultúra más összetevőivel szemben rögzített és időtlen jelleget kölcsönöznek, rendszeres ismétlődésüknel fogva pedig ugyancsak a rendet testesítik meg a politikai valóság sokszor zavarbaejtő sokszínűségével és komplexitásával szemben (Zentai, 1997: 20-21.).

A felsorolás végére maradt a hatalom szimbolikus eszközei közül az, amely a politikai ellenségképzés szempontjából a legkiemelkedőbb jelentőséggel bír. A *politikai nyelv* ugyanis a politikai antropológia a megközelítésében több, mint kulturális jelzőrendszer: a hatalom szimbolikus eszközeként közvetít egyén és társadalom között, interakcióik révén igazságkonceptiókat és tudásstruktúrákat hozva létre, s így alakítva a társadalmi-politikai környezetet, a hatalmi viszonyokat. A nyelvnek tulajdonsága tehát, hogy mindig mélyrenyúló gyökerekkel illeszkedik a fennálló hatalmi viszonyok rendszerébe, a kulturális definíciók megfogalmazása, illetve a valóságnak a politikai nyelv használata révén történő értelmezése ebben a keretrendszerben tehát nem pusztán a hatalom alapja, hanem politikai konfliktusok és harcok örök forrása is (Bourdieu, 1991: 43-45; Zentai, 1997: 23-24.).

A Gergely András a politológiát, illetve a politikai antropológiát összevető írásában alapvetően tematikájában és szemléleti sajátosságaiban ragadja meg a politikai antropológia különbségeit a politikatudományhoz, vagy akár a politikai szociológiához képest. E szemléletmódbeli sajátosság többek között a politikai nyelv konstitutív mivoltának a felfogása, s általa a politikai mezőnek a konstruáltság világaként történő értelmezése, de ide tartozik az intézmény fogalmának az a kiterjesztő jellegű értelmezése is, amelynek értelmében intézménynek tekinthető a nyelv, a szokásjog, a mítosz, de akár a szolidaritás, a társadalmi egyensúly vagy a konszenzuskeresés logikája is. A. Gergely hozzáteszi továbbá, hogy az antropológia elsősorban az emberi kontextusok vizsgálatát helyezi előtérbe, s így gyakorta a nem-állami, nem-institucionális, szokásjog révén fennmaradt szabályrendszerekre koncentrál a formálisakkal szemben. Azokat, a társadalom tagjai által közösen kialakított szokásrendeket vizsgálja tehát, amelyek funkciójuk teljesülése révén rendelkeznek hatalmi aspektusokkal az adott közösség életében (A. Gergely, 1995: 150-151.) – ebben a tekintetben pedig ilyen intézménynek tekinthetők a politikai ellenségképzés folyamatai is.

2.3. Politikai pszichológia

A politikai pszichológia, tárgyához, a politikához igazodva alapvetően ugyancsak a hatalom és befolyás gyakorlásával, szervezett csoportok és közösségek lélektanának, folyamatainak elemzésével járul hozzá a politikai folyamatok megértéséhez. Az egyének és csoportok politikai interakcióinak elemzése, a politikai tapasztalatok és viselkedésformák elfogadásának, berögződésének, vagy akár megkérdőjeleződésének folyamatai egyaránt számot tarthatnak a tudományterület érdeklődésére. Az kutatásunk tárgyát képező politikai ellenségképzéssel is számos átfedést, illetve kapcsolódási pontot találhatunk: a „politikai

ember” cselekvéseinek, gondolkodásmódjának megértése, az individualitás-kollektivitás, valamint a racionális-irracionális koordinátarendszerben való elhelyezése, a politizáló ember születése, s a politika folyamataiban való lavírozása, viselkedése mind politikai pszichológiai vizsgálódások tárgyát képezi. Mindezek tükrében szoros összefüggés tapasztalható a politikai ellenségképzés jelenségével is: a politikai antropológiához hasonlóan foglalkozik különböző hatalmi aspektusok szimbolikus vonatkozásaival, kiterjesztve vizsgálódásának körét a hatalom pszichológiai aspektusaira is, de kutatja a tömeglélektan különböző működési mechanizmusait, az ellenségképek és ellenségfogalmak megjelenési formáit és lélektani vonatkozásait, valamint a különböző propagandisztikus vagy demagóg beszédmódok iránti társadalmi-egyéni fogékonyság magyarázatait – hogy csak néhányat emeljünk ki a témánk szempontjából releváns kutatási aspektusok sorából.

2.3.1. Ellenségképek a politikai pszichológiában: Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmi

Az ellenségfogalmak tekintetében megkerülhetetlen e területek Reinhart Kosellecknek az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikájáról írott munkája, amelyben *hellén* és a *barbár*, a *keresztény* és a *pogány*, valamint *felsőbbrendű ember* [mensch] és *alsóbbrendű ember* [unmensch – lényegében: nem ember] kategóriapárjain keresztül követi végig és mutatja be azok aszimmetrikus használatának mikéntjét és következményeit. Mint azt Koselleck írja, közös jellemzője ezeknek az *egyenlőtlenül ellentétes ellenfogalmaknak*, hogy „saját pozíciójukat szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen” (Koselleck, 1997: 12.). Mint arra Tódor Imre rámutat, minden társadalmi csoportnak szüksége van olyan fogalmakra, amelyek csak órá vonatkoznak, amelyek a saját önmegnevezésének eszközei, és amelyek által önmagára ismer – kizárva a körből ezáltal mindazokat, akik nem rendelkeznek az övével azonos jellemvonásokkal –, s egyidejűleg meghatározva önmagát (Tódor, 2015: 59.). A Koselleck által végigkövetett példák a fogalompár egyik oldalán semmi esetre sem az önmegnevezés eszközei vagy kifejezései: ami ránézésre akár még egy semleges ellentétpár két végpontjának jelölésének is tűnhet – sőt, annak is kíván tűnni –, addig az a valóságban két erkölcsi-morális tartalommal telített, ellentétes töltetű pólus megjelölésére szolgál, ahol az egyik véglet egyértelmű felsőbbrendűséggel rendelkezik a másikkal szemben. Következésképpen, a két végpont között nem csupán *stílusbeli*, hanem *tartalmi* különbségekkel találkozunk, így az egyik oldalon egyértelműen az egyes személyekkel, illetve csoportokkal szembeni megbélyegzésre, illetve kirekesztésre alkalmas – sőt, hivatott

– pejoratív kategóriák keletkeznek, míg a kategóriapár másik oldalán az erkölcsi értelemben feljebbvalónak tekintett kategóriát találjuk (Szabó, 2016: 314-315). Igaz továbbá Koselleck fogalmaira nézve, hogy azokat aszimmetrikus mivoltuk ellenére az egyetemesség értékelésére használják, ezzel is megerősítve megbélyegző jellegüket. Mint Tódor írja, Koselleck nagy felismerése, hogy ezek az ellenségfogalmak a maguk potenciális valóságát *a nyelv által* nyerik el, az így létrejövő kategóriák pedig beépülnek az adott társadalom nyelvi- és szókészletébe, így bármikor előhívható sztereotípiaként élnek tovább. E tekintetben tehát Koselleck megállapításai egybevágóak a politikai antropológiának a politikai nyelv konstitutív jellegéről vallott elképzeléseivel.

Murray Edelman mindezt kiegészíti azzal, hogy amikor a nyelvi technikák alkalmazása nem a legitimnek tekintett politikai ellenfelek, hanem a közösség *ellenségei* ellen irányul, a retorika középpontjába a támadott személy(ek)nek nem a tettei, hanem *természete*, megváltoztathatatlanak tételezett belső tulajdonságai (gonoszsága, erkölcstelensége stb.) kerülnek, amelyek ebben az esetben teljesen függetlenek attól, hogy az illető milyen cselekvési utat választott, vagy hogy győztesen kerül-e ki az előtte álló konfrontációkból – azaz, hogy ténylegesen ártott vagy ártani kíván-e az adott közösségnek. Sőt – mint Edelman írja – e retorikában, adott esetben a részéről tanúsított politikai aktivitás hiánya éppenhogy a háttérben („a föld alatt”) történő machinálás, szervezkedés ékes bizonyítékként is interpretálódhat (Edelman 1988: 67-68). Adott idegennek nem kell tehát ártania a politikai közösségnek ahhoz, hogy annak ellenségévé váljon, elég csupán a hozzá tartozó ártó képzettársítás, az asszociációs kapcsolat megteremtése. Edelman megközelítésében az ellenségeskedés igazolásának alapvető módja egy olyan narratíva kialakítása, amely összeköti a múltat a jövővel. Teszi ezt úgy, hogy egy olyan történetet konstruál, amely a szebb jövő ígérete által racionalizálja drákói intézkedések alkalmazását az ellenséggel szemben. E racionalizálás alapja, hogy az ellenség *természete* rosszakaró, gonosz, és mint ilyet, el kell pusztítani mind a közösségnek, mind magának az ellenségnek az önmagától való megmentése érdekében. E narratíva tehát igazolja az ellenséggel szembeni határozott fellépést a társadalmi rend megóvása érdekében. Edelman felhívja rá a figyelmet azonban, hogy miközben e retorika alkalmazói megkonstruálják ellenségeiket és azokat a történeti narratívákat, amelyekbe elhelyezik őket, óhatatlanul határozzák meg ezzel egyidejűleg saját magukat és saját történelmi szerepüket is. Edelman szerint ez az önmeghatározás adja az egész folyamat érzelmi töltetét. Mint írja, egy, a nemzet szuverenitását fenyegető külső agresszor elleni fellépés által az egyén *önmagát* is *megkonstruálja* – egy büntelen hősök közül álló nemzet tagjaként. Így tehát a narratíva egyaránt megalapozza az ellenség és az

áldozat/megmentő identitását is azáltal, hogy utóbbit egy büntelen múltból kiemelkedő és egy szebb jövő elhozatalára hivatott karakterként definiálja, aki képes megtisztítani a világot az ellenség által megtestesített szennyezéstől (Edelman 1988: 75-76).

Az ellenségképzés szóbeli megnyilvánulásaival kapcsolatban érdemes még szót ejteni Gordon W. Allportnak a nagyon intenzív konfliktusokat osztályozó, ötfokozatú folyamatmodelljéről. E folyamatmodell 1) első fázisában az adott konfliktus résztvevői még alapvetően közvetett módon ártanak egymásnak, szóban nyilvánítják ki eltérő véleményüket vagy álláspontjukat, 2) ezt követik a sérelemokozás közvetlen formái (nyílt stigmatizálás, bűnbakképzés stb.), majd megjelennek a nem szóbeli formák is (ld. megalázás, kiközösítés, marginalizálás). A modell inntól felfelé 3) az immáron elvárássá vált nyílt, bevett és rendszeres zaklatáson, valamint 4) a tényleges és állandósult erőszakalkalmazáson át vezet a konfliktus eszkalálódásának legvégső fokáig, 5) a népirtásig, amelynek egyedüli és nem titkolt célja immáron a konfliktusban ellentétes oldalra került személyek vagy csoportok teljes fizikai megsemmisítése (Allport, 1945; Pál, 2018). A folyamat tehát a percepcióval kezdődik, az egyéni viselkedéssel folytatódik, amely végül kollektív cselekvéssé fajul (Csepeli–Örkény, 2002: 9.). Mindennek jelentősége témánk szempontjából, hogy a folyamat sosem a „magasabb lépcsőfokon” kezdődik, tehát noha nem is minden ellenségképző narratívából, stigmatizációból vagy bűnbakképzésből is eszkalálódik a folyamat népirtássá, az a folyamatmodell alsóbb szintjei minden esetben előkészítik a terepet a soron következő folyamatlemnek, megteremtve ezzel a folyamatban való előrehaladás, az eszkaláció lehetőségét, így a pusztán nyelvi elemek szerepének jelentősége nem lebecsülendő.

Végezetül, szólnunk kell néhány szót a politikai pszichológia aspektusainak tárgyalásakor annak a demagógiával, illetve a propaganda eszközeivel szembeni társadalmi fogékonyság, illetve védtelenség aspektusairól. E jelenségek hatékonysága ugyanis ismételten abban keresendő, hogy alapvetően leegyszerűsítő gondolkodási sémákat és forogatókönyveket kínálnak, komplex pszichológiai és nyelvi-logikai megfontolásokat érvényesítenek annak érdekében, hogy a valóság komplexitásának egy olyan leegyszerűsített, befogadhatóbb változatát adják, amelyek a társadalomban egyébként is meglévő előítéletekkel és sztereotípiákkal rezonálva, mintegy azokat aktiválva képesek hatni a befogadók érzelmeire (Síklaky, 1996: 3.). A válasz tehát semmiképpen sem a befogadóközeg kognitív képességeinek hiányában, hanem éppen ellenkezőleg, a technikákat alkalmazó politikai szereplők tudatos, átgondolt és aprólékosan felépített stratégiájában keresendő.

2.5. Politikai kommunikáció

A politikai kommunikáció kutatásának központi alakja, Gianpietro Mazzoleni a politikai nyelv meghatározásakor egyenlőséget tesz *politika* és *diszkurzív cselekvés* közé, tekintettel arra, hogy – mint írja – politika és beszéd szétválaszthatatlanul egymásra épülnek, nem egymástól elkülönült létezők (Mazzoleni 2006: 102). Fontos észrevenni azonban, hogy a politikai térben a szavak jelentése alapvetően *hatalmi szempontból* töltődik fel értelemmel, míg maga a hatalom – a legitim erőszak monopóliumának weberi értelmezésén túlmenően – magába foglalja a közösség alapvető szimbólumainak meghatározására való képességet, a *jelentésadás képességét* is. Mazzoleni hozzáteszi mindehhez: tekintettel arra, hogy a politikai retorika, a politikai szimbólumok és szertartások a politikai kommunikáció döntő tényezői, a politikai tér különböző szereplői is szimbólumokon keresztül kommunikálnak, szertartásokon révén legitimálják magukat, illetve erősítik meg a társadalomban betöltött szerepüket (Mazzoleni 2006: 103). S mivel a hatalom természetéhez az is hozzátartozik, hogy gyakorlása szimbolikus tetteket kíván, bizonyos értelemben maga sem más, mint különböző jelek és szimbólumok általános összhangja (Mazzoleni 2006: 115-116).

2.5.1. A figyelemalapú politika és a politikai ellenségképzés összefüggései

Az értekezés jelen fejezetében az állampolgári figyelmet, mint szűkös erőforrást értelmező, figyelemalapú politikai kommunikáció keretrendszerén belül értelmezem a politikai ellenségképzés folyamatait, mindenekelőtt Merkovity Norbertnek a témában született munkássága alapján. Ebben a megközelítésben a politika szereplői olyan nem politikai szereplőkkel is versenyeznek a választók figyelméért, mint a különböző hírességek vagy sportolók, így a politikai aktoroknak kiemelt erőfeszítéseket kell tenniük az állampolgári figyelem felkeltéséért.

3. A politikai gondolkodás sajátosságainak hatásai az ellenségképzésre; az ellenségkép, mint az önmeghatározás eszköze

3.1. A politikai gondolkodás és a politikai ellenségképzés összefüggései

A politikai ellenségképzés mibenlétének megéréséhez tehát mindenekelőtt a jelenségnek magában a politikában, illetve a politikai gondolkodásban betöltött szerepét kell megértenünk.

Elengedhetetlenül fontos fogalma továbbá az *ellenség* magának a politikai gondolkodásnak is. Ez összhangban áll a politikai gondolkodás több sajátosságával is, többek között azzal, hogy – ugyancsak a politikai nyelvet felhasználva – minden esetben cselekvésre irányul, miközben élesen definiálja a saját közösség és az azon kívülállók közti határokat. A politikai gondolkodás jellegzetessége a *helyzet*, az adott politikai környezet folyamatos értelmezése, újradefiniálása annak érdekében, hogy a *mi-ők* megkülönböztetés határait minél élesebben meg tudja húzni, így a saját közösséget a kijelölt *ellenséggel* szemben mindinkább összekovácsoló beszédmodot tudjon alkalmazni, jellemzően aszimmetrikus ellentétpárok⁹, illetve a politikai ellenfélhez kapcsolódó negatív képzettársítások révén (Schlett 2018: 37-53). Tekintettel arra, hogy az itt felsorolt elemek mindegyike magának a politikai gondolkodásnak, és nem csupán egy-egy eszmeáramlatnak vagy irányzatnak a sajátossága, jelen tanulmány – a terjedelmi korlátokra is tekintettel – nem vállalkozik a későbbiekben vizsgált retorikai eszközök és a nagy eszmetörténeti ideológiák kapcsolatának vizsgálatára.

3.2. Félelmek szerepe a politikai ellenségképzés folyamatában

„Abban a görcsös félelmi állapotban, mely elhiszi, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival. Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.” (Bibó [1946] 2011: 84.)

Bibó István szavai közel nyolcvan év távlatából sem veszítettek aktualitásukból. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a közelmúlt megrázó terrorcselekményeinek következtében világszerte felerősödő hangok, amelyek „a nyugat liberalizmusát”, magát a liberális demokráciát teszik felelőssé a terrorizmus térnyeréséért. E nézet képviselői egy eszme globális válságáról beszélnek. Elsősorban a liberalizmus toleráns magatartását kifogásolják, mintegy felröva ezzel az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartásának a biztonság garantálása feletti szupremáciáját; a terroristagyanús személyekkel való korrekt bánásmódot, a titkosszolgálati hatáskörök szűkre szabását, egyszóval az eszme gyakorlatbéli „gyengekezűségét”. Ezt a vélekedést a terrorizmus propagandája is erősíti elsősorban magát

⁹ Erről bővebben lásd: Koselleck, 1997: 80.

a nyugati életformát, illetve az azt szimbolikusan megtestesítő fiatal generációt célzó támadásai révén¹⁰.

A terrorizmus „*fejlődése*”, megújulása (újfajta célpontjai, propagandája, toborzási módszerei stb.), a globalizáció és a folyamatos modernizáció következtében összeszűkülő nemzetközi térben azzal tudott korunk egyik legfenyegetőbb kihívásává válni, hogy szinte bárhol és bármikor felbukkanhat, kikezdve ezzel Európa lakosságának biztonságérzetét. A terrorizmus kiszámíthatatlansága és rugalmassága kerül szembe az államok és intézményrendszereik kiszámíthatóságával. A félelemkeltés e módja, a globális terror új formái – elsősorban az európai államok belpolitikai vitáiban – egyre inkább előtérbe helyezik tehát a biztonság problematikáját, következetesen szembeállítva azt bizonyos emberi jogi szempontokkal, látszólag két demokratikus alapértéket ütköztetve ezáltal. Fontos észrevenni azonban, hogy a biztonság a szabadságnak nem alternatívája, hanem előfeltétele, közege – akárcsak a halnak a víz. Hiszen, noha a nem demokratikus államok szélesebb eszköztárral rendelkeznek a külső (vagy akár belső) fenyegetettséggel szembeni fellépés terén, saját polgáraikat semmi nem védelmezi magával az állami erőszak-alkalmazással szemben¹¹. A biztonságérzet hiányából fakadó rendpártiság-igény ilyen formában a „*félelem csapdájaként*” is értelmezhető, amelyből, ha egy állam nem tud kiszabadulni, „óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül” (Bibó, 1945.). A bipoláris (biztonság-szabadság dichotómiában gondolkodó) szemléletmód és a félelem által uralt közhangulat ráadásul nagymértékben kedvez a szélsőségesebb politikai erők megerősödésének, illetve bizonyos társadalmi csoportok radikalizálódásának, hiszen amennyiben a társadalom úgy érzi, jogos félelmei nem találnak meghallgatásra, akarata nem artikulálódik politikai szinten, könnyen a radikálisabb alternatívák felé fordul. Amennyiben ez bekövetkezik – ismét Bibót idézve – az állandó veszélyérzet következtében szabállyá válhat mindaz, „amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség »bérenc«-einek, az »áruló«-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése” (Bibó, 1946: 84.).

¹⁰ Ezt testesítik meg a 2015. november 13-ai párizsi terrortámadások célpontjai is. Szórakozóhelyek, futballstadionok, éttermek: mind a dekadensnek, hedonistának, kozmopolitának tekintett nyugati civilizáció szimbolikus szinterei – s bár idősebb generáció tagjai, de a terroristák számára ugyanezeket az elveket (kozmpolitizmus stb.) jelképezték a Charlie Hebdo szerkesztőségének munkatársai is. Ld. Nagy Miklós *Migráció és terrorizmus – Adalékok a 2015 novemberi párizsi terrortámadások társadalmi-politikai hátteréhez* című előadásában elhangzottak alapján; Budapest, 2016. március 2.

¹¹ Ennek veszélyeit, és az alkotmányossággal való összeegyeztethetőségét Sajó András mélyrehatóan elemzi. Lásd Sajó, 2015: 65-109.

Enyedi felhívja rá a figyelmet, hogy a félelemnek és általában az erős érzelmeknek hajlamosak vagyunk negatív politikai szerepet tulajdonítani: mindenekelőtt attól tartunk, hogy a megegyezésre törekvő, racionális kommunikációt lehetetlenné teszik a reflektálatlan érzelmek, a zsigeri indulatok és a szorongások, s – mint írja – miután kétségtelen, hogy az érzelmeknek meghatározó szerepük van a tömegek politikai viselkedésében, mindez komoly problémaként jelenik meg a demokráciaelméletek vagy a habermasi kommunikatív racionalitás szemszögéből (Enyedi, 2004)

4. Az ellenségképzés lehetséges politikai következményei

4.1. A kivételes állapot állandósulása

Napjaink belpolitikai diskurzusainak kevés olyan szenzitív szegmense van, mint amilyenek a biztonságpolitikának azon kérdéskörei, amelyek az emberek alapvető félelmeivel, biztonságérzetének megingásával kapcsolatosak. Magától értetődően és természetesen ilyen a különleges helyzet, a rendkívüli állapot jogi kategóriája, hiszen éppen a legrosszabb forgatókönyvekre, az állam és a lakosság közvetlen fenyegetettségére, legveszélyeztetettebb időszakaira való jogalkotói felkészülés manifesztációját jelenti. Különösképpen ilyen a magyar jogrendszerbe 2016-ban bevezetett terrorveszélyhelyzet különleges jogrendi kategóriája, amely e diskurzusokban éppen a 21. század egyik legkiszámíthatatlanabb globális kihívására, a nemzetközi terrorizmusra adott jogalkotó válaszreakcióként jelenik meg – arra a nemzetközi terrorizmusra, amelynek *missziójához* szervesen hozzátartozik a megtámadott társadalmi-politikai rend destabilizációja, az említett biztonságérzet tudatos kiiktatása.

Mindezek tükrében munkámban – esettanulmányi jelleggel – a különleges jogrend intézményét járom körül, mindenekelőtt röviden, összefoglaló jelleggel felvázolva a jogintézmény körüli klasszikus dilemma mibenlétét és azt a fogalmi keretet, amelyben az értelmezhető, majd ugyancsak röviden körbejárva a nemzetközi terrorizmusnak, mint a szabályozás újragondolására ösztönző tényezőnek a téma szempontjából releváns aspektusait. Ezután rövid kitérőt teszek a politikai nyelv és a politikai diskurzusok sajátosságainak politikai pszichológiai és kommunikációs összefüggései felé, elsősorban a félelem- és ellenségképző retorika konstitutív vonatkozásaira koncentrálni. Dolgozatom utolsó fejezetében mindezek után röviden vázolólok a magyar szabályozás változásának

tendenciáit és a 2016-tól kezdődően megjelent esetkörbővítés sajátosságait, alapvetően arra keresve a választ, hogy utóbbi mennyiben tudható be a politikai diskurzusok konstitutív sajátosságainak, illetve mennyiben tekinthető jogos szabályozási igény kielégítésének.

Természetesen nem vizsgálhatjuk a különleges jogrend kérdéskörét anélkül, hogy pontosabban meghatároznánk azt az értelmezési keretet, amelyben elhelyezzük azt, s – tágabb értelemben – amelyen belül meghatározunk bizonyos problémákat, felvetünk bizonyos kérdéseket, és kísérletet teszünk azok megválaszolására. A vizsgált jogintézménynek, és az azt övező alkotmányjogi dilemmáknak a megértéséhez elengedhetetlen tehát annak meghatározása, miként gondolkodunk magáról az államról, illetve annak feladatairól, mozgásteréről, erőszakhoz való viszonyáról. Noha napjainkban természetes, hogy bár az adott területen élő népesség feletti főhatalomként felfogott állam (Jellinek, 1994: 60) bírja a legitim erőszak monopóliumát, azt csak jogszabályokban előre lefektetett, szigorúan megszabott keretek között alkalmazhatja. Ez azonban korántsem volt mindig magától értetődő, hiszen az állami erőszak-alkalmazás mint elfogadott konfliktusrendezési módszer sokáig a társadalmi lét olyan természetes velejáróját képezte, s olyan mélyen gyökeredzett a politikai kultúrában, hogy arra a teoretikusoknak szinte nem is volt feladata reflektálni (Weber, 1998: 162). A szemléletmódbeli váltást alapvetően a népszuverenitás-tan, mint új legitimációs típus hozta magával és élezte ki, hiszen ha elfogadjuk annak alaptételét, miszerint az államhatalom a néptől ered, az állam csak annyiban lehet erőszakos a néppel szemben, amennyiben azt igazolni tudja előtte, el tudja vele fogadtatni.

A különleges jogrend intézménye

Az éppen a népszuverenitás-tan eszméjén létrejövő polgári államok kialakulásuk során jócskán bővelkedtek ugyanakkor olyan különleges helyzetekben, illetve határszituációkban, amelyekben a fennálló rendet érte támadás, s amelyet az sok esetben nem tudott leküzdeni: a támadó ezáltal megszűnt a hatalom ellensége lenni, s maga vált a hatalom birtokosává, az új rend építőjévé¹² – elég példának okáért csupán a nagy francia forradalom különböző epizódjaira gondolni.

Noha az itt vázolt hatalomváltás nem szükségszerű velejárója a különleges helyzeteknek – hiszen a fennálló rend megdöntése közel sem olyan egyszerű vállalkozás, hogy mindig

¹² Ezt az átalakulási folyamatot nevezi Kelemen Roland legitimációs/hatalmi kivételes állapotnak. Ld. Kelemen, 2018: 9-10.

sikerrel járjon –, a polgári átalakulásnak mégis kitüntetett szerep tulajdonítható a kivételes hatalom jogállami kialakulásában (Kelemen, 2017: 12-14.), hiszen éppen a polgári társadalom forradalmak útján kodifikált értékeinek hosszútávú védelme volt az, ami megkívánta az olyan különleges helyzetekre való jogállami felkészülést, amelyek különlegessége éppen abban rejlik, hogy a felmerülő veszélyek elhárítása a rendes jog által biztosított eszközökkel nem (vagy nem megfelelő gyorsasággal) valósítható meg, kezelésük ennél fogva a hagyományos jogrendi szabályozásoktól eltérő megoldásokat igényelhet. Amikor ez bekövetkezik – Mészáros Gábor szavaival élve –, „a különleges helyzet társadalmi jelenségből jogilag releváns tényezővé, kivételes állapottá válhat” (Mészáros, 2015: 107-108.). Különböző szerzők különféleképpen határozzák meg annak kritériumait, milyen veszélyeztetettségnek kell fennállnia ahhoz, hogy ilyen kivételes állapot kialakulásáról beszélhessük, közös pontok ezekben a meghatározásokban ugyanakkor az állam lakosságának élet- és vagyonbiztonságát, illetve az állam területi épségét, politikai függetlenségét, alkotmányos rendjét, vagy intézményeinek működését fenyegető helyzetek e kategóriába történő sorolása (Lakatos, 2014; Mészáros, 2015; Csink, 2017: 1-3).

Láthatjuk tehát, hogy a különleges jogrend egyik elengedhetetlen fogalmi eleme a céltételezés, e teleologikus meghatározottság mellett ugyanakkor a fogalomnak szintén, per definitionem, immanens részét képezi az ideiglenesség, hiszen „a kivételes egyetlen célja, hogy visszatérjen az általánosba”, s éppen ennek elmaradásától, a kivételes állapot állandósulásától való félelem jelenti a jogi rezsimmel szemben támasztott fenntartások egyik alapját, hiszen a történelem nem egy olyan példát szolgáltatott számunkra, amikor a kivételes állapot állandósulása diktatórikus berendezkedéshez vezetett (Mészáros, 2017). Fontos megjegyezni tehát, hogy a különleges jogrend fogalma csak az alkotmányos demokrácia keretein belül értelmezhető (Mészáros, 2015: 108.), hiszen diktatórikus vagy autoriter rendszerek esetében a jogrend ideiglenessége, átmeneti jellege már nem áll fenn, s – mint azt Bibó írja – az állandó veszélyérzet következtében szabállyá válik mindaz, „amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség »bérenc«-einek, az »áruló«-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése..” (Bibó, 2011: 84.).

A különleges jogrend körüli klasszikus alkotmányjogi dilemma tehát abban áll, hogy a fentebb felsorolt különleges helyzetekben miként növelhető az állam operativitása alkotmányos kötöttségeinek lazításával, ugyanakkor miként akadályozható meg az így

létrejövő hatalomkoncentrációval való visszaélés lehetősége: vagyis, hogy miként növelhető az illetékes végrehajtó szerv hatalma éppen csak annyira, hogy a fenyegetést hatékonyan el tudja hárítani, ugyanakkor ne legyen képes az ily módon megnövekedett hatalmának megtartására. Mint arra Kiss Barnabás rámutat, a helyes szabályozásnak egyensúlyt kell teremtenie a két követelmény között: biztosítania kell a hatékony és biztonságos védekezés lehetőségét, ugyanakkor az alapvető jogok és az alkotmányos demokrácia védelmében be is kell határolnia az intézkedésre jogosult hatalmi szerv mozgásterét. Végezetül, s talán egyúttal a legfontosabb kritériumként, az optimális szabályozásnak a veszélyhelyzet elmúltával biztosítania kell az állam számára a *gyors és sérülésmentes visszarendeződés* lehetőségét (Kiss, 2018; Homoki-Nagy et. al., 2018).

Ahhoz tehát, hogy a különleges jogrend a jogállam biztosítója, s ne annak ballasztja legyen elengedhetetlen az egyes vészidőszakok alapfogalmainak alkotmányos keretek között történő lefektetése, a jogosított kör és az általa alkalmazható adekvát módszerek kijelölése, illetve a többletjogosítványok alkalmazhatóságának szigorú lehatárolása, kereteinek pontos meghatározása, akárcsak a megfelelő garanciális elemek, fékek és ellenőrzési mechanizmusok szabályanyagba történő beépítése (Kelemen, 2017). Ilyen formán a különleges jogrend intézménye a szükségszerű operativitásnövelésen túlmenően jogállamiságot is védeni hivatott azáltal, hogy meggátolja a rendkívüli szabályozásoknak, intézkedéseknek a rendes jogrendbe történő beépülését, az alapjogok védelmének erózióját (Mészáros, 2015).

Carl Schmitt és a kivételes állapot

Ugyancsak elengedhetetlen a különleges jogrend kérdéskörének tárgyalásakor Carl Schmitt állam- és politikaelméletének számbavétele, hiszen noha napjaink reflexióiban a német jogtudós munkásságára gyakran rávetül a totalitarizmus árnyéka, vitathatatlan, hogy jogtudománya, akárcsak az általa felépített fogalomrendszer alapjaiban határozta meg a politika természetéről, belső logikájáról és joggal való kapcsolatáról való gondolkodásunkat. Schmitt a *politikai* főnevesített fogalmának mibenlétét – ha úgy tetszik, differenciaspecifikumát – abban határozta meg, hogy az *képes barát-ellenség dichotómia mentén kettéosztani adott politikai közösséget*, s amely megkülönböztetésre a politikai cselekvések összessége visszavezethető (Schmitt, 2002: 18-20.). A politikai fogalmához hozzátartozik tehát, hogy noha saját autonómiával bír, azaz saját belső logika, nyelvezet és működési mechanizmusok rendelhetők hozzá, konkrétan körülhatárolható, saját területtel

nem rendelkezik, hiszen gyakorlatilag bármi a politika tárgyává válhat, ami képes e barát-ellenség reláció kijelölésére, ezáltal sui generis nem politikai jelenségek is politikai jelleget nyerhetnek (Schlett, 2018: 218-229.).

A politikai illetén történő meghatározása alapozza meg Schmitt államfogalmát is, amely Jellinek már idézett háromelemű tanával szemben *politikai államfogalom*nak tekinthető, amelyben bár a jog és rend szerepe nélkülözhetetlen, az állam mindenekelőtt politikai egység (barát-ellenség megkülönböztetés tekintetében mértékadó egység), amely szoros összefüggésben áll a szuverenitás fogalmának meghatározásával, amely magába foglalja e viszonymeghatározásról való döntés képességét is (Schmitt, 2002: 25-30). Schmitt szuverenitásfogalmának lényege ugyanakkor leginkább abban a sokat idézett tételben ragadható meg, miszerint – szemben a normák szuverenitásának tételével (Körösényi, 2004: 151.) – „szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (Schmitt, 2002: 1.). E fogalom meghatározás központi eleme tehát maga a döntés, illetve a *döntésre való képesség*, amelynek ténye e decizionalista¹³ megközelítésben fontosabb lehet annak tartalmánál is, következésképpen – Körösényi András szavaival élve – „a szuverenitásfogalom ezért a döntésfogalom explikációjának tekinthető” (Körösényi, 2004: 153.) Schmitt fogalomrendszerében az állam jelenti azt a közvetítő instanciát, amely megteremti a jog érvényesülését azáltal, hogy kapcsolatot teremt az értékek és a tények, a sollen és a sein világa között (Pethő, 1993: 46-47.). E közvetítés nem merül ki ugyanakkor a mechanikus jogalkalmazásban, hanem alapvetően konstitutív jelleggel bír, ez teszi Schmitt jog- és államelméletének alapkategóriájává. Mindezek következtében azonban magát a jogrendet sem értelmezhetjük egyszerű normarendszerként, s inkább úgy ragadható meg, mint „absztrakt norma és konkrét döntés együttese”, amelyben az előbbiek univerzalizmusa kerül szembe utóbbiak partikularizmusával (Körösényi, 2004: 155-156.).

A nemzetközi terrorizmus mint a kivételes állapot fenntartásának indoka

A fentiekben láthattuk tehát, hogy a megfelelő különleges jogrendi szabályozáshoz szükséges egy igen törekeny egyensúly kialakítása, s noha ennek kérdésköreiről,

¹³ Körösényi felhívja rá a figyelmet, hogy Schmitt önbesorolását tekintve Politikai teológia című művében saját álláspontját két kortársa, a jogot a normával azonosító Hans Kelsen, illetve a jogot a döntéssel azonosító Donoso Cortes közé helyezi, amelyből következik, hogy Schmittnek a kettőt ötvöző megközelítése a decizionalizmusnak egy, Coereséhez képest enyhébb változata. Ld. Körösényi, 2004: 155; Schmitt, 1992: 26-35.

megteremtésének lehetőségeiről és nehézségeiről már kimerítően értekezett az alkotmányjogi szakirodalom, korunk egyes globalizációs folyamatainak, társadalmi kihívásainak tükrében e kérdések mégis újfent aktualitást nyernek. Eklatáns példája ezeknek az újszerű kihívásoknak a politikai erőszak relatíve új formája, a nemzetközi terrorizmus, amely a 21. század globalizációs és modernizációs folyamatainak következtében összeszűkülő nemzetközi térben azzal tudott korunk egyik legnagyobb kihívásává válni, hogy változatosságával, kiszámíthatatlanságával és rugalmasságával képes ott is félelmet kelteni, ahol sohasem járt. Ahogy azt Jürgen Habermas megfogalmazta a szeptember 11-i terrortámadással kapcsolatban, az „a globális nyilvánosság univerzális szemtanúja előtt zajlott le (...), a helyi eseményeket globálissá, a világ népességét pedig dermedt szemtanúkká változtatta” (Gulyás–Széplaky, 2011), kiterjesztve ezzel két amerikai városra mért hatást az egész világra – olyannyira, hogy a terrortámadásra adott jogalkotói reakció sem merült ki pusztán az elhíresült Patriot Actben, hanem a minta átvételének egész sorát indította meg a támadás által közvetlenül nem érintett európai demokráciákban is (Ackerman, 2004).

A modern terrorizmus természete

A terrorizmus folyamatos megújulása, újfajta célpontjai, elkövetési- és toborzási módszerei és propagandája mind az alulról (bottom up) privatizált terror¹⁴ jelenségének kiszámíthatatlanságát és rugalmasságát állítják szembe az államok és intézményrendszereik merevségével, kiszámíthatóságával, lassú reakcióképességével. A terrornak ezt a változékony, kiszámíthatatlan jellegét mi sem példázza jobban, mint az, hogy – ahogy arra több szerző is rámutat (Mészáros, 2017: 32-35; Kiss, 2018: 556) – még az egységes definíció megalkotásában is meggátolja a jelenséggel foglalkozó kutatókat, akik között csak abban van egyetértés, hogy nincs egyetértés egy mindenki számára elfogadható definícióra vonatkozóan. Egy korábbi munkámban e definíciók (Conteh-Morgan, 2004; Horgan, 2005; Balogh, 2006: 1432-1437.) közös pontjait kutatva arra jutottam, kijelenthetjük, hogy a modern terrorizmus olyan jelenség, amely tudatosan és kiszámított módon alkalmaz erőszakot (vagy erőszakkal való fenyegetést) ellenségeivel, illetve mindenkivel szemben, akit az elkövetők szimbólumrendszere hozzájuk rendel, mindezt a kormányzat és a társadalom megfélemlítése, destabilizációja vagy valamilyen egyéb politikai cél realizálása

¹⁴ A privatizált erőszak jelenségéről és típusairól bővebben lásd. BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Állam és erőszak, in *Politikatudományi Szemle*, 2011/1. szám, 127-131.

érdekében, s amely destabilizáció megvalósítása folyamán előszeretettel használja a modern közösségi média legkorszerűbb vívmányait mozgósítás és közönségszerzés céljából egyaránt. Mindezt kiegészítettem négy olyan jellemvonással, amelyek fogalmi változásai során is végigkísérték a terror jelenségét, és amelyek hozzájárulhatnak annak természetének, belső mechanikájának megértéséhez. Ezek a jellegzetességek a következők: Olyan antagonisztikus értékellentétek felállítása, amelyek a konfliktus feloldását csak erőszak által teszik lehetővé.

Ehhez kapcsolódóan erős moralizálás és olyan fogalomrendszer használata, amely az igazságszolgáltatást – amely ebben az értelmezésben maga a terrorcselekmény – és az általa történő megdicsőülést is a terrorista oldalára helyezi.

Erős, az élet minden területét átható ideologizálás, illetve annak az adott terrorszervezetek vezetői által fenntartott interpretációs monopóliuma. A cél- és ellenségkép folyamatos újratermelése annak esetleges teljesülése vagy megszűnése esetén is.

5. Erőszakelméletek, ellenségképek és félelemdiskurzusok: jogkorlátozások a szabadság-biztonság, illetve a rend-káosz dilemma tükrében

Ahogy azt jelen dolgozat 2. fejezetében részletesen is kifejtettük, a politikai nyelv megközelítésünkben tehát több, mint kulturális jelzőrendszer; a hatalom szimbolikus eszköze is, amely közvetít egyén és társadalom között, interakcióik révén igazságkonceptiókat és tudásstruktúrákat hozva létre, s így alakítva a társadalmi-politikai környezetet, a hatalmi viszonyokat. Azt is láthattuk ugyanakkor, hogy a politikai térben a szavak jelentése alapvetően hatalmi szempontból töltődik fel értelemmel, míg maga a hatalom – a legitim erőszak monopóliumának weberi értelmezésén túlmenően – magába foglalja a közösség alapvető szimbólumainak meghatározására való képességet, a jelentésadás képességét is.

A politika, mint egyfajta imaginárius tér működésének megértéséhez tehát először is be kell azonosítanunk azokat a meghatározottságokat, amelyek szerint az szerveződik. Az ember közösségbe rendeződését, társadalmainak létrehozását több gondolkodó is a biztonság megteremtésére, a biztos pont keresésére vezeti vissza. Ebből egyenesen következik, hogy

az ember veleszületett félelmei óhatatlanul határozzák meg alapjaiban az általa kiépített politikai rendszereket és alapvető politikai intézményeket is – olyanokat is, mint például a képviselőlet vagy a választójog. Munkámban ennek megfelelően, esettanulmányi jelleggel egy, a választási nyelv területéről származó példát veszek górcső alá, s elemzem a választójognak, mint politikai részvételi jognak a kiterjesztését övező félelemdiskurzusokat arra keresve a választ, miként és mennyiben befolyásolták a különböző korok nagy gondolkodóit saját félelmeik, és miként alakították a szóban forgó diskurzusok, illetve a hozzájuk kapcsolódó szimbólumok és nyelvi eszközök az adott korok hatalmi viszonyait.

Ha egy vadon élő állat embert lát, azonnal működésbe lépnek ösztönei; támad vagy megpróbál elrejtőzni, már ahogyan azt a mérete és jelleme diktálja neki. Cselekedetét a félelem, az ismeretlentől, idegentől való rettegettség motiválja. Hasonlóképpen viselkedik az ember is; már a homo sapiens is rettegett attól, amit nem ismert, s ezek a félelmek határozták meg cselekedeteit. A félelem egyike a legősibb ösztöneinknek, amelyet az emberiség fejlődésének több ezer éves időszaka sem volt képes elsorvasztani – legfeljebb arra megtanítani, hogy ezeket az ösztönöket hogyan lehet kordában tartani.

Az ember veleszületett félelmei alapjaiban határozzák meg az általa felépített különböző politikai rendszereket is. Életünk és tulajdonunk féltése készítetett bennünket, hogy elszigetelt egyének helyett társadalmi kereteken belül keressük az érvényesülés lehetőségeit,¹⁵ ezek ösztönözték bennünket az államnak és működési szabályainak kialakítására, amely védelmet biztosít azáltal, hogy képes az erőszakot saját intézményi keretei közé szorítani – hogy csak néhány példát említsünk azok közül az alapvető mechanizmusok közül, amelyek létrehozására félelmeink motiváltak bennünket.

Ennek megfelelően a politikai rendszerek történeti változásai, fejlődései úgy is értelmezhetőek, mint különböző félelmek leküzdésének az intézményesülései. A politikai részvételnek, mint a választójoghoz való hozzáférés lehetővé tételének folyamata a különböző cenzusok fokozatos kivezetésének folyamatoként is leírható, amely elvezetett addig a napjaink demokráciáiban¹⁶ természetesnek tekintett állapotig, hogy „senki sem

¹⁵ Ld. „Az egyetlen mód, ahogyan valaki megváltik természetes szabadságától, és magára veszi a polgári társadalom kötelekeit, az, hogy megállapodik más emberekkel: összefognak és közösséggé egyesülnek abból a célból, hogy nyugodtan, biztonságban és békében éljenek egymással, hogy zavartalanul élvezzék javaikat, és nagyobb biztonságban legyenek mindenkivel szemben, aki nem tartozik a közösséghez.” In. Locke, 1986: 16.

¹⁶ Demokrácia alatt itt a fogalomnak azt a XX. századi értelmezését értem, amely szerint a fogalom nem pusztán a többség uralmát jelenti, hanem morális egyenlőségen alapul, s a közösség tagjainak egyenlőségét biztosító eljárási rendet is magába foglalja. Vö. Tóth, 2009; Bodnár, 2014a: 15-17.

fosztható meg önkényesen – például vagyoni, műveltségi, származási, nemi alapon – attól a jogától, hogy részt vegyen a kormányzásra való felhatalmazásról hozott döntésekben, a közügyek vitelében” (Papp, 2008: 739.).

Ennek kivívása közel sem volt zökkenőmentes, amit az a hosszadalmas folyamat is remekül illusztrál, amely szükséges volt ahhoz, hogy eljussunk a választójognak, mint egyszerű hatalomgyakorlási eszköznek az ókori felfogásától a közvetett és a közvetlen demokrácia gyakorlásában való részvételnek az alapjogként való elismeréséig (Bodnár, 2014a: 22-30; Papp, 2008: 740.). Ezt a folyamatot rengeteg ellenvetés, élénk társadalmi vita kísérte, amelyek nem nélkülözték az erőszakba torkolló történelmi epizódokat sem. Dolgozatomban annak a bemutatására teszek kísérletet, hogy ezeknek a diskurzusoknak az alapjai mind ugyanazokra a félelmekre vezethetők vissza: ami az egyik oldalon az elnyomás elleni lázadásként, az a másik oldalon a demokráciának, a társadalmilag kívánatos politikai berendezkedésnek a *feltékeként* jelenik meg bennük, míg bizonyos tekintetben a klasszikus biztonság-szabadság látszólagos dilemmájaként; illetve a rend-káosz szembeállítás megjelenési formájaként is értelmezhetőek figyelemmel arra, hogy bizonyos jogoknak – esetünkben a választójognak, mint politikai részvételi jognak – a korlátozását a társadalom *rendjének* megőrzésével, a *káosz* elkerülésével indokolják.

Ezek a félelemdiskurzusok azonban természetüknél fogva mutatnak túl a választójog kiterjesztésére vonatkozó koncepciók összecsapásánál, hiszen megközelítésünkben a politikai nyelv a kulturális jelzőrendszeren túl a hatalom szimbolikus eszköze, a reprezentációs funkciók része is, amely különböző tudásstruktúrákat létrehozva alakítja a társadalmi-politikai környezetet és a hatalmi viszonyokat (Zentai, 1997: 23-24.), így vizsgálódásunkat mindenekelőtt a politikai nyelv és hatalomhoz való viszonya a politikai szimbólumok rendszerében elfoglalt helyének áttekintésével kell kezdenünk.

Szimbolikus reprezentáció

Ahogy azt a 2. fejezetben tárgyaltuk, Zentai Violetta a hatalom szimbolikus eszközeinek vonatkozásában a társadalmi cselekvés két alapvető aspektusát különböztette meg: ezek egyike az emberi cselekvések hatalmi vonatkozásokba ágyazódása, másika pedig, hogy ezeknek a cselekedeteknek mindegyike rendelkezik szimbolikus mozzanatokkal, amely érzelmek kiváltására, s ezáltal cselekvésre ösztönzésre alkalmasak (Zentai, 1997: 18.). Ez összhangban áll a politikai gondolkodás több, feljebb tárgyalt sajátosságával is: többek között annak a cselekvésre irányultságával, vagy a saját közösség határainak folyamatos

újrafogalmazásával. A politikai gondolkodás jellegzetessége *a helyzet*, az adott politikai környezet folyamatos értelmezése, újradefiniálása annak érdekében, hogy a *mi-ők* megkülönböztetés határait minél élesebben meg tudja húzni, így a saját közösséget a kijelölt *ellenség* szemben mindinkább összekovácsoló beszédmódot tudjon alkalmazni, jellemzően aszimmetrikus ellentétpárok, illetve a politikai ellenfélhez kapcsolódó negatív képzettársítások révén (Schlett, 2018).

A politikai mező, amely A. Gergely András értelmezésében nem más, mint „társadalmi és uralmi erőhatások, interakciók kerete” (A. Gergely, 1996), a fentiekkel összhangban a társadalmi folyamatok szubjektív megélésének, a jelentések folyamatos újraértelmeződésének enged teret, miközben az egyes cselekvési formákhoz kapcsolódó szimbólumok képesek akár egymást erősítő, akár egymásnak ellentmondó konstrukciók összekapcsolására is, kihasználva az adott kultúrába ágyazódott asszociációs kapcsolatokat. Szimbólumok révén ezáltal az egyes konkrét események, történeti mozzanatok absztrakt értékekkel kapcsolódhatnak össze, amelyek így adott politikai szituációban erőteljes érzelmi reakció kiváltására képesek. Ahogy arra Zentai rámutat, a kultúra szimbolikus szerkezetén belül kognitív és emotív mozzanatok egymást kiegészítve jelentkeznek, amelyeken belül az expresszív formák jelentősége – az absztrakciókkal szemben – konkrét, könnyen megragadható és befogadható mivoltukból fakad (Zentai, 1997: 16-24.). A politikai mező tekintetében a választási aktus, a választójog gyakorlása alapvetően mindkét elemet, a kognitív és az érzelmi aspektust is erőteljesen megtestesíti, kézenfekvő példáját kínálva ezáltal a későbbiekben a szűkebb vizsgálódásnak, amelyet a választás és reprezentáció szoros összefüggései, kölcsönhatásai és a diszkurzív térben való megjelenési formái még inkább indokolttá tesznek.

A politikai intézményeknek – s mint ilyeneknek, a választásnak is¹⁷ – jellegzetessége továbbá, hogy „szimbolikus eszközökkel teszik láthatóvá magukat, ugyanezen eszközök használata révén a társadalom tagjai értékelik és megélik a politikai intézményekhez való viszonyukat” – írja A. Cohen átfogó munkája nyomán Zentai.¹⁸ A hatalom szimbolikus eszközei, így tehát magukon az asszociációra épülő szimbólumokon túlmenően, a rítusok, mítoszok és a politikai nyelv, egyaránt meghatározzák az egyén valóságértelmezését, a közösségiség élményének megélését: míg a rítusok a rendszerességüknel, folytonos ismétlődésüknel fogva

¹⁷ Választásokhoz és politikai reprezentativitáshoz kapcsolódó konkrét politikai rituálékról, szimbolikákról bővebben lásd: Abélès, 2007.

¹⁸ Vö. Cohen, 1969. 215-235. p.

a rend megtestesítőjeként funkcionálhatnak, a mítoszok jellemzően válságidőszakokban kerülnek előtérbe – ilyenkor megváltoztatva a nyelv funkcióját is, azáltal, hogy az észszerű diskurzusok helyére az érzelmek befolyásolását helyezik. A politikai nyelv ugyanakkor, mint a különböző valóságkonceptiók és tudásstruktúrák létrehozásának legfőbb eszköze, a hatalom eszenciájának hordozójává is válik, így egyszerre tekinthető a hatalom alapjának és a konfliktusok örök forrásának is, s mint ilyen, soha nem pusztán leképeződése az adott hatalmi struktúráknak. Zentai – Foucault nyomán¹⁹ – hangsúlyozza továbbá, hogy „a hatalom gyakorlása a diskurzusok építésén és ellenőrzésén keresztül valósítható meg” – e tekintetben vizsgálható, hogy a politikai elit miként használhatja fel a megfelelő beszédmódot saját pozíciójának megerősítésére, tekintélyének fenntartására (Zentai, 1997: 24.), ebben a kérdésben ugyanakkor gyakran összemosódhat, hogy a beszélő az adott hatalmi pozícióban lévő személy, vagy az önmagát fenntartani kívánó hatalmi pozíció.²⁰

A fentiekben láthattuk tehát, hogy a szakirodalom a politikai nyelvet, s a nyomán keletkező diskurzusokat egyértelműen a hatalom szimbolikus eszközei közé sorolja, a továbbiakban azonban ezeknek a diskurzusoknak kifejezetten az ellenségképző aspektusát, a rá jellemző retorika sajátosságait vesszük sorra, majd áttérünk a fejezet esettanulmányi részére, ahol kifejezetten a reprezentáció vonatkozásában vizsgáljuk különböző korok különböző nagy gondolkodóinak vélekedéseit.

Ellenségképek a félelemdiskurzusokban

Attól a pillanattól kezdve, hogy a közvetlen demokráciákat a képviseleti rendszerek különböző formái váltották, viták övezték annak kérdését, kit illet meg a képviselet, miként jön létre a közjó, és hogyan lehet azt valóban hatékonyan képviselni. Ezt remekül példázzák a témát övező – s a későbbiekben részletesen is áttekintett – magas színvonalú szellemi diskurzusok is, amelyek mindazonáltal maguk sem tudtak szabadulni a *félelemretorika* különböző aspektusaitól, amelyek teljes fejlődésük során végigkísérték a reprezentáció, a közjó és a választójog fogalmait. A különböző félelemaspektusok mentén folyamatosan újraértelmeződő retorikai konstrukciók alátámasztani látszottak azt a tételt, miszerint a képviselet maga is *többszintű és összetett értelmezési tevékenységek sorozata*, illetve ezzel

¹⁹ Erről bővebben lásd: Foucault, 1980.

²⁰ Szabó Miklós *Politikai antropológia* című előadásán elhangzottak alapján. ELTE Társadalomtudományi Kar, 2018, március 27.

összefüggésben a közjó sem pusztán egy adott társadalmi helyzet evidens eredménye, hanem *értelmezve és megvitatva áll elő* (Szabó, 2016: 469.).

Ez a vitafolyamat, illetve a szabad nyilvánosság által biztosított diszkurzív közegben megvalósuló tanulási folyamat úgy tűnik, a történelem során valóban utat biztosított a haladásnak, azaz megteremtette a lehetőséget a különböző társadalmi csoportoknak a választójogon való kívül tartását eredményező félelmek leküzdésére.

Ugyanakkor, ahogy az általános választójog kivívása sem egyik napról a másikra ment végbe, a szóban forgó félelmek leküzdése is nehéz és időigényes tanulási folyamatnak bizonyult, amely során a félelemretorika gyakran kiegészült a modern politikában is ismert ellenségteremtő retorika egyes eszközeivel. Dolgozatom következő szerkezeti egységében ezeknek az eszközöknek – Szabó Márton átfogó munkájára támaszkodva történő – rövid ismertetését követően annak bemutatására teszek kísérletet, hogyan jelentek meg, és milyen hatást váltottak ki ezek az ellenségképző elemek a félelemdiskurzusokkal való interakciójuk során.

A demokratikus politika alapvető jellegzetességei közé tartozik, hogy az adott politikai közösségeken belül, a viszonyokat és határokat folyamatosan újrakonstruáló, legalizált és nyílt kompetíció folyik a politikai élet különböző szereplői között. A politikai *ellenfelek* azonban nem eleve adottak, hanem egy „diszkurzív praxisban keletkeznek és múlnak ki, konstruálódnak és dekonstruálódnak.” Ennek a diskurzusnak jellemzően központi elemét képezi „az érvényes és hatékony politikai cselekedet” megítélése, amely jellegéből adódóan nem individuális, hanem közösségi tett – így a XX. században a párt értelemszerűen vált ennek intézményesült formájává, amely ennek megfelelően „riválisaihoz viszonyítva alakítja tetteit és identitását” (Szabó, 2016: 303-304.).

A politikai ellenfélnek ebből az intézményesült közegből való kiszorítási eljárásának első lépése, hogy a politikai ellenfelek úgy kezdenek el beszélni egymásról, „mintha a másik nem a politikai élet legitim szereplője, hanem a politikai közösség ellensége volna.” A politikai rivális ellenségként való kezelése ugyanakkor merőben eltér a politikai élet klasszikus (külső) ellenségkonstrukciótól (ld. hódító). Ellenkezőleg, jellegzetességét éppen az adja, hogy a rivális ellenség az adott politikai közösség *szerves része és potens szereplője*: „együtt él azokkal, akik őt a közösség ellenségének igyekeznek beállítani, és riválisaihoz hasonlóan valamilyen módon a hatalom közelében van” (Szabó, 2016: 308.) – vagy ahogy azt majd

esetünkben látni fogjuk, a politikai hatalomból való részesedés *felé igyekszik*. A rivális ellenség megteremtésének Szabó kétféle specifikus eszközrendszerét írja le:

Az első esetben „a politikai diskurzus tematikáját az ellenfél megváltoztathatatlan negatív belső vonásai töltik ki.” Ilyenkor tehát a politikai napirendet a szóban forgó negatív tulajdonságok dominálják, a kommunikáció pedig egyirányú, a beszélőnek nem áll szándékában párbeszédet folytatni, vagy – ahogy azt a Szabó által is idézett Murray Edelman írja – a versengő helyzetet megnyerni (Edelman, 1988: 89-90). Az eljárás középpontjában ilyenkor az a megfontolás áll, hogy mivel az ember *belső tulajdonságai* természetüknél fogva *adottak*, így ha sikerül ezeket a vonásokat az ellenfélhez kapcsolódóan negatívan feltüntetni, „akkor az illető menthetetlenül kártékony lény, akinek semmi keresnivalója nem lenne a politikai életben” (Szabó, 2016: 310).

A második esetet az ellenfél *tetteinek kriminalizálása* jelenti, vagyis a rivális cselekedeteit „a politikai közösséget károsító, bűnös tevékenységnek minősítik.” Ennek enyhébb változata az, amelyik a másik felet annak *értelmi képességeire* hivatkozva marasztalja el, azaz ártó szándékot nem tulajdonít neki, csupán inkompetenciát. Súlyosabb esetben „a beszélő kétségbe vonja ellenfele szándékainak tisztességét”, azaz a politikai közösség *szándékos kártevőjének* állítja be politikai riválisát (Szabó, 2016).

A két eszközrendszer együttesen alkalmazva tehát alkalmas arra, hogy a riválist mind személyében, mind pedig tettei alapján diszkreditálja, megteremtve ezzel a politikai közösségből való kizorításának alapját. Az ellenségkonstruáló nyelvi stratégiák használatával kapcsolatban Edelman rámutat ugyanakkor, hogy a vonatkozó ellenségkonstrukciók nem csak a beszélőket és címzettjeiket, hanem *a politikai közösség egészét érintik*, mivel noha látszólag csupán a rivális ellenségként aposztrofált csoportot célozza egy-egy hozzá társított pejoratív kifejezés, valójában azok ellen is irányul, akik nem osztoznak a beszélő álláspontjában (Edelman, 1988: 99; Szabó, 2016: 230.), így abban az esetben is érintetteké válnak, ha ők maguk nem vetik meg az ellenségképző retorika által célzott csoportot.

Noha korábban azt állítottuk, hogy a belső ellenség jellemzően a politikai élet potens szereplője, a politikai diskurzus ismeri „azt a veszélyes személyt, aki velünk együtt lakik, látszólag hozzánk tartozik, hiszen felmenői esetleg évszázadok óta itt élnek, egyazon állam polgárai vagyunk, ám egyszer csak azt mondják róla a hatalom képviselői, hogy ők valójában ellenségeink, pontosabban *belső ellenségeink*.” Az ilyen típusú ellenségkijelölő *rámutatások*

esetében a diskurzus alapvetően arra irányul, hogy olyan személyt vagy csoportot tüntessen fel ellenségként, aki/amely „sokak szemében nem tűnik ellenségnek, vagy korábban nem tartották annak.” Az ilyen belső politikai ellenségek mindig konstruáltak, soha nem eleve adott elemei a politikai közösségeknek (Szabó, 2016: 312).

Edelman mindezt kiegészíti azzal, hogy a belföldi ellenségek létrehozása más módon is erősítheti a már fennálló hatalmi viszonyokat, többek között azáltal, hogy „ellenséges csoportokra osztja a népeiséget, és így minimumra csökkenti annak a valószínűségét, hogy az fellép a hatalmi struktúrával szemben” (Edelman, 1988: 119.), másképpen megfogalmazva: ebben az esetben a beszélő az *oszd meg és uralkodj* elve alapján képes kordában tartani a társadalmat.

Végezetül fontos kiemelni, hogy az effajta ellenségképző retorika nem csupán technika, vagy leíró jellegű beszédmód, hanem egyúttal *konstitutív eszköz* is: bizonyos dolgok kimondása által teremti meg az adott dolgot, ahogy Szabó fogalmaz „realitásról van tehát szó, amelynek egzisztenciális súlya van mind a beszélő, mind az érintett számára” (Szabó, 2016: 303.).

5.1. Esettanulmány: nyelvi reprezentáció politikai térben

Láthattuk tehát, hogy a politikai nyelvnek, mint a hatalom szimbolikus eszközének és az ellenségképző retorikának a politikai viszonyokra, a politikai közösség határainak megvonására gyakorolt hatása természetszerűleg hatja át a politikai rendszert, a politikai kultúrát, s magát a reprezentáció kérdéskörét is. Korábban már kitértünk rá, milyen okai vannak annak, hogy választásunk az esettanulmány témáját illetően miért éppen a választások intézményére esett, így itt most csak annyit emelnénk ki, hogy talán ezen a területen mutatkoznak meg leginkább együttesen a politikai kultúra kognitív és emotív elemei, ahogy a cselekvésre irányultság, a mozgósítási szándék is kiemelt szerepet élvez a kérdéskörben, míg az egyértelmű hatalmi aspektusok a félelemdiskurzusok talán legeklektásabb példájaként szolgálnak. Ezek a félelemdiskurzusok azonban túlmutatnak különböző igazságkonceptiók ütköztetésénél, s magukba foglalják a demokráciáról, illetve magáról a reprezentáció mibenlétéről való felfogások ütközését is, így megértésüket ezeknek az áttekintésével kell kezdenünk.

5.1.1. Reprezentáció és választójog jelentéstartalmának változásai

A képviselettel és választójoggal foglalkozó szerzők többsége munkáit olyan tévhitek eloszlásával kezdi, minthogy képviselet és választás, képviselet és demokrácia vagy képviselet és szabadság egymás szükségszerű előfeltételei volnának. Ahogy arra Dezső Márta rámutat, „nem minden választás eredményez képviseletet, illetve a képviseleti elv megvalósulásának nem szükségszerű formája a választás” – képviselet létrejöhet például kinevezés útján, míg a választást, mint technikát alkalmazhatjuk egyéb, nem képviseleti jellegű (p. bírói) testületek felállítására, amelyeknek funkciója változatlanul az igazságszolgáltatás marad (Dezső, 1998: 18.). Hasonlóképpen, noha a választásnak napjainkban általánosan elismert funkciója demokratikus módon meghatározni a népképviseleti szervek összetételét, választás természetesen nem kizárólag demokráciákban létezhet, amely esetekben a választás pusztán a képviselőtestületek létrehozásának és/vagy a hatalom átruházásának *technikájaként* (Nohlen, 1984: 7-10.), egyfajta *procedurális legitimitációt*²¹ teremtő módszerként értelmezendő. H. F. Pitkin képviselettel foglalkozó átfogó művében kiemeli, hogy noha reprezentáció, demokrácia és szabadság ideájára úgy tekintünk, mint együtt járó jelenségekre, története során sokáig sem a képviselet elvi koncepciója, sem annak gyakorlata nem kapcsolódott szorosan a hozzá társított fogalmakhoz – a reprezentációnak ennek megfelelően nem feltétlenül kell a képviseleti kormány koncepciójához kapcsolódnia sem: az államot például képviselheti egyszemélyi vezető vagy nagykövet is (Pitkin, 1967).²²

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a reprezentáció fogalmához rengeteg jelentéstartalom kapcsolódhat. A továbbiakban a képviseletnek, mint a népesség egy nagyobb csoportjának, az adott *politikai közösségnek*, vagy a nemzet egészének a reprezentációjára vonatkozó megközelítések változásaival foglalkozunk, röviden áttekintve, hogyan nyerte el a képviselet így felfogott eszméje annak mai formáját, a választójog kettős természetének (konstitutív eszköz és alapjog) kialakulásával összhangban.

Az ókor kisléptékű, közvetlen demokráciáiban, noha létezett a választás, mint a hatalomgyakorlás egyik eszköze (Bodnár, 2014a: 22.), a megválasztott tisztségviselők –

²¹ A procedurális jelzővel ellátott legitimitásfogalom a társadalmi elfogadottságnak a formális feltételeknek, eljárási követelményeknek való megfelelésből való előállítását jelöli; az etikai megfontolások, morális igazolások ebben az esetben háttérbe szorulnak. Vö. Habermas, 1994: 190. és Löffler, 2010: 207-210.

²² „[representation] become linked with the idea of democracy, as well as with ideas of liberty and justice. Yet through much of their history both the concept and the practice of representation have had little to do with democracy or liberty.” Ld. Pitkin, 1967: 2.

éppen a közvetlen demokrácia jellegéből adódóan – alapvetően nem az őket megválasztók *képviselétére*, hanem bizonyos (állami) *funkciók*²³ betöltésére, ellátására voltak hivatottak. Míg az antikvitásban a kis (városállami) területre koncentrálódó, alacsony lélekszámú népesség lehetővé tette az állami és a társadalmi keretek összemosódását, a pozitív szabadságfelfogás dominanciáját,²⁴ „nem tette szükségessé, hogy az egyes csoportok szükségleteit, érdekeit és nézeteit sajátos intézmények és mechanizmusok (pl. nyilvánosság, érdekképviselés) közvetítsék a többiek, illetőleg a közösség egészét képviselő »állam« felé” (Takács– Könczöl, 2007: 14-17.). A későbbi korok nagyobb lélekszámú, differenciáltabb társadalmi ugyanakkor már nem nélkülözheték bizonyos embercsoportok egyes személyek, testületek általi reprezentációját.

Jelentős különbségekkel ugyan, de az európai országok többségében már a késő középkortól működtek a rendi képviselet különféle intézményei. Ezekről általánosságban elmondható, hogy tekintetükben a részvétel-problematika még elsősorban az *ellenállásban* öltött testet, vagyis alapvetően *negatív* megközelítésben volt megragadható: noha a törvényeket az uralkodók hozták, amennyiben szükségét érezték, a rendi gyűléseknek joguk volt azokra *nemet mondani*. Ehhez igazodtak a megvalósuló reprezentációs formákra vonatkozó elképzelések is, amelyek értelmében a képviselő alapvetően *küldötti* minőségében jár el, megbízási nevében és kifejezett akarata szerint (Dezső, 1998: 19.).

A képviselet mai értelemben vett fogalmának csírája a XVII. században, a szerződéselméletekkel, a népszuverenitás eszméjének megjelenésével került be az európai politikai gondolkodás történetébe. A népképviselet hosszú időn át korábban pusztán annyit jelentett, mint „az államhatalom gyakorlásában való részvételnek a rendi képviselettől eltérő lehetőségét: a születési előjogok helyett az állampolgárok vagyoni helyzetén alapuló hatalomgyakorlást, illetve az abban való részvételt” (Dezső, 1998: 20-21.). A gazdasági teljesítőképesség fontosságának felértékelődése a reprezentációval összefüggésben nem meglepő, ha figyelembe vesszük Európa társadalmainak fokozatos átstrukturálódását. A felvilágosodással, a racionalizmussal, a feudális abszolutizmus, és annak legitimációs alapjait biztosító egyházi világnézeti dominancia megkérdőjeleződésével, az ipari forradalom által tovább erősített antifeudális folyamatokkal, a tőketulajdon meghatározóvá

²³ Athénban például a hadügyekért felelős sztratégoszok vagy a gazdasági ügyekért felelős tamiászok esetében. Vö. Németh, 1999: 118-119.

²⁴ E felfogás szerint az az ember szabad, aki aktívan részt vesz a közéletben; a szabadság tehát nem más, mint a közösségért való tevékeny magatartás. Vö. Xenophón, 1986: 136-184.

válásával a XVIII. századra Európa lakossága vagyoni értelemben és érdekei mentén is egyre differenciáltabbá vált. A feltörekvő polgárság olyan elvárásai, mint a gazdasági súlyának megfelelő részesedés a politikai hatalomból, fokozatosan kerültek szembe más társadalmi csoportok, *rendek* érdekeivel, széleskörű társadalmi vitát generálva ezáltal.

5.1.2. Képviselētfelfogás a szerződéselméletekben

Noha – ahogy azt Pitkin is kiemeli – a képviselőlet eszméjével a kor több jelentős gondolkodója is foglalkozott, Thomas Hobbes egyike volt azoknak a keveseknek, akik kidolgozott, komplex meghatározását adták annak, hogy mit értenek a reprezentáció fogalma alatt (Pitkin, 1967: 14; Hobbes, 1999: 197-201.), míg a szerzők többsége explicit fogalom meghatározás helyett adottként kezeli a kifejezést, amelynek tartalmi elemeire annak használatából, s különböző implikációkból következtetünk – ide értve például John Stuart Millt is, aki pedig külön munkát is szentelt a képviselőleti kormányforma elemzésének (Mill, 1867).

Hobbes szerződéselméleti fikciójának kulcseleme, hogy a hatalmat a nép kezéből a szuverén államhatalomra ruházó *alávetési szerződést* a társadalom tagjai *egymással* kötik meg, nem az állammal. E mozzanat révén a szerződés csaknem felbonthatatlanná válik, mivel az uralkodó – révén, hogy nem részese – *nem is képes* megszegni azt.

„(...) mivel az emberek a megszemélyesítés jogát arra, akit uralkodójuknak neveznek, csak egymás közt, nem pedig mindannyiuk és közte létrejött szerződés alapján ruházták át, ezért az uralkodó részéről szerződésszegésről nem beszélhetünk.” (Hobbes, 1999: 211.)

Hobbes ezzel egyúttal az abszolutisztikus államhatalom elvi igazolását is megteremti, amikor is az általa alapvetően erőszakosnak elképzelt természeti állapotból való kilábalás egyetlen lehetséges módjaként egy olyan szuverén létrehozását jelöli meg, amely a *társadalom által ráruházott hatalom révén* (Balogh, 2011a: 119-132) képes az erőszak korlátok közé szorítására, és amely – hatékonyságának biztosítására való tekintettel – a társadalom által semmilyen módon nem korlátozható.

„(...) ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonsága érdekében törvényesen és joggal a maga erejére támaszkodik...” (Hobbes, 1999: 205.)

Ilyen értelemben tehát az állami erőszakmonopólium az egyetlen hatékony eszköz az *emberek egymással szembeni*, korlátlan és kiszámíthatatlan erőszakos cselekedeteinek (*bellum omnia contra omnes*) megfékezésére (Balogh, 2011a: 119-132.). Hobbesnál is megjelenik tehát az a retorika, amely az egyéni szabadság feláldozását, a szuverén széleskörű hatalmi jogosítványait a *biztonság* problematikájából vezeti le, általa indokolja. Eszerint az így létrejövő Leviatán tekinthető a védelmet *egyedülként* szavatolni képes instanciának, amely a biztonság garantálásának ígéréteért cserébe olyan „elvitathatatlan uralmi igényt támaszt, amely egyben legitimálja is az általa alkalmazott erőszakot” (Balogh, 2011a: 124.). Hobbes mindezt kiegészíti azonban egy fontos kitételrel, miszerint „az alattvalóknak az uralkodóval szembeni kötelezettsége értelemszerűen csak addig áll fenn, ameddig az uralkodó a maga hatalmával alattvalóit megvédeni képes” (Hobbes, 1999: 249.), a szuverénnek a biztonság garantálására vonatkozó képességének megszűnésében határozva meg ezzel a szerződés felbontásának egyetlen lehetőségét.

Hobbes noha felhatalmazáselméletének képviselődefiníciója értelmében – pitkini értelmezés szerint – „képviselő az, aki felhatalmazással bír a kormányzásra” (Pitkin, 1967: 38.), esetünkben tehát a szuverén államhatalom birtokosa, mivel azonban az uralkodó „a nép nevében cselekszik, illetve a nép a szuverén által, annak cselekedetein keresztül nyilvánul meg” ezért a szuverén tetteinek következményeiért minden felelősség a népet terheli (Malženický, 2010: 157-171.). Az uralkodó tehát nem vonható felelősségre tetteiért, mivel „minden egyes alattvaló uralkodója értelmi szerzője”, s így a felelősségre vonás azt jelentené, hogy az alattvaló „mást büntet meg azokért a cselekedetekért, amelyeket maga követett el” (Hobbes, 1999: 213).

Ahogy arra Malženický Katalin is rámutat, „Hobbes számára minden kormányzat reprezentatív, és minden, amit a kormányzat tesz, képviselő” (Malženický, 2010: 159.). A szerződéselméletek másik nagy teoretikusa, Jean-Jacques Rousseau ezzel szemben a képviselőben pusztán az elnyomás egyik eszközét véli felfedezni, s így egészében utasítja el annak koncepcióját.²⁵ Rousseau a radikális társadalmi egyenlőség eszméjének híve: véleménye szerint a vagyon megjelenésével, a társadalom differenciálódásával, hierarchikus viszonyainak kialakulásával a szabadság értéke bomlik fel. Minden nyomorúság okának, az

²⁵ „Ez a fajta társadalmi szerződés arra biztosít jogot az embereknek, hogy másokkal egyenlően vegyenek részt a törvények meghozatalában. Mindezekből az következik, hogy a politikai főhatalmat kizárólag az emberek összessége gyakorolhatja, így sem a képviselő, sem a hatalom megosztása nem fogadható el.” In: Halmi – Tóth, 2008: 41.

általára aranykorként definiált természeti állapot felbomlasztójának tehát a magántulajdont tartotta, mivel abból eredeztethetőek az egyenlőtlenségek, a despotizmus legfőbb okozói.

„Az első ember, aki bekerített egy földdarabot és azt találta mondani: ez az enyém, s oly együgyű emberekre talált, akik ezt el is hitték neki, ez az ember teremtette meg a polgári társadalmat.” (Rousseau, [1754] 1978: 122.)

E felfogással összhangban Rousseau magát az államot is az egyenlőtlenségi viszonyok fenntartójaként, a zsarnokság megtestesítőjeként azonosítja, amelynek közbeavatkozása nélkül a társadalmat alkotó egyének az általános akarat (*volonté générale*) alatt egyesülnének, keretei között azonban csak a végső romlottságot jelképező „egyenlőtlenségben megvalósuló egyenlőség” valósulhat meg, amikor is az egyenlőtlenség legmagasabb fokán az egyének abban egyenlőek, hogy mindannyian elnyomottak.

Rousseau ugyanakkor a természeti állapothoz való visszatérést a polgári társadalom már rögzült viszonyrendszerében már nem tartja lehetségesnek,²⁶ így az adott társadalmi keretek között igyekszik megtalálni a szabadság biztosításának módját, amit végül a közvetlen demokráciához való visszatérésben, az antikvitásra jellemző pozitív szabadságfelfogásban vél felfedezni, amely szerint az ember akkor szabad, ha saját maga törvényeinek engedelmeskedik. Ebből egyenesen következik, hogy szerinte egyáltalán nem tekinthető viszont népszuverenitáson alapuló *politikai berendezkedésnek* olyan rendszer, amelynek polgárai nem saját maguk által meghozott törvényeknek engedelmeskednek. Ahogy arra N. Urbinati rámutat, Rousseau volt az első, aki úgy határozta meg a közvéleményt, a *közösség akaratát*, mint egy olyan autoritást, amely nélkülözhetetlen eleme annak a törvényhozás legitimálásának (Urbinati, 2014: 36-40.). Hozzá tartozik ehhez ugyanakkor, hogy ebben a rousseau-i értelmezésben – s különösen annak későbbi interpretációiban – az általános akarat (*volonté générale*) „nem egyenértékű az individualista akaratok összességével (*volonté de tous*), sokkal inkább a »köztársaság akarata«, minden egyes állampolgár akarata, amint együtt a *népet* alkotják” (Fehér, 1992. 78.). Ebből egyenesen következik, hogy amennyiben viszont a *volonté générale* nem fejez ki akarat egyenlőséget, a *többségi*, és nem az *egyenlő* akarat tekintendő mérvadónak, az érdekeit *helytelenül* felmérő egyén pedig „kényszeríthető a szabadságra”, ez pedig elvezet majd ahhoz a jelenséghez, amelyet Tocqueville a *többség zsarnokságának* nevez. A tömegek despotizmusa – ahogy ő fogalmaz – ellentétben a régi

²⁶ Fontos látni, hogy Rousseau nem buzdít a magántulajdon jelenségének felszámolására, s kifejezetten felhívja rá a figyelmet, hogy a magántulajdon erőszakos megszüntetésével a polgári társadalom vonatkozás nélküli, polgári minőségüket elvesztő egyedekre bomlana szét, káoszba süllyedve ezáltal.

típusú zsarnoksággal már nem a test fizikai meggyötrése által, hanem lelkileg kívánja megtörni a vele szemben állókat.

„Az úr nem azt mondja már: »*Úgy fogsz gondolkodni, mint én, vagy meghalsz*«, hanem így szól: »*Szabadon gondolkodhatsz másképpen, mint én: életed, vagyonod, mindened megmarad, de ettől a pillanattól fogva idegen vagy közöttünk.*«”
(Tocqueville, [1840] 1993: 367.)

Eszerint tehát noha minden polgár részt vesz a törvények megalkotásának folyamatában, a törvény megszületését követően már nincs helye kisebbségi véleménynek. Ezzel ellentétesen vélekedik a szerződéselméletek másik ismert teoretikusa, a Rousseau-t korban valamivel megelőző John Locke, aki azt a kortársai között felettebb radikálisnak minősülő nézetet képviselte, amely nem csak a kisebbségi vélemény létjogosultságát, de a hatalom visszavonhatóságát is elismerte. Locke elméletében két darab, egy *egyesülési* és egy *megbízási szerződés*ről beszélhetünk: előbbit a társadalom tagjai egymással, utóbbit – immár egységesen, *társadalomként* fellépve – az uralkodóval kötik, aki így, szerződő félként, kötelezettségekkel tartozik az őt megbízó népnek, amely kötelezettségek nem teljesítése esetén a nép a *megbízást* – s így a hatalmat – tőle visszavonhatja, a hatalomátruházás tehát *feltételes jellegű és korlátozott*.

Locke elméletében a természeti állapotot a korlátlan szabadság és viszonylagos béke állapota jellemzi, amelyet a rousseau-i elképzeléshez hasonlóan szintén a vagyoni egyenlőtlenségek és a hozzájuk kapcsolódó félelmek bontanak fel. Bármilyen társadalom létrejöttét, illetve ebből következően a kormányzat kiépülését tehát Locke is a tulajdon megjelenésére vezeti vissza, ő azonban éppen azzal indokolja a politikai társadalom és az állam létrehozását, illetve a hatalom átruházását, hogy „a kormányzat fenntartsa és védelmezze a természetes jogokat” – köztük a tulajdonjogot is (Halmai–Tóth, 2008: 38-39.).

„Az a nagy és fő cél tehát, amiért az emberek államokká egyesülnek, és kormányzatnak vetik alá magukat. a tulajdonuk megvédése.” (Locke, 1986: 126.)

Locke is felteszi a kérdést, hogy amennyiben „a természeti állapotban az ember annyira szabad, ahogyan mondtuk (...), akkor miért válik meg a szabadságától?” Ezt meg is válaszolja, méghozzá valamelyest Rousseau félelmeivel összhangban: eszerint, noha a természeti állapotban a szabadság korlátlan, az ember jogait tehát senki és semmi nem korlátozza, jogainak élvezete bizonytalan.

„(...) állandóan ki van téve mások kártevéseinek. (...) Ezért lesz hajlandó az ember arra, hogy megváljék attól az állapottól, amelyben ő maga szabad ugyan, de tele van félelmekkel, és állandóan veszélyeknek van kitéve; és ezért nem bolondság az, ha hajlandó társulásra lépni másokkal (...), hogy kölcsönösen megvédjék életüket, szabadságukat és vagyonukat, amit közös elnevezéssel tulajdonnak nevezek.” (Locke, 1986: 41-42.)

Locke ezt kiegészíti azzal, hogy a korszak társadalmi-gazdasági változásainak következtében a polgárok többségének mindennapi munkája, kötelezettségei már nem teszik lehetővé számukra a mindennapi politikában való aktív részvételt, ami így megbízott képviselők *megválasztását* teszi szükségessé, amely képviselőknek – ha meg kívánják tartani e pozíciójukat – az őket megbízó nép akaratát kell követniük. Megfogalmazódik tehát egyfajta rezponzivitás-igény velük szemben. Maga a *választás* ugyanakkor – a többi szerződéselmélethez hasonlóan – itt is egyszeri, a kormányzat létrehozására irányuló döntés, nem rendszeresen megjelenő elem (Bodnár, 2014a: 22-23.).

A képviselet fogalmának szerződéselméleti megközelítéseiről összességében elmondhatjuk tehát, hogy miközben az állam kialakulásának, valamint az államhatalomnak való engedelmességi köteletség okait kutatják, óhatatlanul értelmezik a népszuverenitással rendelkező politikai közösség és az általa létrehozott állam között fennálló hatalmi-uralmi viszonyokat is. Ahogy Balogh László Levente írja, az uralom minden formája szorosan kötődik a reprezentáció bizonyos formáihoz: ez a reprezentáció Balogh megfogalmazásában „elsősorban az uralom intézményeihez, az erőszak gyakorlásának módjaihoz, illetve a politikai közösségekhez kötődik, mindig tartalmaz a politika imaginárius szférájára való utalást, ahol az uralom a végső alakját és igazolását elnyeri” (Balogh, 2011b: 101.). A fentiekben láthattuk, hogy ezeknek az aspektusoknak mindegyike előkerült a szerződéselméletek teoretikusainál is, s noha alapvetően hasonló kérdésfeltevésekből, felismerésekből és *félelmekből* indultak ki, az egyes gondolkodók merőben eltérő válaszokat fogalmaztak meg, eltérő következtetésekre jutottak e kérdéseket illetően, merőben eltérő hatalmi-reprezentációs értelmezési konstrukciókat felállítva ezáltal. Ami azonban mindegyik esetben megjelenő, s ugyanakkor egyedülállóan a szerződéselméleti megközelítéshez kapcsolódó elem, az az a politikafelfogás, amelyik nem szigorúan annak egy-egy elemét – mint például a fizikai erőszak monopóliumának gyakorlását, a funkcionális differenciálódás révén kialakult intézményrendszert, vagy pusztán a politikai együttélés keretét – jelenti, hanem egy olyan, közvetítve vagy *metaforikusan megjelenő rendet*,

amelynek képi-retorikai reprezentációja „nem egyszerűen az uralmat, illetve annak eszközeit és intézményeit közvetíti, hanem alapvetően imaginárius politikai szférát konstruál, amely maga is meghatározza az uralom jellegét” (Balogh, 2011b: 101).

5.1.3. Rend-káosz szembeállítás és egyén-közösség viszony a szerződéselméletek retorikájában

Ezek a diskurzusok jól tükrözik a nyugati politikai gondolkodásnak azt a sajátosságát, hogy hajlamos dichotómiákban, szimbolikus antagonizmusokban gondolkodni, ideértve a rend és káosz kettősségeit is (Balogh, 2011b: 78-79.). *A káosz*, mint a kozmosz ismert világán kívüli, ismeretlen, megragadhatatlan, ezáltal félelemkeltő jelenség, napjainkig részét képezi a politikai közösség határait megszabni kívánó diskurzusoknak, amelyek szerint az adott politikai közösség feladata, hogy megvédje magát a káosz pusztításával szemben, jellemzően azáltal, hogy a társadalom egyes csoportjait saját határain kívül helyezi, megtagadva tőlük a közügyek meghatározásában való részvételt, míg más csoportjait – ugyancsak a káosztól való félelemre építve – a pusztítás megállítójaként tünteti fel (Szabó, 2007: 9-20; Szabó, 2016: 146-147.). A szerződéselméletek káoszképe természetesen még nem annyira kiforrott, mint a napjaink diskurzusaiban megjelenő retorikai konstrukció, annak bizonyos előképei, ha úgy tetszik, eszmetörténeti előzményei már ezekben is felfedezhetőek.

A társadalom rendje, mint a káossal szemben megvédendő érték, noha Locke konstrukciójában is megjelenik, Hobbes esetében érhető tetten a legszemléletesebben. A fentiekben megfigyelhettük, hogy Locke szerint a társadalom rendjének biztosításához nem szükséges a szabadság teljes feláldozása, ahogy az állam hatékonyságának biztosítását sem köti a hatalom abszolutisztikus mivoltához: a szuverenitásra csupán mint az állam egyik *tulajdonságára* tekint, nem *azonosítja* vele az államot, némileg relativizálva ezzel ugyan a hobbesi értelemben vett szuverenitásfogalmat, de kiszélesítve ellenben az értelmezések körét.

Hobbes esetében ezzel szemben – visszatükrözve a mű keletkezésének polgárháborús viszonyait – már az általa elképzelt természeti állapot is „olyan viszonyokra utal, amelyek között az erőszak önkényes és kiszámíthatatlan, ezért maga a káosz szinonimája.” *A káosz* ellenpontjaként feltüntetett Leviatán alakjának hátterében ugyanakkor minden esetben *a rend* fogalma áll, „amelyben annak eszméje és eszközei elválaszthatatlanul összefonódnak, illetve intézményesülnek.” Hobbes konstrukciójában tehát az alattvalók „maguk védelmezik

a szuverént, hogy az megvédhesse őket egymástól és önmaguktól. Azért adnak korlátlan erőszakot a kezébe, hogy az erőszakot megfékezhesse” olyan állapotot előidézve ezáltal, amelyben a Leviatán egyszerre véd és fenyeget, létét „egyszerre tartja fenn a racionális számítás és irracionális félelem” (Balogh, 2011b: 78-79).

A rend tehát, mint eszme, illetve az állam erőszakmonopóliuma, mint eszköz, kölcsönösen feltételezik egymást, és csakis akkor beszélhetünk egyikről vagy másiktól, ha „összekapcsolódnak a szuverén gondolatában, illetve metaforájában a Leviatánban” (Balogh, 2011b: 111.). Óhatatlanul hozzátartozik ehhez ugyanakkor az az aspektus is, hogy az egyének jogai e konstrukcióban minden esetben alá lesznek rendelve a közösségi érdekeknek, révén, hogy a legfőbb elrendő cél, *a rend kollektív jelenség*, így értelemszerűen *a szabadság sem lehet individuális*.

A közösségi érdek egyéni megfontolások feletti szupremáciáját figyelhettük meg Rousseau esetében is, noha itt a rend-káosz szembeállítás helyett az indokot a kisebbségi vélemény pejoratív felfogása, negatív konnotációba helyezése adja, amelynek értelmében a kisebbségi vélemény képviselőinek *vagy a kognitív kapacitásait vagy a jószándékát vonja kétségbe a szerző*. Az általános akaratnak (*volonté générale*) az egész politikai társadalom állandó érdekét kifejező objektív kategóriaként való felfogásából egyenesen adódik, hogy „mindenki akarata gyakran eltér az általános akarattól”, aki azonban így véleményével kisebbségben marad – lévén, hogy csak egyetlen objektív általános akarat létezhet – csak azért maradhat kisebbségben, mert „nem ismeri fel, hogy a közösség részeként mi szolgálja az érdekeit, és csak saját vágyait és céljait tartja szem előtt” (Halmai–Tóth, 2008: 41-42; Urbinati, 2014: 40.), következésképpen „aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmisségre kényszeríteni; más szóval kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő ugyanaz” (Rousseau, 1978: 482.).

Dolgozatom következő szerkezeti egységében a politikai közösségek értelmezését tekintem át a reprezentációfelfogással és választójog tartalmával összefüggésben.

5.1.4. A reprezentáció alakváltozásai: forradalmi átalakulások

A XVIII. század végén két jelentős politikai esemény, az amerikai függetlenségi háború és a nagy francia forradalom, fontos határvonalat jelentettek a hagyományos és a modern társadalom és politika között. Ezek az események együttesen olyan új és széleskörű kodifikációs folyamatokat indítottak el, amelyek nemcsak az új hatalmi formák legitimitását és az új politikai rendszerek kereteit teremtették meg, hanem olyan alapvető jogi

dokumentumok megszületését is eredményezték, amelyek a nyugati jogfejlődés gyakran hivatkozott forrásai maradtak napjainkig. (Hobsbawm, 1988: 180-196.). Az 1787-es alkotmány létrehozott egy olyan új, a népakaratra visszaeredeztetett hatalmi intézmény- és jogrendszert, amelyek legfőbb jellemzője az államhatalommal szembeni folyamatos bizalmatlanság, valamint az államhatalom alkotmányos ellenőrzésének és a hatalommegosztás világos modelljének bevezetése. A felvilágosodás által inspirált, nyitott és diszkurzív közegnek köszönhetően a francia forradalomban fogalmazódott meg ugyanakkor a modern politikai eszmék többsége, rányomva ezzel bélyegét az egész korszak politikai gondolkodására. Kiterjedt hatásait mi sem illusztrálja jobban, mint az az eszmetörténeti megfigyelés, hogy a XIX. század nagy ideológiáinak eredeti önmeghatározása is a francia forradalomhoz való viszonyulásukban ragadható meg igazán, mivel ez a viszony-meghatározás, a reflexió, az eseményeknek, illetve következményeinek értelmezése a nagy eszmeáramlatok szubsztanciális részévé vált. Hasonlóképpen, az emberi jogok modernkori történetére az 1789-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* gyakorolta a legnagyobb hatást, amely egyetemes jellegénél fogva saját érvényességét nem csak a francia társadalom egészére vonatkozóan, de országok és nemzetek felett átívelően is értelmezi. A polgárok alapvető jogegyenlőségének kihirdetése mellett a deklarációban egyszerre jelenik meg az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak a természetjogi gondolkodásra jellemző megközelítése, „másrészt pedig a szerződéses elméleteknek az a Rousseau által képviselt felfogása, amely szerint az emberek a társadalmi szerződéssel emberi jogaikról nem mondanak le, a társadalmi szerződésből tehát »csupán« politikai jogaik eredeztethetők” (Sári–Somody, 2008: 18.). Ezt a deklarációt követően fokozatosan végbement az emberi jogok tételes joggá válásának folyamata, s a korai alkotmányokban (beleértve a fent említett amerikaiakat is) már a választójog is megjelent, noha – ahogy arra Bodnár is rámutat – továbbra sem az alapjogok között, csupán a népképviselési szerv létrehozásának eszközeként (Bodnár, 2014a: 24.), és távolról sem az egyes államok teljes felnőtt lakosságának vonatkozásában.

5.1.5. Gondolkodók és félelmeik

Megfigyelhettük tehát, ahogy az embereket megillető természetes jogokról, illetve azok garanciáiról megfogalmazott elvek a XVIII. század végére megjelentek az amerikai és a francia jogban, majd ezek mintájára további államok alkotmányos dokumentumaiban is: a természetes jogok fogalmát lassan felváltotta az *emberi jogok* kifejezés, és így a különböző filozófiai elméleteken alapuló absztrakt jogok az államszervezést meghatározó tényezővé váltak: „a XIX. század hajnalán az alkotmányosság nem jelentett mást, mint hogy az

embereknek *veleszületett joga* van az élethez, szabadsághoz és tulajdonhoz, és az állam célja *e jogok védelme* (Halmai–Tóth, 2008: 42.)”

Mindezek a folyamatok értelemszerűen vonták magukra a politikai gondolkodás nagy alakjainak figyelmét és indították el reflexiók egész sorát – ezek közül azonban a területi korlátokra való tekintettel csak négy gondolkodó, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Walter Bagehot és Edmund Burke munkásságát vizsgáljuk meg közelebbről. A kiválasztás szempontját az adta, hogy egymás kor- és (megengedő értelmezésben) honfitársaiként hasonló távlatból szemlélték a szóban forgó történelmi jelentőségű változásokat, hasonló környezeti hatások érték őket, hasonló politikai kultúra részesei, így gondolkodásuknak mindenképpen van egy közös eszmei alapja, amely mentén szemléletesen össze lehet vetni közjó és képviselő tartalmáról, választójogról és választási rendszerről, a politikai közösség határáról és szabadságfelfogásról vallott nézeteik különbségeit. Tovább árnyalja a képet, hogy a közös kiindulási pontok ellenére alapvetően eltérő eszmeáramlatokhoz²⁷ (illetve azok altípusaihoz) tartoztak, és váltak az adott irányzatok jellegzetes képviselőivé, így még tágabb kontextusban értelmezhetőek gondolkodásuk hasonló, illetve azonos elemei.

Jeremy Bentham utilitarista felfogásának morálfilozófiai alapvetése, hogy az ember alapvetően a boldogságra, a negatív tapasztalatok minimalizálására és a pozitívak maximalizálására törekszik. Bentham legnagyobb elvárása tehát az állammal szemben az, hogy teremtsen meg az egyének boldogságra való törekvésének feltételeit, az állam hatékonysága így tehát aszerint mérendő, hogy hozzá tud-e járulni az egyén boldogulásához.²⁸ Bentham ezáltal a később elsősorban Adam Smith és Wilhelm Humboldt által hirdetett *éjjeliőr-* vagy *minimálállam*-koncepció elvi megalapozását adja, amely szerint az állami beavatkozás csak a szabadságjogok biztosításának érdekében, a „játékszabályok” betartatását szavatolandó lehet kívánatos.

²⁷ Itt még annyi magyarázattal tartozunk, hogy a szocializmust, mint a politikai gondolkodás harmadik történelmi paradigmáját e tekintetben tudatosan zártuk ki a vizsgálat keretei közül, abból a megfontolásból, hogy – szemben a liberalizmus és a konzervativizmus teoretikusaiival – a szocializmus gondolkodóinak nem kellett azzal a „*problémával*” szembesülniük, hogy eszmei igazolását kelljen adniuk annak, miért *ne* osztozzanak más csoportokkal a választójoghoz való hozzáférésben, így ebben a vonatkozásban kívül esnek jelen dolgozat vizsgálódási keretein.

²⁸ Az állam feladata azonban véget ér az egyéni kibontakozás lehetőségének biztosításánál, azt már nem határozhatja meg az egyének számára, hogy mi a jó nekik, ennek a döntésnek a meghozatala az egyén autonóm jogköre.

Bentham értelmezésében tehát egy törvény akkor helyénvaló, ha képes a lehető legtöbb ember számára a lehető legnagyobb boldogság biztosítására, a jogi szabályok tehát ebben a megközelítésben csupán „*eszköznek* minősülnek a végső értéként felfogott hasznossághoz képest.” Bentham elismeri ugyanakkor „a társadalmat alkotó egyének köz-érdekeinek” aggregátumaként felfogott *közjó* meglétét, amelyet az egyének természetesen rendelnek alá saját magánérdekeiknek – e konfliktus feloldásaként Bentham olyan intézményi biztosítékok szükségességét határozza meg, „amelyek a törvényhozó magánérdekévé teszik a közjó szolgálatát.”²⁹

Bentham, barátjával, James Millel, a klasszikus liberális gondolkodó John Stuart Mill édesapjával együtt aktívan hallatta a hangját az angol parlament demokratizálásáért³⁰ síkra szálló gondolkodók között. Ezen a ponton, a választójog kiszélesítéséről szóló diskurzusok vonatkozásában történt meg *liberalizmus és demokrácia találkozása*. A kor Angliájában a fő dilemmát a liberális polgárságot képviselő whigek azon félelme dominálta, hogy a választójog kiszélesítése politikai ellenfeleik, a tory-pártiak megerősödéséhez vezetne. Továbbá, úgy vélekedtek, hogy az iskolázatlanság magas szintjére és a kor szegénységi viszonyaira tekintettel a társadalom többségének nem adottak a feltételei egy átgondolt, felelős és racionális politikai döntés meghozatalához. James Mill ennek megfelelően a választójognak a negyven év feletti férfiakra való kiterjesztését szorgalmazta, akik megfelelő élettapasztalattal a hátuk mögött, már kellő körültekintéssel és rálátással rendelkeznek, így magukban hordozzák az *ésszerű* politikai véleménynyilvánítás potenciálját – amelynek, James Mill elgondolása szerint, előfeltétele tehát a tulajdon és a műveltség (Mazlish, 2017: 77-96.).

John Stuart Mill politikai gondolkodására – az egyre súlyosbodó szociális kérdés megoldatlansága mellett – rányomta a bélyegét a liberalizmus és a demokrácia egyesítésére irányuló törekvés. Benthamhez hasonlóan ő is központi elemnek tekintette az egyéni boldogságot (Halmai-Tóth, 2008: 46.), de azt típusokra, intellektuális és szociális képességek szerinti boldogságszerzésre és érzéki boldogságszerzésre osztotta, amelyek hierarchiájában az előbbire irányuló törekvések mindig megelőzik az utóbbiakat. Mill tehát úgy oldja fel a már Benthamnál is megjelenő, egy közérdek és számos partikuláris

²⁹ „Bentham elmozdíthatósági elvének értelmében az elmozdítástól vagy újra nem választástól való félelem „az univerzális érdek” követésében teszi érdekeltté a képviselőket.” (Malženicky: 2010: 169.)

³⁰ Ld. a Lordok Háza arisztokratikus szellemének száműzése a politikai rendszerből. Ezt a nézetet képviseli később J. S. Mill is.

magánérdekek konfliktusát, hogy – a hierarchikus viszony révén – az egyének csak a közérdek képviselőjének hatására fogják „jól érezni” magukat. Ugyanakkor J.S. Mill is szkeptikus a tekintetben, hogy létezne egy eleve felismerhető a priori igazság arra vonatkozóan, hogy mi a helyes, így a szabadság fennmaradásának biztosítékát a szabad nyilvánosságban véli felfedezni, amely, vitafórumot biztosítva a különböző érvek-ellenérvek ütköztetésének, lehetővé teszi, hogy az ellentétes nézetek ütköztetéséből kikristályosodhasson az igazság (Mill, [1859] 1980: 32-36.). J.S. Mill e tekintetben abból indul ki, hogy minden nyilvános diskurzus alapvetően egy tanulási folyamat is, amely az általa megfogalmazott haladás eszméjének elengedhetetlen záloga.

Élesen bírálja ugyanakkor J.S. Mill korának azokat a gondolkodókat, akik a rend és a haladás *ellentétpárjának* használatával próbálják meg leírni a társadalmi jólét mibenlétét. A *rend* vonatkozó diskurzusokban használt fogalmának tartalmi körbejárásakor J.S. Mill arra a következtetésre jut, hogy „a rend szélesebb értelemben is inkább a kormány létének szükséges feltétele, mint célja, vagy különbségének jellege”, majd ezt kiegészíti azzal a meglátással, hogy tulajdonképpen *rend és haladás* együttesen létező, *egymást feltételező fogalmak*, nem valódi ellentétpárok. Ahogy ő fogalmaz: „lehetetlen, oly politikai vagy társadalmi intézményt találni, mely kizárólag csak rendre, vagy csak az előrehaladásra vezetne, mi az egyiknek kedvező, előmozdítja mind a kettőt” (Mill, 1980: 21-23.). J.S. Mill végül azzal összegzi eme okfejtését, hogy amennyiben a jó kormány meghatározására mindenáron „hibáson elletébe helyezett eszméket akarunk használni”, bölcsőbb volna mellőzni a rend fogalmának meghatározását és pusztán annyit mondani, hogy az a legjobb kormány, amelyik a leginkább előmozdítja a haladást, mert „a haladásban benne van a rend, de a rend nem foglalja magába a haladást” (Mill, 1980: 26).

J.S. Mill egy további fontos tétele, hogy önmagában a képviselői kormányzat nem képes megoldani a társadalom problémáit, elengedhetetlenül szükség van hozzá az állampolgárok részvételére. A demokrácia tehát J.S. Millnél a demokratikus elkötelezettségből ered – eszerint a liberális politikai intézmények legitimitásának záloga azoknak a nép általi elfogadottsága, valamint a népnek az a hajlandósága, hogy szükség esetén, akár személyes kockázatvállalás mellett is, megvédje e nevezett intézményeket. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy egyedül a képviselői demokrácia képes megteremteni azokat a feltételeket, amelyeknek a keretein belül nyilvános vita – és ezáltal valódi szabadság – létrejöhet. J.S. Mill szabadságfogalma a liberális paradigmába illeszkedve az individuumhoz kapcsolódik. Magába foglalja továbbá a gondolat és a cselekvés szabadságát is, amely az egyént abban az

esetben is megilleti, amennyiben véleménye, illetve magatartása ellenkezik a többség nézeteivel, illetve szokásaival. Ennek megfelelően az egyén szabadságának sem társadalom, sem állam, csupán más személyek – ugyancsak individuális – szabadsága szabhat határt (Mill, 1980: 21-26).

A képviselő és a választási rendszer tekintetében mindemellett J.S. Mill a képviselői szabad mandátum, az arányos képviselő és egy mérsékelt választójogi liberalizáció híve. Elsők között szállt síkra a női emancipáció mellett, s ezzel összhangban kívánalomként fogalmazta meg a női választójog bevezetését is (Mill, 1869), míg a munkásosztály esetében – noha alapvetően szintén a választójog megadása mellett foglalt állást – az alsóbb osztályok létszámbeli túlsúlyának mérséklését szem előtt tartva olyan kompromisszumos javaslatot fogalmazott meg, amely három-négy személyenként összevonta volna a munkások szavazatait. Indoklasként e tekintetben nála is megjelenik a munkásosztály aluliskolázottságának problémája – ennek orvoslása érdekében egyébként oktatási reformot is megfogalmazott –, ami végső soron az ő elméletében is megengedhetővé teszi a választójog korlátozását (Pitkin, 1967: 206.). Szorosan kapcsolódik hozzá ugyanakkor J.S. Millnek az *osztálynak* olyan társadalmi csoportként történő felfogása is, amelynek a közjával konfliktusban álló érdekei vannak (*sinister interests*), így ezek az osztályok egyesülésük esetén magukban hordozzák a túlzott befolyásszerzés veszélyét (Pitkin, 1967: 203.). Ennek a helyzetnek a feloldásaképpen törekszik J.S. Mill egy olyan képviselői rendszer kidolgozására, amelyben a versengő osztályok parlamenti súlya közel azonos (Malženicky, 2010: 169-170.). Végezetül, némileg tovább árnyalja a koncepció háttérét J.S. Mill *parlamentképe* is, amelyet ő mint magasan kvalifikált, az intellektuális elitet megtestesítő és a *jó kormányzás* érdekében munkálkodó képviselők gyülekezeteként képzelte el (Dezső, 1998: 43.).

Több aspektusban is vitába szállt J.S. Millel az angol alkotmánytan egyik klasszikusa, Walter Bagehot, aki erősen ellenezte a J.S. Mill által előnyben részesített arányos képviselő koncepcióját – annak is elsősorban a körzeti magnitúdó növelésére irányuló elemeit. (Bagehot, 1867: 180-204.). Bagehot álláspontja szerint ugyanis a *képviselő* jelentősége másodlagos, a kormány megválasztása és hatalomban tartása mögött. Kettejük erre vonatkozó nézetkülönbségei remekül illusztrálják a képviselőtről való gondolkodásnak azt a klasszikus, máig ható dilemmáját, hogy indokolható-e a képviselő elvének csorbítása a kormányozhatóság érdekében. Bagehot további hangsúlyos érve az arányos képviselői rendszerekkel szemben továbbá, hogy amennyiben a pártok túl nagy szerephez jutnak a

képviselők személyének kiválasztásában, a létrejövő „*képvisélet*”, sokkal inkább szervilizmusra, mint autonóm személyiségek lojalitására épül, amely „távol áll a kiegyensúlyozott, de cselekvőképes parlament ideájától.” Bagehot képviseletfelfogásának rendezőelvét tehát – Dezső Márta nyomán – röviden úgy összegezzük, hogy míg „a többség kormányoz, a kisebbség kritizál” – hosszútávon meghagyva a kisebbségnek azt a lehetőségét, hogy többséggé váljon. (Dezső, 1998: 42-44.).

Bagehot vitába száll J.S. Millel a Lordok Háza szerepének megítélésében is. Míg J.S. Mill határozottan tagadja az arisztokratikus intézmény politikai rendszerbeli létjogosultságát, addig Bagehot – funkcióik szerint – a politikai intézményeknek két csoportját különbözteti meg: a *hasznosokat* (efficient) és a *tiszteletreméltókat* (dignified) – előbbieknek a tényleges politikai hatalmat, utóbbiaknak pedig szimbolikus jelentőséget tulajdonítva (Bagehot, 1867: 5-16; 118-125.). Bagehot tehát, felismerve a *politikai mítoszok és rituálék* fontosságát, mindkét intézménytípus meglétét indokoltnak tartja, mivel azok eltérő funkcióik szerint ugyan, de mindkét esetben hozzájárulnak a politikai rendszer és a politikai közösség kívánatos működéséhez.

Hasonlóképpen vélekedett a konzervativizmus atyjaként számon tartott Edmund Burke is, aki arra vezeti vissza az angol alkotmány autoritását, hogy az időtlen idők óta meghatározza a politikai berendezkedést. Mint írja, „a régi intézményeket következményeiken lehet lemérni. Ha a nép boldog, egységes, gazdag és hatalmas, akkor sejthetjük a többit. Abból következtetünk arra, hogy jó, amiből a jó származik.” Burke vélekedése szerint tehát számos politikai intézmény tekintélye a hosszú ideje tartó fennállásának köszönhető (Burke, [1790] 1990.).

Ennek megfelelően Burke számára az angol „dicsőséges forradalom” jelenti azt a határt, ameddig egy forradalom mozgástere kiterjedhet, mivel az minden forradalmiságával együtt is képes volt a szabadságjogok megőrzésére és egy olyan alkotmányos rend létrehozására, amely stabil ugyan, de nem megváltoztathatatlan. Ezzel összhangban Burke szerint az állampolgárok jogai biztosításának lehető leghatékonyabb módja az organikus államfejlődéssel összhangban kifejlődött angol történeti dokumentumok rendszere, amely így Burke összehasonlításában szembekerül a francia forradalomnak a múltat végképp eltörölni szemléletével és arra irányuló törekvésével, amelyik a társadalmat „spekulatív módon”, deklarációk útján kívánta berendezni és irányítani. A társadalmi tradíciók és a történeti múlt fontosságát következetesen hangsúlyozó Burke ennek megfelelően éles

kritikával illeti a francia forradalomnak azt a próbálkozását, hogy egy minden empirikus alapot nélkülöző, *elméleti konstrukciót* kísérelt meg átültetni a gyakorlatba, mivel „az új és tisztán elméleti rendszerben várhatóan minden új találmány csak a felszínen fog a végcélnek megfelelni; különösen, ha a tervezők egyáltalán nem zavartatják magukat azzal, hogy az új építményt a régi falaihoz vagy alaprajzaihoz igazítsák” (Burke, 1990: 258.). Burke ezekkel a nézeteivel összhangban az elsők között helyezkedik szembe az *egyetemes emberi jogok* koncepciójával is, tekintettel arra, hogy „az időtlen emberi jogokat hirdető” francia forradalom is az ezekre való hivatkozással indokolta az állam radikális átalakítását. Fontos észrevenni ugyanakkor, hogy Burke nem a természetes jogok létét tagadja, csupán azt, hogy e természetes jogokat a kormányzatok fundamentumának és korlátjának lehetne tekinteni (Halmai–Tóth, 2008:43.).

Burke elveti továbbá a népszuverenitás elvét is a tekintetben, hogy noha számára a kormányzat „az emberi bölcsesség találmánya”, amelynek célja a nép javát szolgálni, annak létrejöttét – mivel az emberek érdekeit más, a népképviselőitől eltérő módokon is megjeleníthetőnek tartja – nem köti a demokratikus választás követelményéhez. Ezt Pitkin azzal magyarázza, hogy a burke-i értelemben vett érdekek olyan „*felhatalmazástól független*” (unattached) (Pitkin, 1967: 168-176.), egyértelműen beazonosítható, tartós és relatíve változatlan érdekek, amelyek „egyetlen személlyel sem állnak olyan speciális kapcsolatban, amely feljogosítaná őket az érdekek kizárólagos meghatározására” (Malženicky, 2010: 165.).

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy noha a vizsgált szerzők merőben más megfontolásokból közelítettek az elemzésünk tárgyát képező kérdésekhez, más eszmeáramlatokhoz tartoztak, és az esetek többségében eltérő végkövetkeztetésekre is jutottak, mindegyikük érvrendszerben megtalálható olyan elemek, amelyek eszmei alapul kínálnak a választójog, mint politikai részvételi jog kiterjesztésének megtagadásához. Ezek az eszmei alapok mind visszavezethetők különböző absztrakt vagy konkrét, explicit vagy implikált félélmekre.

A legvisszafogottabbak ezek közül Bentham és J.S. Mill esetében a *műveletlenségnek* és a *tömegességnek* a félése, mint olyan tényezőkké, amelyek egyes társadalmi csoportokhoz társítva azt sugallják, hogy – noha nem rossz szándékból –, de az adott csoportok mégiscsak veszélyt jelentenek a politikai berendezkedés megszokott *működési rendjére*, tágabb értelemben politikai *kultúrájára* (ld. J.S. Mill esetében „*a jó kormányzásra*”), míg a kor

aktuálpolitikai vetületében vizsgálva – itt elsősorban a tömeges jellegből adódóan – a riválisnak tekintett politikai erő megerősödésével fenyegetnek. Hasonló félelemfaktor jelenik meg Bagehot megközelítésében is, ő azonban magasabb absztrakciós szinteket, a politikai közösség *cselekvőképességét*, illetve a *reprezentáció* általa elfogadott *eszméjének torzulásmentes érvényesülését* látja veszélyeztetve, noha esetében technikai különbség, hogy a részvétel korlátozásához nem a *választójogosultság felől*, hanem *választójog gyakorlása felől*, választástechnikai oldalról közelít – azzal együtt is, hogy a választási rendszer megválasztása minden esetben implicálja a képviseleti elv megválasztását is. A vizsgált szerzők közül Burke esetében a legexplicitebb a félelmek kinyilvánítása. Nála ismét előkerül a korábban már vizsgált *káosz-rend szembeállítás*, amelyhez ő azonban a korábban megfigyelt példákkal ellentétben már konkrétan beazonosítható, valós eseményeket – s ezáltal személyeket, csoportokat, technikákat, szimbólumokat stb. – rendel hozzá, sokkal megragadhatóbbá, szemléletesebbé téve ezáltal az általa felállított ellentétpár, s a benne megjelölt veszélyek és fenyegetések mibenlétét is.

Jelentős különbségek fogalmazódnak meg ugyanakkor a képviselet funkciójára, a közjó mibenlétére vonatkozóan. Mint azt megfigyelhettük, míg J.S. Mill értelmezésében a közjó a politikai közösség diszkurzív produktuma, így ennek megfelelően hosszasan érvel a szabad nyilvánosság és a diskurzus garanciális fontossága mellett – némileg megelőlegezve Habermas deliberatív demokráciaelméletét –, addig Burke egyszerűen negligálja a népképviseletet és annak jelentőségét³¹ azáltal, hogy az objektíve helyes döntés felismerésének képességét, a *kiválóság* erényét a társadalom uralkodó rétegéhez, az ún. *természetes arisztokráciához* rendeli, amely kiválóság azonban nem absztrakt tudás vagy intellektuális képesség, hanem tapasztalatok révén felgyülemlett, gyakorlati bölcsesség, a *gyakorlati értelem (praxis) használata*. Ezáltal azonban Burke a jó és a rossz, a helyes, illetve a téves döntés mércéjét teljességgel elkülöníti a nép akaratától (Malženicky, 2010: 165.).

³¹ Ennek feloldására Burke megkülönbözteti tényleges és virtuális képviselet fogalmát; eszerint előbbi a választójoggal rendelkezők tényleges szavazási aktusa révén létrejövő képviselet, míg utóbbi a választójogon kívül rekedteknek a mások által megválasztott képviselők általi, az érdekezésség mentén történő képviselése. (Malženicky, 2010: 165.)

6. A hatalom szimbolikus eszközeinek szerepe a politikai ellenségképzésben

6.1. Esettanulmány: Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben

Ez a fejezet annak bemutatására, illetve illusztrálására tesz kísérletet, hogy bizonyos ellenségképző retorikai eszközök és mítosztörténeti utalások együttes felhasználása miként járulhat hozzá az etnikai erőszak normalizálásához, a vele szemben támasztott társadalmi ellenállás csökkentéséhez, azáltal, hogy bizonyos történeti narratívákba helyezett konstitutív diskurzusok alkalmasak arra, hogy relevanciával ruházzák fel a régmúlt egyes eseményeit a jelen vonatkozásában, elfedve egyes aktuális gazdasági-szociális problémákat.

Slobodan Milošević beszédeinek elemzésével a tanulmány kísérletet tesz annak illusztrálása, hogy a szerb nép nagyságának ünneplésére alkalmazott konstitutív retorikai stratégiák miként járultak hozzá az etnikai erőszak normalizálásához. Az elemzés betekintést nyújt továbbá abba, hogy miként válhatott Koszovó kérdésköre a szerbség összekovácsolásának központi eszközévé, valamint azoknak a retorikai technikáknak a működésébe, amelynek alkalmazásával Milošević elszakadni igyekezett a titoizmus által kijelölt határoktól annak érdekében, hogy egyrészt Tito legitim utódjaként, de mégis egy reformer népi hős szerepében léphessen fel, s kínálhasson „új jövőt a szerbeknek”. A vizsgálódás tárgyául választott három beszéd mindegyike Jugoszlávia felbomlásának egy-egy olyan mérföldkövét jelenti, amely utóbb meghatározónak bizonyult a délszláv háborúk kirobbanásában. E beszédeknek elemzése segíthet annak a folyamatnak a megértésében, miként fogalmazták újra egyes konstitutív narratívák a befogadó közönség identitását, kulturális kereteit és történelmi referenciáit, hozzájárulva ezzel a tömeges etnikai erőszak normalizálásához.

Slobodan Milošević karaktere napjainkra elválaszthatatlanul összemosódott Jugoszlávia felbomlásának történeti eseményeivel és azok véres, etnikai tisztogatásokkal tűzdelt epizódjaival. A felbomlást övező háborúk alatt elkövetett emberiség elleni bűntettek, az etnikai alapú erőszak kimagasló mértéke első megközelítésben különösen annak tükrében tűnnek felfoghatatlannak, hogy az érintett nemzetek az összezsapást megelőző időszakban még békében egyesültek a jugoszláv „testvériség-egység” mítosz alatt, amely a gazdasági-politikai érdekek olykor nyilvánvaló ütközésétől függetlenül is, sokáig egy olyan életképes

államalakulatnak tetszett, amely iránt napjainkig is nagymértékű nosztalgia tapasztalható az érintett államokban. Jelen tanulmány annak vizsgálatára törekszik, hogy miként válhatott ez a nemzetek felett álló, a relatív szabadság érzetét megteremtő politikai atmoszféra szinte egyik napról a másikra a kínzás, az etnikai alapú nemi erőszak és a népirtás különböző formáinak színterévé, s hogy mindebben milyen szerepet töltött be annak a politikusnak, Slobodan Miloševićnek a karaktere és retorikája, akinek nevével az utókor magát a háborús konfliktust fémjelzi.

Christina M. Morus megállapításaival összhangban e dolgozat amellest érvel, hogy bizonyos történeti-mitikus elemek középpontba helyezése, kiegészítve az ellenségképző retorika klasszikus eszközeivel a különböző népek korábban elfojtott nacionalista törekvéseinek felélesztésén túlmenően arra is alkalmas volt, hogy az érintettek szemében normalizálja az etnikai erőszakot, illetve arra, hogy annak kezdeti szakaszában elaltassa, de legalábbis elterelje a nemzetközi közösség figyelmét a kiéleződő konfliktusról, időt nyerve ezzel a hosszabbtávú politikai stratégia megvalósítására (Morus 2007a).

Mindezeket szem előtt tartva az elméleti keret rövid felvázolását és egy, a téma szempontjából különösen releváns pontokra korlátozódó történeti áttekintést követően számba veszem a vizsgált retorikai eszközök alkalmazásának módját és jelentőségét. Ezután végigkövetem a szóban forgó technikák alkalmazását Milošević három különböző beszédében, amelyek mindegyike kiemelt jelentőséggel bírt a háborús konfliktusok alakulásának szempontjából – különös tekintettel az etnikai alapú erőszak normalizálására. Nem vállalkozik a tanulmány ugyanakkor Milošević kései, háborúk utáni beszédeinek elemzésére, hiszen noha azok áttekintése mindenképpen árnyalhatná Milošević politikai gondolkodásának tágabb megértését, az e fejezet fókuszában álló kérdésnek, az etnikai erőszak normalizálódásának szempontjából kevésbé bírnak magyarázó erővel.

Nem célja a dolgozatnak továbbá annak feltérképezése sem, miként robbantak ki a polgárháborúk, és milyen tényezők álltak kirobbanásuk hátterében. Ennek megfelelően a történeti áttekintés célja csupán a vizsgált beszédek történeti-politikai kontextusba helyezésére korlátozódik, míg az elméleti áttekintés az esettanulmány megértése szempontjából elengedhetetlen, illetve arra specifikus szakirodalom bemutatására fókuszál. Mindezzel összhangban a harmadik fejezet az elméleti részben megfogalmazott teoretikus mondanivalónak a praxis oldaláról történő bemutatására hivatott, esettanulmányi jelleggel vizsgálva Slobodan Miloševićnek, mint a balkáni háborúk központi alakjának a beszédeit.

Az eset történeti kontextusának vonatkozásában Juhász József történész kettős konszenzusnak nevezi azt a jelenséget, amely Jugoszlávia fennállásának hosszú évtizedei alatt megalapozta annak létét. Mint írja, ez a kettős konszenzus egy belső, az érintett nemzetek közötti és egy külső, nemzetközi tényezőre bontható. Előbbit a különböző délszláv nemzeteknek az az evidensnek tetsző megállapodása jelentette, miszerint egyetlen, soknemzetiségű államalakulat keretein belül képzelték el közös jövőjüket. Ezt a szándékot a jugoszlávizmus különböző formáiból táplálkozó közös nyelvi-kulturális identitáson túlmenően nagyban ösztönözte, illetve táplálta az az érdekközösség is, amelybe előbb az olasz és német, később pedig a szovjet imperializmus fenyegetése tömörítette a szóban forgó délszláv népeket. A kettős konszenzus nemzetközi vonatkozása ezzel egyidejűleg az aktuális nagyhatalmi érdekekre vezethető vissza, amelyek a világháborúk lezárultával, mind a versailles-i, mind a jaltai világrend keretein belül kitüntetett szerepet szántak a délszláv államok föderációjának az európai erőegyensúly megteremtése szempontjából, amely ezzel magától értetődően szorította háttérbe az államalakulatot alkotó délszláv nemzetek saját nacionalista törekvéseit. A kilencvenes évekre azonban, a kettős konszenzus minden eleme megroppanni látszott, megteremtve ezzel a felbomlás lehetőségét, illetve növelve annak kockázatát (Juhász et. al. 2003, 9-14).

A belső konszenzus gyengülésének tekintetében folyamatos konfliktusforrást jelentett, hogy az államalakulat nyelvi-etnikai, gazdasági, vallási és kulturális tekintetben is heterogén, eltérő történelmi régiókat ölelt fel, még hozzá olyan formán, hogy az nyelvi-etnikai és a vallási-kulturális határok, valamint a gazdasági fejlettségbeli különbségek is többé-kevésbé egybeestek. Ezek a különbségek amellet, hogy növelték a gazdaságilag nehezebb helyzetben levő régiók periferizálódásának, leszakadásának kockázatát (Juhász et. al. 2000, 28; Juhász et. al. 2003, 11-12), a klasszikus törésvonal-elmélet értelmében is fokozták a köztük lévő megosztottságokból eredő konfliktusok kiéleződésének, a törésvonalak elmélyülésének veszélyét (Lipset–Rokkan 1967). Juhász hangsúlyozza ugyanakkor, hogy Jugoszlávia fennállásának több, mint hetven éve alatt a belső határok soha nem estek egybe az etnikaiakkal. Ennek következtében az ismétlődő, elsősorban államjogi és gazdasági jellegű³² belső konfliktusok – s az azokat az etatizmus eszközeivel rendezni próbáló politikai

³² Klasszikusan ilyen konfliktusból eszkalálódott a Szlovénia kiválásával végződő tíznapos határháború (bővebben lásd.: Juhász 1997, 73-78.).

törekvések – már az 1980-as évek elejére felőrölték a délszláv népek közös, jugoszláv identitását, amelyet csak tovább tetézett Tito 1980-ban bekövetkezett halála, s a nyomán keletkező hatalmi vákuum. Mindez kiegészülve az 1981-től már erőteljesen érzékelhető koszovói válsággal, gyakorlatilag megágyazott a miloševići politika (és retorika) sikerének (Juhász et. al. 2003, 9-24).

A kettős konszenzus nemzetközi elemének gyengülése ezzel szemben a bipoláris világrend megingására, és az annak következményeként újrainduló Kelet-Nyugat párbeszédre vezethető vissza, amely Jugoszlávia stratégiai fontosságának, geopolitikai helyzetének drasztikus leértékelődéséhez vezetett (Morus 2007a, 2). Ezt a tendenciát később tovább erősítette a Szovjetunió felbomlásának előszele, illetve Közép-Kelet-Európa rendszerváltásai, amelyek szintén elvonták a nemzetközi közösség figyelmét a Jugoszlávián belül éleződő etnikai feszültségekről, erősödő nacionalista törekvésekről. Ezekkel a nemzetközi tendenciákkal összefüggésben megállapítható ugyanakkor, hogy noha Jugoszlávia felbomlása valamelyest beleilleszkedik a kor nemzetközi tendenciáiba, a felbomláshoz társuló erőszak kimagasló mértékét ez aligha magyarázza. Juhász ennek magyarázatára vonatkozóan három okot emel ki: eszerint egyrészt nem hagyható figyelmen kívül az az államalkotó nemzetek területi keveredéséből adódó elvi ellentmondás, amely a köztársasági és a nemzeti önrendelkezés elvének ütközésében öltött testet, másfelől a szerb nacionalizmusnak egy jelentős erőfőlényvel párosuló fellángolása, amely „preventív háború” formájában eszkalálódott. Harmadik okként pedig magát a miloševići politikát nevezi meg a szerző, amely a nemzeti érdekre való hivatkozással egyfajta nem hivatalos, ugyanakkor mégis állandósult rendkívüli állapot fenntartására való törekvésben ragadható meg; mint írja, „bár kétségtelen, hogy az elmúlt tíz esztendő délszláv eseményeinek alakulásában a horvát, a bosnyák és az albán nacionalizmus apostolaira is igen komoly felelősség hárul, a horvátországi, a boszniai és a koszovói puskaporos hordók kanócait egyértelműen Slobodan Milošević gyújtotta meg” (Juhász et. al. 2003, 14).

Christina Morus – ugyancsak Milošević retorikáját elemezve – megállapítja, hogy bizonyos történeti-mitikus elemek használata azért különösen fontos az etnikai erőszak elfogadtatásával összefüggésben, mivel ez a retorikastratégia képes történeti köntösben feltüntetni, álcázni modern problémákat – mind az általa egyértelműen megcélzott közönség, mind pedig a tágabb nemzetközi közösség előtt. Ebben a megközelítésben a politikai mítoszok beemelése, illetve azoknak a retorika középpontjába állítása a „*mennyei szerb nép*” összekovácsolásának, a „*mi*” definiálásának konstitutív eszközévé válik, magyarázatot

adva arra, miként vált Koszovó kérdésköre a szerbség-tudat központi elemévé. Jóval kisebb hatásokkal ugyan, de szintén hasonló mitikus töltetet kap Milošević vizsgált beszédeiben a titói Jugoszlávia képe, amelyre egyfelől hivatkozási alapként tekint, ugyanakkor mégis a tőle való távolodás gondolatát fogalmazza meg. Ez a távolodás – a Koszovó-mítosszal párosulva

–
egyrészt lehetővé teszi a beszélő számára, hogy egy, a korábitól merőben eltérő jövőképet tudjon a szerb nép elé tárni, másrészt felveheti általa „a reformer” szerepét, aki egy a nép közül, mégis az élére áll annak érdekében, hogy kivezethesse a válságból (Morus 2007a).

A történeti-mitikus elemek beemelése a politikai diskurzusra hozzájárul tehát ahhoz, hogy a hallgatóság úgy tekintsen a régmúlt történeti eseményeire, mintha azok relevanciával bírnának az aktuális belpolitikai problémák vonatkozásában is. Julie Mertus mindezt kiegészíti azonban azzal, hogy ahhoz, hogy megérthessük, mindez miként konstruálódhat meg egy olyan kollektív alanyiség formájában, amely nemcsak magába foglalja, de üdvözli is az etnikai erőszakot, a történelemre úgy kell tekintenünk, mint tények, mítoszok és tapasztalatok konglomerátumára. E konglomerátumban az identitás a közös történelmi tapasztalatokon nyugszik, a mítosz pedig, szimbolikus funkciójánál fogva, kézenfekvő eszköz a történelem – és így az identitás – átvitelére (Mertus 1999). A mítoszok ennél fogva központi fontosságúak annak a társadalomnak a kulturális működése szempontjából, amely előállítja őket: a különböző narratívákon keresztül lényegében normalizálnak egy ideológiai keretet, s ezáltal lehetővé tesznek egy olyan megértést a történelem vonatkozásában, amely segít elhelyezni az adott nép „jelenét” a történelem (előre meghatározott) idővonalán. Ebben a megközelítésben a mítosz bír egyfajta teleologikus karakterrel is: értelmezi az adott *helyzetet* (a jelent) és kijelöli az elérendő *célt* (jövőképet), amelyért az adott diskurzus címzettjeinek („a népnek”) küzdeni kell (Charland 1987).

A konkrét Koszovó-mítosz vonatkozásában mindezzel összefüggésben azt kell hangsúlyozni, hogy az alapvetően a heroikus küzdelemről szól az esélytelennek tűnő kilátásokkal szemben is, de amely azonban minden hősiessége ellenére is árulással és vereséggel végződik. Ezzel együtt a mítosz mégis magába foglalja az újjászületés és a végső (erkölcsi) győzelem ígértét is. Az első rigómezei (vagy koszovói) csatához kapcsolódó mondanakör szerint ugyanis az I. Lázár fejedelem által vezetett szerb seregek vereséget szenvedtek az Oszmán Birodalomtól, mivel noha a szultán – Miloš Obilić szerb nemes keze által – elesett a csatában, az ütközet egy szerb vezető, Vuk Branković árulása miatt mégis

elveszett. Mindezek tükrében a mítosz a szerb nemzeti öntudat alapját képezi ma is: egyszerre jelképezi a bukást, az újjászületést és a reményt. Utóbbi olvasat szerint Lázár a múltó földi királyság helyett az örök égít választotta ugyanis, s ennek a döntésnek a beteljesülése volt Vuk Branković árulása, amely a koszovói csata elvesztéséhez, s így az évszázados török megszálláshoz vezetett. Lázárnak ez a mítoszbéli döntése vált a szerbség évszázados szenvedésének magyarázatává, amely mégis magába foglalja, hogy Lázár a helyes döntést hozta meg, így míg a szerbek szenvednek ugyan a török elnyomástól a földi világban, övék a morális győzelem, s ezzel az erkölcsi fensőbbiség. Ez vált tehát a szerb kultúra „eredetmítoszává”, a szerb nemzeti identitás hordozójává, és annak meghatározójává, ahogy a szerbek saját történelmi szerepükre tekintettek (Morus 2007a, 3-4).

A Koszovó-mítosz ugyanakkor csak Tito 1980-ban bekövetkezett halála után kerülhetett előtérbe, amikor a szerb nacionalista diskurzus értelemszerűen helyezte új fókuszba a nemzeti történelmet. Míg Tito tudatosan hallgatott a mítosz szerb nacionalista vonatkozásairól, s helyette annak a jugoszláv nép kitartásra és szívósságra koncentráló vonatkozásait domborította ki, addig Milošević felhasználta a Koszovó-mítoszt, s azon keresztül próbálta úgy formálni a nemzeti identitást, hogy a közös múlt időtlenné tegye a jelen kulturális értékeit. Milošević egy olyan történelmi narratívába helyezte tehát a szerb népet, amelyben annak, mint politikailag fűtött szereplőnek az a végzete, hogy beteljesítse azt a dicső történelmet, amelyre predesztinálva van. Mindezzel egyidejűleg a politikus önmagát is elhelyezte a narratívában azzal, hogy egy olyan koszovói hős képében tüntette fel önmagát, amely a szerb nép megváltására érkezett. Milošević retorikájával – hallgatolagos összejátszásban a szerb értelmiséggel (ld. SANU Memorandum³³) és a médiával –, nemcsak hozzájárult egy egységes, dicső szerb nemzet képének kialakításához, de a koszovói csatára történő retorikai utalások révén a modern gazdasági, szociális és politikai problémákat, feszültségeket is egy ősi mítosz fényében tüntette fel (Morus 2007a, 3).

Mindezek tükrében Maurice Charland a mitizáló, konstitutív retorikának három jellemzőjét különbözteti meg a diskurzus címzettjeire vonatkozóan. Mindenekelőtt (1) a konstitutív retorika egy kollektív alanyiságot hoz létre, majd (2) egy történelmi korokon átívelő

³³ A Szerb Tudományos Akadémia (Srpska Akademija Nauke i Umetnosti - SANU) elhíresült centenáriumi memoranduma, amelyben a szerb tudományos értelmiség gyakorlatilag programadó dokumentummal látta el a szerb nacionalista törekvéseket erősíteni kívánó politikai elitet. (Ld. bővebben: Morus 2007b, 147-160.)

kontextusba helyezi azt, végezetül pedig (3) a szabadság ígértét (illetve illúzióját) hordozza mindazok számára, *akik azonosulni tudnak vele* (Charland 1987, 139-141). Ráadás képpen, Milošević kihasználta a mitikus utalásokban rejlő lehetőségeket arra is, hogy saját vezető szerepét is beillesse a narratívába azáltal, hogy önmagát helyezte az általa diszkurzív módon létrehozott „egységes és dicső szerb nép” élére. Morus mindezt kiegészíti azzal, hogy az ilyen mitikus utalások a külvilágnak is szólnak: a konstitutív diskurzusba ágyazott történelmi utalások részét képezhetik az etnikai erőszak normalizálásának elfogadására irányuló törekvéseknek olyan szempontból is, hogy elvonják azoknak a külső szemlélőknek figyelmét, akik nem feltétlenül vannak tisztában a beszélő által alkalmazott mitikus utalások tartalmával. Ennélfogva ezek a diskurzusok egy olyan meg nem nevezett „másodlagos közönségnek” is szólnak, mint például a nemzetközi közösség, amelynek szemében így a szónok szándékai akár jóhiszeműnek is hathatnak (Morus 2007a, 4-5).

Abhik Roy és Robert C. Rowland szerzőpárosa *mitikus újradefiniálásnak* (mythic redefinition) nevezi az identitás mítoszokon keresztül történő újrafogalmazását. Az ilyen irányú rétori törekvések a régmúlt történelmi gyökerekhez történő visszatérést, az elvesztett dicsőség és identitás helyreállítását és a nemzet „szent helyének” (sacred space) visszafoglalását hangsúlyozzák. Bővebben: a mitikus újradefiniálás az a hatás, amikor egy nép gazdasági és szociális hanyatlás hatására úgy érzi, elvesztette egykor volt dicsőségét, méltóságát, ezért mozgósítja egy olyan mitikus narratíva erejét, amelyben a nemzeti hős visszavezeti a népet az ősi, hősiés útra, ennélfogva egységbe tereli a kétségbeesett (és egyébként önmagában sokszínű, rosszabb esetben széthúzó) népet egy olyan retorikán keresztül, amely koherens világnézetet kínál (Roy–Rowland 2003, 226-227). Charland mindezt kiegészíti azzal, hogy a konstitutív retorika mindig építkezik az azt megelőző (releváns) retorikákból is, így a mítoszokon keresztül megfogalmazott (újradefiniált) nemzeti identitás egyfajta válasz is a relevanciáját vesztett elsődleges identitásról alkotott percepciókra (Charland 1987, 142). McGee hozzáteszi továbbá, hogy a konstruált „egységes népet” a retorika hívja életre és csupán addig tudja életben tartani, amíg maga a retorika az adott társadalmi-politikai viszonyok tekintetében relevanciával, magyarázó erővel bír. Ennélfogva amikor egy népdefiniáló diskurzus elveszíti kulturális összetartó erejét, az adott nép egy új definíciójának felemelkedésére ad lehetőséget (McGee 1975, 240) – ahogy történt az Tito halálakor is.

A fentiekből egyértelműen következik tehát, hogy az elemzésünk tárgyául választott mindhárom beszéd szorosan kötődik a Koszovó-mítoszhoz és a tartomány történelméhez,

amelyről elmondható, hogy már Jugoszlávia megalakulásától kezdve annak egyik legneuralgikusabb pontja, „puskaporos hordója” volt, köszönhetően nagyrészt annak, hogy az államalakulat egyetlen, többségében nem délszlávok lakta területe volt, s – ezzel szoros összefüggésben – annak legkevésbé integrált, leginkább leszakadó tartománya, a Jugoszláviát fenntartó kettős konszenzus belső elemének legingatagabb része. Ennek ellenére a tartományt övező problémák csak az 1970-es – 1980-as évek fordulóján, a gazdasági válság hatásaival egyidejűleg kezdtek kiéleződni. Tekintettel arra, hogy a titói Jugoszlávia utolsó, 1974-es alkotmánya, mint a „nemzetek és nemzetiségek öngazgatásának alkotmánya” a föderáció szintjét a szuverenitás legfőbb letéteményeséből pusztán a közös érdekek egyeztetésének fórumává minősítette át, a valódi döntési kompetenciák a tagköztársaság és a két autonóm tartomány szintjére kerültek át. Ennek értelmében, az elszakadási jog szigorú kivételével, Koszovó a tagköztársasági státusszal szinte azonos jogokkal bírt Szerbián belül. Ekkorra a tartomány lakosságának jelentős többsége már albán nemzetiségű volt, a feszültségeket tovább növelte azonban, hogy az 1970-es években még vegyes lakosság az 1990-es évekre drasztikusan homogenizálódott: 1961 és 1991 között az albán-szerb lakosság százalékos aránya 67-24-ről 85-10-re módosult. Ennek háttérben alapvetően elsősorban az albán népességrobbanás és a szerb lakosság egyre intenzívebb elvándorlása állt – utóbbi leginkább annak a felettebb ellentmondásos helyzetnek köszönhetően, hogy (éppen a tartomány relatíve nagyfokú autonómiájának következtében) a helyi szerbek elnyomottnak érezték magukat a tartományi kormányzattal szemben, míg a koszovói albánok ugyanilyen elnyomást érzekeltek a köztársasági (szerbiai) kormány részéről. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy noha az egyre elégedetlenebb szerb lakosság törekvései az egységes, Koszovót is magába foglaló Szerbia létrehozására vonatkozóan találkoztak ugyan a szerb nacionalista értelmiség és politikum törekvéseivel, a szerb nacionalizmus addig nem ért el valódi áttörést, amíg pusztán alulról szerveződött: Slobodan Milošević színrelépése kellett ahhoz, hogy Koszovó problémája a szerb nemzeti identitástudat központi kérdésévé váljon (Juhász et. al. 2000 16-25; Juhász et. al. 2003, 15-19; Pavlaković 2005a, 3-7).

Mindezek tükrében Jugoszlávia felbomlási folyamatának szimbolikus kezdetét 1986-ra datálhatjuk, amikor is Miloševićet megválasztották a Szerbiai Kommunista Szövetség elnökévé. Ugyanebben az évben született meg a már említett SANU Memorandum is (Juhász et. al. 2003, 15; Morus 2007b).

Milošević első fellépésére Koszovóban 1987 áprilisában került sor, amikor a Szerbiai Kommunista Szövetség képviselőjében Kosovo Poljéba látogatott, hogy találkozzon a helyi szerbek mintegy 300 képviselőjével, akik az albánok részéről tapasztalt elnyomásról és represszióról számoltak be neki. Milošević és a helyi szerbek delegációjának találkozója alatt összetűzés alakult ki az épület előtt, ahol a megbeszélés zajlott. Mintegy 15 ezer összegyűlt helyi szerb állt szemben a többségi albán rendőrséggel, amikor a rendőrök, attól tartva, hogy erőszakba torkollik a gyülekezés, gumibottal kezdték oszlatni a tömeget (Juhász et. al. 2000, 44-50; Morus 2007, 8). Amikor Milošević értesült az összetűzésről, megpróbálta lenyugtatni a tömeget, ekkor az egyik demonstráló odakiáltotta neki, hogy a rendőrök verik az embereket „Vernek bennünket! Miért vernek bennünket?” – kiáltozták. Ezt követően, a tömegben, de újságírók előtt hangzott el az a mondat, amelyet az utókor Milošević egyik legfontosabb mondataként tart számon: azt mondta ugyanis az egybegyűlteknél, hogy senki sem verheti őket („Niko ne sme da vas bije!”). Erről több részletfelvétel készült: egy része televíziós felvétel, egy része rádiós hanganyag, amelyek a média hathatós közreműködésén keresztül rövid időn belül a szerb nacionalizmus reklámanyagaivá váltak (Pavlaković 2005b: 20). A beszéd maga azonban nem erre a félmondatra korlátozódott.

„Nem azért jöttünk, hogy tájékozódjunk a gondokról, hanem hogy intézményes kereteken belül megoldjuk azokat. Ma, amikor a testvériség-egység veszélybe került, győznünk kell. Nem akarjuk és nem is szeretnénk az embereket szerbekre és albánokra osztani. Egyfelől vannak a becsületes és haladó szellemű emberek, akik a testvériség-egységért és a nemzeti egyenjogúságért küzdenek, másfelől pedig az ellenforradalmárok és a nacionalisták. Csak így húzhatóak meg a választóvonalak. Elvtársak és elvtársnők, ha mi ezt a frontot nem hozzuk létre és nem erősítjük meg, nem lesz sem Koszovó, sem Szerbia, sem Jugoszlávia.”

Beszédének első felében tehát Milošević még alapvetően a titói hagyományt idézi meg (Jović 2009, 265), a testvériség-egység jelszavait, és azt a gondolatot, miszerint a társadalom csak a Jugoszláviáért és az egyenjogúságért keményen dolgozó emberekre és ellenforradalmárookra osztható, nemzetiségi alapon a felosztás nem képzelhető el. A mitikus megközelítés ebben az esetben tehát még alapvetően *a titói Jugoszláviára vonatkozik*, ettől azonban elmozdulás tapasztalható a beszéd második felében.

„Ez a ti földetek, itt vannak a házaitek, a szántóitek, a kertjeitek és az emlékeitek. *Nem fogjátok tán elhagyni a földeteket csak azért, mert nehéz az élet, mert nyomaszt benneteket az igazságtalanság és megaláztatás?*

Nektek Koszovóban kell maradni, az elődeitek és az utódaitok miatt is. Az elődeiteket megszegyénítenétek a távozásotokkal, az utódaitok pedig csalódnának bennetek. De én nem azt javaslom nektek, elvtársak és elvtársnők, nem azt javaslom, hogy kitartsatok és tűrjétek, hogy elviseljétek a helyzetet, amellyel elégedetlenek vagytok. Éppen ellenkezőleg: *a helyzeten kell változtatnotok*, közösen minden haladó szellemiségű emberrel itt, Szerbiában és Jugoszláviában”

Beszédének második felében Milošević már egy sokkal határozottabb hangnemet üt meg az elnyomásnak való ellenállás tekintetében, amely a szerbekhez intézett nyitómondat tükrében különösen visszásan cseng egy elvileg békítő hangú felszólalás keretein belül. Már ekkor megjelenik továbbá a dicső elődökre való hivatkozás, akikért szembe kell szállni az igazságtalansággal és a megaláztatással, és akikre a szerb lakosság szégyent hozna a „szent föld” elhagyásával, illetve feladásával. A múltra való hivatkozást pedig rögtön egy cselekvésre való felhívás („változtatnotok kell”) és egy kívánatos jövőkép megfogalmazása (a haladó szellemű emberek által felépített Szerbia képe) követi, kijelölve ezzel az utat, amely a kívánt jövőkép megvalósításához, s ezzel a nép dicső sorsának beteljesedéséhez vezet. Ez egyúttal elmozdulást is jelez a beszéd első felében lefestett titói úthoz képest, hiszen implikálja az igazságtalanságok és megaláztatások meglétét, amelyekkel szemben fel kell lépni, és nyíltan felhív a fennálló, a titói alkotmányban lefektetett állapotok megváltoztatásának szükségességére.

Láthatjuk tehát, hogy noha még igen kezdetleges formában, de már Miloševićnek ebben a kiforratlan, rögtönzött felszólalásban is jelen van a Roy-Rowland szerzőpáros által megfogalmazott mitikus átdefiniálás minden kritériuma. Az elődök méltatásán és az emlékek, a történelem aspektusának hangsúlyozásán keresztül explicite megjelenik a régmúlt dicsősége és az ahhoz való visszatérésnek a szükségessége, valamint a nemzet szent helyének a fontossága, míg a változtatásra való felszólításban az elveszett dicsőség és az identitás helyreállítására való felszólítás is tetten érhető. A változtatás szükségességének kiemelése ezen túlmenően pedig már ezen a ponton lefekteti a későbbiekben már tudatosan is épített reformer-szerep alapjait.

Noha Miloševićnek ez az első, elhíresült beszéde még nem egy előre eltervezett, kiforrott retorikai koncepció eredménye, mégis, már e kezdetleges formájában is betekintést enged abba, miként vált a Koszovó-kérdés a politikai retorikájának központi elemévé, és hogyan vált később az „egységes szerb nép” megteremtésének retorikai eszközévé. A beszéd fordulópontot jelöl továbbá mind Jugoszlávia további történetének, mind pedig Milošević saját politikai életútjának vonatkozásában is. Nem sokkal elhangzása után, 1987 szeptemberében következett be ugyanis az a hatalmi-politikai fordulat, amikor is a Szerbiai Kommunista Szövetség Központi Bizottságában Milošević győzelmet aratott a titói vonalat képviselő párttársaival szemben. Ezt a politikai győzelmet követően Szerbia-szerte megkezdődött az úgynevezett *differenciáció*, az „*antibürokratikus forradalom*” folyamata, amelynek révén a KSZ helyi szinteken is megszabadult Milošević politikai ellenfeleitől. Legnagyobb arányban a koszovói (és vajdasági) kommunista szövetségek vezetőségében történtek átalakítások – a leggyakoribb vádak a tartományi vezetőkkel szemben az autonómia-pártiság és irredentizmus voltak, ami remekül példázza, hogy innentől számítva Milošević már kevésbé igyekezett palástolni szerb nacionalista törekvéseit (Juhász 1997, 44-63; Juhász et. al. 2003, 15-19).

Ez a tendencia a következő, elemzésünk tárgyául szolgáló beszédéből is kitűnik: „(...) *Győzni fogunk tehát, függetlenül attól, hogy ma is, akárcsak régen, Szerbia ellen összefognak a határain kívüli ellenségei a belső ellenséggel. Nekik üzenjük: egyáltalán nem vagyunk ijedősek, minden harcba a győzelem szándékával vágunk bele*”. Többek között ez a mondat is elhangzott a politikus 1988. november 19-én egy belgrádi nagygyűlésen (Miting na Ušću) – ekkor már a Szerbiai Kommunista Szövetség elnökségének elnökeként – mintegy 400.000 egybegyűlt előtt elmondott beszédében. Ezt az összejövetelt szokás „minden nagygyűlések nagygyűlésének” is nevezni, ugyanis nem csak tömegrendezvényként funkcionált, hanem az „antibürokratikus forradalom” folyamatának szimbolikus megkoronázásaként is. Beszédében ennek megfelelően Milošević következetesen a változás és a változtatás szükségességét hangsúlyozza, noha Koszovóban elmondott beszédéhez hasonlóan a belgrádit is egyfajta nosztalgiával, a szerb nép által elért eredmények méltatásával kezdi, mielőtt áttérne a jelen nehézségeinek sorolására, a *helyzet* értelmezésére.

„Eltársak és elvtársnők! Nagyon sokan azok közül, akik ma itt vannak, emlékeznek rá, hogy milyen volt, amikor semmi nem volt nehéz, amikor az embereknek úgy tűnt, hogy minden könnyű és lehetséges, ha szabadság van. Ebben a szabadságban Belgrád polgárai, ahogy egész országunk népe, nagyon sokat értek. Ma azonban, dühösen a

válság miatt, amelyben vagyunk, hajlamosak vagyunk elfeledni minden jót és értékeset, amit a hosszú és nehéz években mi magunk örömmel teremtettünk.

Igaz, hogy megálltunk azon az úton, amely egy olyan társadalom felé vezet, amelyet a forradalom idején elképzeltünk, de nem igaz, hogy ez a társadalom nem valósítható meg, hogy az utat el kell hagynunk. *Változtatnunk kell.* Ahhoz, hogy az életünk jobb legyen, *számos eszmét és embert kell megváltoztatnunk a politikában.* Ezt meg is tesszük az előttünk álló nagy társadalmi reform keretében, amelyet végre kell hajtánunk.”

A válság, a helyzet értelmezését ismét a változásra, a cselekvésre való felhívás követi, ezúttal már nyíltan felvállalva a társadalmi reformer szerepét, azt állítva, hogy éppen a jelenlegi irányon való változtatással lesz elérhető a múltban kitűzött és megfogalmazott dicső cél – megfogalmazza tehát a titói út relevanciavesztését a jelen állapotára vonatkozóan, mégis táplálkozik belőle, általa nyer legitimitást annak megváltoztatására. Érdeemes észrevenni továbbá, hogy ebben a megfogalmazásban már a „változtatnunk kell” váltja a „változtatnotok kell” szóhasználatot, amely finom módosítással Milošević alig érzékelhető módon, mégis minden kétséget kizárólag érzékelteti, hogy önmagát nem „a politikusok”, hanem „a nép” részének tekinti. Ez az önmeghatározás nem csupán a „népi vezér” toposzra erősít rá, de – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – a politikai felelősség viselésének, illetve hárításának, valamint a politikai közösség határkijelöléseinek is praktikus eszközévé növi ki magát.

A beszéd következő részében Milošević már konkretizálja a felvezetett változást, amelyet egyértelműen és félreérthetetlenül a Koszovó-kérdés rendezésében jelöl meg:

„Ebben a pillanatban a legfontosabb dolog, amit meg kell oldanunk, az a rend és a nyugalom megteremtése Koszovóban. Szerbia számára nincs fontosabb feladat.”

Ezt követően az általa megfogalmazott megoldás megszgyén tovább haladva, Milošević áttér a politikai tervezés dimenziójára, egyaránt lefedve a helyzetértékelésre, a cél eléréshez alkalmazható, illetve alkalmazandó eszközök körének kijelölésére, valamint az időzítésre vonatkozó kérdéseket (Schlett 2018, 44-46). Mindemellett Milošević kitágítja az értelmezés horizontját egész Jugoszlávia vonatkozásában, ismét egy titói Jugoszláviára jellemző eszme, a szolidaritás toposzán keresztül.

„De Jugoszlávia számára sem kellene, hogy legyen ennél fontosabb dolog. Mert a szolidaritás volt a jugoszláv népek (és különösképpen a jugoszláv dolgozók) legszebb és legerősebb jellemzője mindig is. A szolidaritás, amelyet világszerte segítség formájában mutattunk ki az elnyomott népek, a munkásosztály, mi több, az egyének irányába. Ezért nehéz megmagyarázni, miért késett a szolidaritás, amelyre nagyobb szükség volt, amely sürgetőbb volt és amelyet nagyobb szeretettel kellett volna kimutatni, amikor a tulajdon országunk polgáraitól volt szó. *Sokáig hiányzott ez a szolidaritás a Koszovóban élő szerbek és montenegróiak végtelen szenvedése iránt, s ez gyógyíthatatlan sebet ejtett a szívükön, ahogyan gyógyíthatatlan sebet ejtett egész Szerbia szívéen is.*”

E konnotációban azonban a szolidaritás eszméje egy egyértelműen fenyegető éllel párosul, amelyet nyomatékosít, hogy a koszovói szerbekkel szembeni – az első beszédben még csak óvatosan említett – igazságtalanságok a belgrádi beszédben már egy nép szívéen tátongó sebekként aposztrofálódnak, amelyet a szolidaritás által összekötött, egységes szerb nép nem tűrhet szó nélkül. Mindezt a következő mondat egyértelműsíti is, amikor minden kétséget kizáróan kimondja: *„most nem a bánkódás ideje jött el, hanem a harc ideje”*, eszközöket rendelve ezzel a fentiekben kijelölt célhoz. Az itt már egyértelműen fenyegető hangvételű, és az egységes Szerbia képét előrevetítő beszéd e tételmondat után egy részletesebb kifejtéssel folytatódik:

„Ez a tudat foglalta el Szerbiát idén nyáron és ez a tudat lett az az anyagi erő, amely *megfékezi a terrort Koszovóban és amely egyesíti Szerbiát*. Ez egy olyan folyamat, amelyet nem állíthat meg többé semmilyen erő. Ez egy olyan erő, amely előtt elgyengül minden félelem. *Az emberek elfogadják, hogy szegényen éljenek, de nem fogadják el, hogy szabadság nélkül éljenek*. Ezek az emberek, akik most itt összegyűltek, és azok az emberek Szerbiában, akikhez magam is tartozom, csak szabadon, szabadságban élhetnek, sehogyan másként.

A szabadságért folytatott küzdelmet ez a nép megnyeri, ezt tudják a török és a német hódítók is. Mindkét világháborúba pucéron, mezítlábasan léptünk be, azzal a hittel, hogy az igazságért küzdünk. És mindkét háborút megnyertük. Koszovó kapcsán most egységes álláspontokkal bír a Jugoszláv Kommunista Szövetség és határozottan végre is hajtjuk azokat a maguk teljességében. A Koszovóért folytatott harcot megnyerjük,

függetlenül attól, hogy milyen akadályokat kell leküzdenünk az országon belül és annak határain kívül.”

Milošević ebben az idézett szakaszban egyértelműen egy olyan történeti narratívát konstruál, amelyben az esélytelennek tűnő szerb népet annak morális fensőbbsege (az igazságért való küzdelem) vezette győzelemre, implikálva ezzel, hogy bárki is áll vagy állt *szemben* e morálisan felsőbbrendű szerb néppel, az csakis a *rossz oldalon* állhat. Mindez egybevág Edelmannak azzal a feljebb idézett megállapításával, miszerint ezzel a beszélő mind önmagát, mind ellenségeit meghatározza és elhelyezi egy olyan történeti narratívában, amelyben ő *hivatott* megtisztítani a világot az ellenség által megtestesített elnyomástól. A harc szükségességének és dicsőségének részletes kifejtésekor Milošević ismét a szerb nép hősiességét dicsőítő történelmi példákhoz nyúl, s a közös múlt felidézésének révén egy *kollektív alanyiságot konstruál*, amelyet egy *történeti korokon átívelő kontextusba helyez*, amelynek végén az előre elrendelt győzelem, *a szabadság kivívása* áll, amelyet a szerb nép mindig kivívott magának, és amelyet ezúttal is ki fog. A szabadságnak ezzel az ígéretével kiegészülve Milošević belgrádi beszéde teljesíti a mitizáló konstitutív retorika mindhárom, Charland által megkülönböztetett jellemzőjét, egyaránt megteremtve ezzel a további retorikai építkezés, és a politikai cselekvés lehetőségét is, amelyre utal is a beszéd következő szakaszában:

„A Koszovóért folytatott harcot a nép kezdte el. A polgárok, nemzetiségtől és hivatástól függetlenül. *Márpedig nincs az a harc a világon, amelyet a nép elveszített volna.* Itt a vezetőségnek nincs sok választása: vagy a nép élére áll és meghallja annak hangját, vagy elsodorja az idő, a történelem pedig csak egy rövid bejegyzésben emlékezik meg róla és gonosztettéről.

Senkit ne lepjen meg, hogy a nyár folyamán egész Szerbia felkelt Koszovó miatt. *Koszovó Szerbia történelmének, kultúrájának, emlékezetének középpontja.*”

E szakaszban explicite megjelenik a Koszovó-mítosz megidézése, a Koszovó-kérdésnek a retorika középpontjába emelése, olyan magas erkölcsi parancs szintjére emelve annak, mint a szerbség „szent helyének” a védelmét, amellyel szemben *a politikai vezetés döntési kompetenciája megszűnik létezni.* A mítosz megidézése, párosulva a nép előre elrendelt dicső győzelmének ígéretével, valamint a beszélőnek a politikai vezető szerep helyett a néppel való azonosulásával, ez a szekció nem csupán az identitás mitikus újradefiniálásának elvi alapjait teremti meg, de az etnikai erőszak normalizálásának lehetőségét is azáltal, hogy az

absztrakt értékekkel összekapcsolt történeti mozzanatok révén olyan érzelmi töltettel látja el a lefektetett retorikai konstrukciókat, amely – a fentiekben már kialakított történeti narratívába illeszkedve – képes arra, hogy elfogadtassa hallgatóságával, mint saját politikai és beszédközösségével, hogy ennek az előre elrendelt győzelemnek a megvalósulása érdekében nem szabad válogatni az eszközválasztás tekintetében, hiszen még az egyébként extrémnek tűnő fellépés is igazolható, tekintettel a morális fensőbbiségre és annak a felsőbb parancsra a teljesítésére, amelynek értelmében cselekszik.

Mindezek után Milošević a koszovói albánokat szólítja meg, illetve fel, látszólag békejobbot ajánlva a békés albán lakosságnak, valójában azonban tūpontosan kijelölve a politikai közösség határait, azt a politikai *ellenséget*, amely e relációban a barát-ellenség, a mi-ők felosztást meghatározza:

„Minden koszovói albán, aki hisz más emberekben és aki tisztel másokat Koszovóban, Szerbiában a saját hazájában érezheti magát. Őket kérem, hogy egyesüljenek a saját sovinsztáik gonoszsága és gyűlölete ellen, mert a sovinszták nemcsak a szerbeknek és a montenegróiaknak ártanak, hanem a saját, albán népüknek is. Gúny tárgyává teszik az albán sovinszták saját nemzetüket a világ előtt, szégyenbe hozzák azt saját gyermekeik előtt, sértik saját nemzetük méltóságát. Ennek a nevében szólítom fel az albánokat Koszovó-szerte, hogy a szerb és montenegrói kislányok és kisfiúk békés álmáról, nyugodt oktatásáról és gondtalan játékáról az albán anyák és apák gondoskodjanak a rendőrségi és katonai egységek helyett.”

Ez a megszólítás – noha rendelkezik fenyegető éllel – kevésbé szól azonban a kijelölt ellenségnek, mint a saját politikai közösségnek, amelyet a rajta kívül álló, veszélyes idegenek körének kijelölése még inkább egységbe kovácsol, elfeledtetve az esetlegesen meglévő, de a külső fenyegetéshez mérten bagatell nézeteltéréseket. Az ellenség kijelölése, s vele együtt minden politikai felelősségnek a rá hárítása után Milošević a beszéd többi részében az egységes Szerbia megteremtésének programját, a változtatások szükségességét hangsúlyozza ki újfent, majd ismét a közös múlt által összekötött és a közös jövő által meghatározott egységes nép meglétét emeli ki – s ezáltal konstruálja –, pontosan elhelyezve a „jelen” állapotát e kettő relációjában, és ismét megfogalmazva és nyomatékosítva a dicső cél elérése érdekében kívánatos cselekvést. A beszédet Milošević ismét a titói nosztalgia megidézésével zárja, látszólagos kontinuitást teremtve a jugoszláv mítosszal is, s retorikailag

elfedve ezáltal azt a súlyos tartalmi diszkontinuitást, amelyet beszédében megfogalmazott: nevezetesen a szerb nacionalizmusnak a jugoszlávizmussal szembeni szupremáciáját, illetve a titói politikával – s többek között a titói alkotmánnyal is – szöges ellentétben álló, az attól való eltérés és változtatás szükségét hangsúlyozó reformtervet.

„Ezzel a reformmal azon változtatások élére állunk, amelyeknek meg kell történniük egész Jugoszláviában. Meggyőződésem, hogy minden jugoszláv nemzet, Jugoszlávia minden polgára a következő hónapban talál magában annyi erőt, hogy legyőzze a különbségeket, az egymással szembeni ellenszenvet és az összetűzéseket, s hogy közösen, testvériesen sikerül megőrizni, megújítani és fejleszteni országunkat. Tito Jugoszláviája minden jugoszláv nemzet és nemzetiség harcának, munkájának és szeretetének gyümölcse. Ma, amikor gondok nyomasztják Jugoszláviát, mindannyiunknak közösen kell felemelni szavunkat, hogy felébresszük a szíveket, hogy használjuk az eszünket és egyesítsük erőinket annak érdekében, hogy megőrizzük országunkat. Jugoszláviát egy csodálatos forradalomban a jugoszláv kommunisták, a jugoszláv munkásosztály és a jugoszláv nemzetek hozták létre. Jugoszlávia nem múlik ki egy konferenciaasztalnál, ahogyan azt ellenségei remélik. Jugoszláviát kivívtuk, Jugoszláviát nagy harccal vívtuk ki, s nagy harcban fogjuk megvédeni is!”

Ezzel a kinyilatkoztatással Milošević konstitutív retorikája nem csupán építkezik az azt megelőző releváns – azaz a titói – retorikákból, hanem a Charland által megfogalmazottakkal összhangban (Charland 1987, 142) egyfajta arra adott válaszként újra is fogalmazza a nemzeti identitást, saját politikai céljainak megfelelően, kihasználva ezzel azt a McGee által megfogalmazott jelenséget is, amely szerint amennyiben egy népdefiniáló diskurzus elveszíti kulturális összetartó erejét, illetve magyarázó erejét az adott társadalmi-politikai viszonyok tekintetében, lehetősége nyílik az adott nép egy új definíciójának megkonstruálására. (McGee 1975, 240).

Slobodan Milošević utolsó, közelebbről is megvizsgált beszéde jelen tanulmány keretei között az 1989-es, a rigómezei (koszovói) csata 600. évfordulóján elmondott beszéde, amely magyarázatot ad arra, hogy noha a beszéd első olvasatban egyesítő szándékúnak, ártalmatlannak vagy akár unalmasnak is hathat, mögöttes tartalmában mégis remekül példázza, miként konstruálta meg és ötvözte Milošević a „mitikus megmentő” szerepét az „egyszerű ember” kiállításával a szerb etno-nemzeti identitás üdvözlésével, legitimálva ezzel

a nacionalista politikai álláspontot, s ugyanakkor (átmenetileg) elaltatva a nemzetközi közösség gyanakvását. Pavlaković kiemeli ezzel a beszéddel kapcsolatban továbbá, hogy a SANU-Memorandumot csendesen fogadó, s még 1987-es felszólalásában is relatíve visszafogottan fogalmazó Milošević ebben a beszédében már határozott tudatossággal alkalmazta a nemzeti mítoszok és szimbólumok közösségteremtő erejét támogatottságának növelésére és a „Nagy Szerbia” koncepciójának hitelesítésére (Pavlaković 2005a, 4), maximálisan kihasználva ezzel a történelmi események újraértelmezéséből adódó öndefiníciós lehetőségeket is.

E beszédnek ugyanis már első néhány mondata is remekül ötvözi és példázza a fentiekben részletesen is áttekintett retorikai eszközöket és technikákat, amelyek megfelelően alkalmazva képesek lehetnek a nemzeti identitás újradefiniálására. Összhangban azzal, ahogy a hangsúly – helyből, időből, politikai kontextusból adódóan – értelemszerűen tolódik egyre fokozottabban a dicső, mitikus múlt irányába, megjelenik a dicső történelmi múltra való hivatkozás, a Koszovó-mítosz megidézése, és annak szimbólumain keresztül, a mítosznak a jelen problémáira való rávetítése (*relevancia-átruházása*), a dicső múlt és az elrendelt jövő közti kapcsolat megteremtése – megkönnyítendő ezzel a politikai gondolkodásnak a helyzetértelmezésre vonatkozó dimenzióját és (érzelmi telítettségénél fogva) a konkrét példán keresztül történő befogadást:

„Eltársak és elvtársnők! Ezen a helyen, Szerbia szívében, Koszovó mezején hat évszázaddal ezelőtt, teljes hatszáz évvel ezelőtt zajlott le az akkori kor egyik legnagyobb csatája. Ahogyan minden nagy eseményt, így ezt is sok kérdés és titok övezi, ma is a folyamatos tudományos kutatás és az egyszerű népi érdeklődés tárgyát képezi. A társadalmi körülmények közrejátszása következtében a rigómezei csata nagy, *hatszázadik évfordulója* éppen arra az évre esik, amelyben Szerbia, sok év után, sok évtized után *visszaállította állami, nemzeti és szellemi integritását*. Ezért számunkra ma nem nehéz megválaszolni azt a régi kérdést, amely azt firtatja, hogy mivel fogunk Miloš [Obilić] elé állni. A történelem és az élet játéka folytán úgy tűnik, hogy *Szerbia éppen most, 1989-ben állította vissza államiségét, méltóságát* és így ünnepli a régmúlt történelmi eseményét, amelynek nagy történelmi és szimbolikus jelentősége volt Szerbia jövője szempontjából.”

A mítosz megidézését Milošević azzal folytatja, hogy maga is kitér annak kettősségére: az árulás és veszteség, valamint a megváltás és a remény együttes jelenlétére annak

interpretációjában. Amit azonban szónokként kiemel a szimbólumok közül, az a megosztottság, és a vele járó árulás, amelynek konnotációját – újfent – korokon átívelően beemeli a jelen releváns determinánsai közé, utalva rá, hogy a szocialista Jugoszlávia esetében is a (szerb) nép elárulásának tekinthető (és tekintendő) minden, annak a kárára megkötött kompromisszum.

„Ma már nehéz elmondani, hogy a rigómezei csatáról szóló történetekben mi a történelmileg igazolható és mi a legenda része. Ma azonban ez már nem is fontos. A nép, amelyet nyomasztott a fájdalom és kitöltött a remény, emlékezett és felejtett, ahogyan egyébként minden nemzet is teszi a világon. A nép szégyellte az árulást, dicsőítette a hősiességet. (...) Az azonban bizonyos, a mögöttünk lévő századok bizonyítják, hogy Koszovóban 600 évvel ezelőtt széthúzás, megosztottság volt közöttünk. (...) A rigómezei széthúzás és árulás rossz szellemként tovább kíséri a szerb népet teljes történelme folyamán. A legutóbbi háborúban [II. vh. – a szerz. megj.] ez a széthúzás és ez az árulás a szerb népet és Szerbiát agóniába sodorta, amelynek következményei történelmi és erkölcsi értelemben felülmúlták a fasiszta megszállást. Később is, amikor megalakult a szocialista Jugoszlávia, a szerb vezetés az új államban megosztott maradt, *hajlamos a saját népe kárára kötött kompromisszumokra. Azok a gesztusok, amelyeket sok szerb vezető tett a népe kárára, sem történelmileg, sem etikailag nem lenne elfogadható egyetlen nép számára sem a világon.*”

Az ellenség kijelölése ebben az értelmezésben már nem csak a tudatosan rosszakaró képében megjelenő albánokra, hanem a kompetenciahiányból adódóan rossz döntéseket hozó, ezáltal nemzetárulóvá váló szerb politikusokra is vonatkozik, akik nem képesek megfelelően képviselni nemzetük érdekeit. Ez az aspektus érzékletesen illusztrálja, mennyire dinamikusak, változékonyak is valójában a politikai közösség és a nyelvtanilag konstruált identitás határai, tekintettel arra ugyanis, hogy a közösségen kívül állók körét aszimmetrikus módon, a közösségen belülről határozzák meg (Szabó 2006, 15-21), a politikai folyamatok és érdekek alakulásának függvényében egyes személyek bármikor kikerülhetnek a közösségből, amennyiben a domináns narratíva a közösségre káros magatartást, illetve tulajdonságot rendel hozzájuk. Az egységes alanyiség, a korokon átívelő kontextus és a szabadság ígéretének hármasa ebben a beszédben is megjelenik tehát, kiegészül azonban azzal az szemponttal is, hogy bárki, aki ezzel nem akar vagy nem tud azonosulni, az bármikor kikerülhet a kollektív alanyiség égisze alól, s az egységbe kovácsolt nép árulójává, ellenségévé válhat. Ez az olvasat ráerősít arra az aspektusra is, hogy mennyire fontos a

népből való, a nép részét képező, ugyanakkor az azt vezetni is képes – sőt, *arra hivatott* – vezető, reformer politikus szerepe, aki vissza tudja vezetni nemzetét a helyes útra. Ugyanezt a szempontot erősíti a beszéd következő szakasza is, a történeti kontinuitás itt azonban már kitér a szerb nép közös múltjára és felszabadító karakterére is, amelyet azonban politikusainak „vazallusi mentalitása” a múltban nem használt ki eléggé.

„A szerbek nemzeti és történeti lénye a történelem folyamán, a két világháború folyamán csakúgy, mint ma, lényegében felszabadító. A szerbek folytonosan felszabadították magukat és amikor alkalmuk nyílt rá, másokat is segítettek, hogy felszabadulhassanak. Az pedig, hogy ebben a térségben nagy nemzetnek számít, nem jelent semmiféle szerb bűnt vagy szégyent. Előny ez, amelyet a szerbek nem használtak mások ellen. De el kell mondanom itt, ezen a nagy, legendás koszovói mezőn, hogy a szerbek nagyságuk előnyét soha nem használták a maguk javára sem. Mi több, *vezetőik és politikusaik, valamint vazallusi mentalitásuk érdeme folytán még vétkesnek is érezték magukat mások előtt, de még önmaguk előtt is. A szerb politikusok megosztottsága hátráltatta, kisebbségi érzésük pedig megalázta Szerbiát.*”

Milošević rigómezei beszédének ez a szakasza nem csupán teljesíti a Charland-féle mitikus konstitutív retorika mindhárom kritériumát (megteremti „a szerbek” kollektív alanyiságát, átemeli történelmi érdemeiket a jelen kontextusába és kiegészíti mindezt a szabadság ígéretével), de egyúttal a múlt hibáiból való tanulásként is interpretálja az eredményeképpen keletkező konstrukciót (az általa megfogalmazott új identitást), miközben ellenségképet is szolgáltat hallgatósága, politikai közössége számára az inkompetens politikai vezetők személyében. A belső ellenségek megnevezése után Milošević beszédében ismét visszatér a korábban is említett megosztottságokban rejlő veszélyek tárgyalására, külön kitérve arra az aspektusra, amely szerint a soknemzetiségű államokra a legnagyobb veszélyt az jelenti, ha ellenségei (legyenek azok akár külsőek, akár belsőek) ki akarják játszani az adott állam ellen annak soknemzetiségű mivoltát.

„A megosztottságok közül a legrámaibbnak a nemzeti megosztottságok bizonyultak. Ezek elhárítása megkönnyíti az egyéb megosztottságok elhárítását is és enyhíteni fogja azokat a következményeket, amelyeket ezek a megosztottságok eredményeztek.

Amióta léteznek többnemzetiségű közösségek, a leggyengébb pontjuknak a különböző nemzetek között kialakuló viszonyok számítanak.

Mindeközben Milošević egy ponton maga is rendkívüli pontossággal írja körül az általa is alkalmazott ellenségkonstruálás technikáját és működésének pszichológiáját, amikor is azt mondja:

„Fejük felett lebegő kardként van folyamatosan jelen az ilyen közösségekben a fenyegetés, hogy *egy napon valaki felveti az egyik nemzet veszélyeztettségének kérdését a másik nemzet részéről. Ez beindítja a gyanakvás, a vádaskodás, a türelmetlenség hullámát, ami szinte szabályszerűen növekszik és nehezen állítható meg.*

Ezt az ilyen közösségek belső és külső ellenségei is jól tudják és ezért a többnemzetiségű társadalmak elleni aktivitásukat zömmel a nemzeti összetűzések kialakulásának elősegítésére fókuszálják. Ebben a pillanatban mi Jugoszláviában úgy viselkedünk, mintha ez a tapasztalat egyáltalán nem lenne ismert számunkra és mintha nem tapasztaltuk volna meg a megosztottság következményeit saját közelebbi és távolabbi történelmünkben a nemzeti összetűzések minden tragikusságát, amelyet egy társadalom megélhet, s amely ellenére fennmaradhat. (...) *A nép kötelessége* tehát, hogy *ön maga hárítsa el a megosztottságot*, hogy a jövőben megvédje magát a vereségtől, sikertelenségtől és stagnálástól.”

A konstitutív retorika sajátosságaiból adódóan azonban az idézett gondolatmenetből levont végkövetkeztetés már egyenes utat kínál az etikai alapú erőszak normalizálásához, hiszen a közös történelmi tapasztalatok, illetve a mítoszokban rejlő szimbólumok révén már egységbe kovácsolt nép számára megfogalmaz egy – szinte már az erkölcsi imperatívusz magaslatába emelt – *kötelességet* a belső megosztottságok elhárítására, annak érdekében, hogy a retorikai konstrukcióként realizálódó „nép” ellenségei azt már ne játszhassák ki ellene. Ez a szakasz remekül példázza ugyanakkor azt a korábban már említett jelenséget is, miszerint ezek a mitikus-történelmi köntösbe burkolt „erkölcsi parancsok”, a kívánatos cél elérése érdekében megvalósítandó cselekvésre ösztönzés egy, a mitikus elemeket nem behatóan ismerő külső szemlélő elől jótékonyan elfedheti a benne rejlő fenyegetést, hiszen utalhatna akár a megosztottságok, a konfliktusok békés rendezésére is a prosperitás biztosítása érdekében. A beszéd zárómondatai ugyanakkor eloszlatnak minden kétséget ennek az olvasatnak a helytelenségére vonatkozóan, hiszen a Koszovó-mítoszban rejlő hősiesség-aspektust a beszélő egyértelműen közelgő csaták képével társítja – *explicit*e is nyitva hagyva azok fegyveres mivoltának lehetőségét:

„A rigómezei csata még egy nagy szimbólumot hordoz magában. Ez a hősiesség szimbóluma. A hősiességnek dalokat, táncokat, irodalmat és történelmet szenteltek. A koszovói hősiesség már hat évszázada inspirálja alkotótevékenységünket, táplálja büszkeségünket, nem engedi, hogy elfeledjük, hogy valamikor nagy, bátor és büszke hadsereg voltunk, azon ritka seregek egyike, amely vereségében is legyőzetlen maradt. Hat évszázad múltán, ma ismét csatákat vívunk és csaták előtt állunk. *Ezek a csaták nem fegyveresek, noha az ilyenek sem kizártak még.* De függetlenül attól, hogy milyenek ezek a csaták, azokban nem győzhetünk határozottság, bátorság és önfeláldozás nélkül. Ezen jó tulajdonságok híján, amelyek egykoron jelen voltak Koszovó mezején.”

Slobodan Milošević a vizsgálat tárgyát képező beszédeinek elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy rétoriként mindegyik esetében alkalmazta a *mitizáló konstitutív retorika* (Charland 1987) és az *identitás mitikus újradefiniálásának* eszközeit (Roy–Rowland 2003). Míg ezeknek a technikáknak egy része az első vizsgált felszólalás esetében még csak óvatosan, implikálva jelenik meg, Milošević már ebben a beszédben lefekteti az összes, a további retorikai építkezéshez szükséges alapot, amelyekre tudatosan támaszkodik is későbbi szónoklataiban. Belgrádi felszólalásában már mindkét nevezett retorikai stratégia egyértelműen beazonosíthatóan és markánsan jelen van, és egyúttal ki is egészül egy immáron egyértelműen felvállalt *reformer szereppel*, amelyet a beszélő „*a nép fiaként*” vállal magára, retorikailag leválasztva önmagát a politikusok, politikai vezetők kategóriájáról, ezáltal egyszerre hátrítva a politikai felelősséget és (a nép akaratának az erkölcsi imperatívusz szintjére emelésével) ki is iktatva a döntési kompetenciát önmön vonatkozásában. Szemben az első, még visszafogottabb felszólalásával, ebben a beszédben már markánsan megjelenik az ellenségképzés is, mint a saját politikai közösség *határkijelölő eszköze*, méghozzá egy olyan *történeti narratívába illesztve*, amely különböző absztrakt értékekkel összekapcsolt történeti mozzanatok révén nemcsak erőteljes érzelmi telítettség elérésére alkalmasak, de a megkonstruált politikai közösségre veszélyt jelentő ellenséggel szembeni drasztikus fellépés elfogadtatására is. Noha a Koszovó-konfliktus kiéleződésével összhangban magától értetődően jelentek meg a Koszovó-mítosz különböző szimbolikus elemei ebben a beszédben is, a mitikus telítettség a harmadik vizsgált felszólalásban, a rigómezei beszédben van jelen a legerőteljesebben: a hangsúly itt egyértelműen a mitikus elemeknek és szimbólumoknak a jelenre vonatkoztatva történő értelmezésén, a jelen politikai problémáinak a múlt történelmi eseményein keresztül történő magyarázatára, a

relevancia-átruházás aspektusára tolódik. Itt egészül ki továbbá az előző két beszédben is megjelenő reformer-szerep a Morus által megfogalmazott mitikus „megváltóéval”, aki – szemben akár saját politikai közösségén belüli riválisaival is –egyedülként *rendelkezik azzal a képességgel*, hogy „a népet” győzelemre vezesse, s ezzel egyidejűleg visszaállítsa a régmúlt dicsőségét, helyreállítsa az identitást (Morus 2007a, 6).

Az elemzésből kitűnik tehát, hogy a miloševići retorika „sikere” alapvetően abban ragadható meg, ahogyan ötvözni tudta a titói politikától való távolodást egyfajta sajátos, kollektív alanyiség megteremtésével, valamint történeti korokon átívelő narratívába helyezése révén a Koszovó-mítosz szimbólumaiba ágyazottan megjelenő nacionalizmussal. Mindez, kiegészülve a titói Jugoszláviában elfojtott nemzeti érzések szabadjára engedésével, a felszabadulás ígéretével, lehetőséget teremtett a kollektív szerb identitás *mitikus újradefiniálására* (Roy–Rowland 2003, 226). Ez az újrafogalmazott, a titói Jugoszláviában megszokottól merőben eltérő identitás egyfajta erkölcsi parancsként tekintett az etnikai különbségek határozott – akár az etnikumok megsemmisítése általi – felszámolására, s gyengeségként, illetve gyávaságként a kompromisszumos konfliktuskezelésre. Az ellenségképző retorika eszközei ebben a vonatkozásban mind a külső, mind a belső ellenséggel szemben megjelentek, folyamatosan újradefiniálva ezzel a mi-ők határvonalakat és a barát-ellenség felosztást is. A Milošević által alkalmazott konstitutív diskurzus hangneme lehetővé tette továbbá hallgatósága számára, hogy egyszerre tekintsenek rá maguk közül („a nép” közül) valóként, s ugyanakkor úgy, mint arra a reformer vezetőre, aki a „a nép” élére állva, a Koszovó-mítosz újjáélesztésén keresztül emlékeztette a szerb népet a benne rejlő potenciálra, a mítoszban rejlő megváltás, s előre elrendeltetett megdicsőülés lehetőségére. A vezető szerepből is adódóan, beszédeiben Milošević fenntartotta magának a kizárólagos jogot a helyzet értelmezésére, a kívánatos cél kitűzésére, és annak a cselekvési útnak a kijelölésére, amely által az megvalósítható. Ez alól az egyedüli kivételt – látszólag – „a nép” parancsának való politikusi engedelmesség, a döntés kompetenciájának látszólagos hiánya jelenti, ez azonban megdőlni látszik, figyelembe véve azt az aspektust, hogy Milošević, mint rétor folyamatosan és következetesen „a nép” részének tekinti magát.

Noha Jugoszlávia felbomlása, illetve az azt övező délszláv háborúk a nyugati sajtóban és politikai diskurzusokban gyakran úgy jelennek meg, mintha a hozzájuk kapcsolódó erőszakos konfliktusok elkerülhetetlenek, a szláv népek indulatos temperamentumára visszavezethető, s így természetszerűleg bekövetkező jelenségek volnának (Morus 2007a, 2; Mertus 1999, 5), mindezt tágabb értelemben vizsgálva, a konfliktusokat övező diskurzusok

elemzésével megállapítható, hogy a régióban tapasztalható feszültségek, konfliktusok nem egyfajta évszázados gyűlölet elkerülhetetlen következményei, hanem – többek között –, az érintett politikai aktorok tudatosan alkalmazott politikai és retorikai technikáinak, stratégiáinak eredményei.

Az etnikai alapú erőszakos konfliktusoknak az elmúlt évtizedekben sajnálatosan növekvő száma továbbá ugyancsak arra enged következtetni, hogy a volt Jugoszláviát sújtó etnikai konfliktusok nem anomáliát jelentettek, és nem is a második világháború nemzetszocialista eszméjének melléktermékei voltak. Ehelyett a Jugoszlávia felbomlásából kiemelkedő, a mitikus újradefiniálás és az ellenségképző retorika legkülönbözőbb technikáit alkalmazó nacionalista törekvések az etnikai konfliktusoknak egy olyan új korszakát jelölték, amelyek mitikus-történeti utalásokon keresztül próbálják úgy feltüntetni a jelen kríziseit, válságait, mintha azok egy ősi történeti meghatározottság kulminálódási pontjai volnának.

7. Politikai ellenségképzés válsághelyzetekben – politikai vezetők ellenségképző narratívái

Jelen fejezet a politikai vezetéskutatás, illetve a plebisciter vezérdemokrácia elméletének alapvetéseiből (Körösényi, 2005; Körösényi et. al., 2020a, Körösényi et. al., 2020b) kiindulva tesz kísérletet a politikai ellenségképzésnek a válsághelyzetekben történő megjelenési formáinak bemutatására, illetve illusztrálására. A fejezet külön hangsúlyt fektet a plebisciter vezérdemokrácia elmélete által leírt rezsimtípus ismertetőjegyei közül a permanens válságkommunikációs aspektusára (Körösényi et. al., 2017), illetve annak a politikai ellenségképzéssel összefüggésben megmutatkozó összefüggéseire. Hasonlóan jelentősen a politikai ellenségképzés szempontjából a politikai vezetéskutatás elméleteinek, közülük is elsősorban a rekonstruktív vezetés elméletének egyes megállapításai, eredményei (Körösényi et. al, 2016; Körösényi 2018; Körösényi et. al., 2018).

7.1. Esettanulmány: Orbán Viktor válságnarratívái

7.1.1. Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében

A vizsgálódás esettanulmányi részét Orbán Viktor miniszterelnök 2020. szeptember 1. és 2020. december 31. közötti időszakban elhangzott beszédeinek, interjúinak, illetve felszólalásainak közelebbi vizsgálata adja. A vizsgálati időszak kiválasztásának szempontját

az határozta meg, hogy az a koronavírus-járvány második hullámának elejére esett, feltételezve, hogy a megelőző „lélegzetvételnői” nyugodtabb időszak lehetőséget biztosított a politikai vezetés számára egy átgondolt narratíva kialakítására, amelyben egyaránt reflektálhatott a járvány első hulláma alatti teljesítményére, és megfogalmazhatta terveit, programját a következő hullámra való felkészülésre vonatkozóan, szélesebb spektrumot kínálva ezzel az elemzés számára. A kijelölt időszakban a miniszterelnök 40 különböző beszéde került fel a hivatalos miniszterelnöki honlapra, így ezek szolgáltak a vizsgálódás szövegtörzsként. Nem került be az elemzés keretébe egy olyan miniszterelnöki megnyilvánulás sem, amely nem került fel a nevezett honlapra, tekintettel arra, hogy a vizsgálat kifejezetten a hivatalos miniszterelnöki kommunikáció tanulmányozását tűzte ki célul. A manuális kódolással történő elemzés célja elsősorban az alkalmazott ellenségképek és narratív szerepek beazonosítása, valamint az egyes intézkedések hivatkozási, illetve legitimációs alapjainak meghatározása volt a miniszterelnöki válságnarratívában, figyelemmel az egyes nyelvi-retorikai eszközök alkalmazására a narratíva erősítésében. A jelen tanulmányban az egyes kutatási eredmények szemléltetésére hivatott illusztratív példák, idézetek jellemzően a miniszterelnök leginkább érzékletes, átfogó, „programadó” jellegű megnyilvánulásai közül kerültek ki, amelyet azért fontos kiemelni, mert szemben néhány, ugyancsak az elemzett szövegtörzs részét képező, rövidebb, „lélegzetvételnői” felszólalással, alapját jelenthetik egy esetleges jövőbeli mélyebb, kvalitatív vizsgálódásnak is.

Az empirikus elemzéseredményeinek tekintetében megállapítható, hogy a miniszterelnöki válságnarratívában jól beazonosíthatóak az ellenségképzés politikai előnyé transzformálásának (Molnár 2020) egyes fázisai, állomásai.

A helyzet, azaz a válság értelmezését illetően azt a miniszterelnök egyértelműen egy exogén, külföldről behurcolt krízisként aposztrofálta, amellyel egyidejűleg ásta alá a „rosszul védekező” külföldi államok tekintélyét, és erősítette meg a sajátját azáltal, hogy azokat a Magyarország első hullám alatti, sikerként értelmezett védekezésével állította szembe.

„A vírus második hulláma itt van. Benne vagyunk. Megérkezett. Ahogy várható volt, és ahogy vártuk is. Mint az első, ez is külföldről jött. Külföldről hurcolták be Magyarországra. Ez világjárvány, mi pedig globalizált világban élünk, ahol nemcsak a jótéteményekből, hanem a vírushoz hasonló komoly kihívásokból is jut mindenkinek. Tavasszal Magyarország jól védekezett. A világ 25 legsikeresebb

országa között voltunk. Mások nem tudták a vírust ilyen sikeren visszazsorítani, így esélyt adtak arra, hogy belobbanjon a járvány.” (Orbán Viktor, 2020. 09. 21.)

Ebből már egyértelműen következik, hogy a miniszterelnöki narratíva a válság értelmezésével egyidejűleg kijelölte annak okozóját is, amely azonban már egy jóval komplexebb, cizelláltabb konstrukciót alkot, a bűnbak kijelölése során ugyanis a narratíva egyaránt operál egymással szoros kapcsolatban álló külső és belső, valamint konkrét és absztrakt ellenségképekkel is. Külső ellenségképként jelennek meg többek között a már említett külföldi államok, illetve az EU, annak internacionalizmusa, vagy akár egyes konkrét képviselői (pl. Věra Jourová), de visszatérnek a korábbi kormányzati narratívákban is megjelenő belső ellenségképek is, többek között a hazai ellenzék, annak liberális ideológiája vagy például Soros György személye is. Láthatjuk tehát, hogy a külső és a belső ellenségképek esetében is egyaránt találkozhatunk absztrakt ideákkal vagy konkrét személyekkel is, amelyek „arcot adnak nekik”, megszemélyesítik azokat.

„(..) nem lesz nyugtunk a baloldaltól sem, akikre még most, a legnagyobb nehézségek, egy világjárvány idején sem lehet számítani. Csak a fúrás-faragás, a nemzeti erők és összefogás gyengítése, orvlövészet az ország védekezését irányító szakemberekre és politikai vezetőkre, be- és elárulás Brüsszelben, gáncs és cselvetés. Nekünk ez a baloldal jutott. Ráadásul most a Jobbikkal besűrítve. Most együtt dunsztolódnak a befőttesüvegben. Az ember nem is tudja, sírjon vagy nevéssen. (...) „Eszközük a már többszörösen bukott baloldal, amelynek vezére Gyurcsány Ferenc, ifjúsági szervezete a Momentum, dollármilliárdos szponzora pedig Soros György. A múlt erői ők, akik egyszer már tönkretették az országot.” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

Megfigyelhető ezzel kapcsolatban ugyanakkor, hogy az alkalmazott ellenségképek komplexitása egy meghatározott sémába rendezhető azáltal, hogy az egyes képek közti kapcsolatok szövevényes, egymással minden szempontból kapcsolatban álló rendszerbe rendezik az egyes különálló ellenségképeket, sajátos *ellenségkép-hálókat* létrehozva ezáltal.³⁴

"(...)a magyar ellenzék valóban be van darálva és be van töltve a szélsőjobbtól a kommunistáig, és ott vannak egy bélben, és ezt nem tudom másképpen nevezni,

³⁴ Az egyes ellenségkép-elemek a fokozatos összefonódását a magyarországi kormányzati kommunikációban Glied is szemléletesen végigköveti a populista kommunikációs stílus sikerének okait, illetve történelmi-politikai kontextusát vizsgáló munkájában (Glied, 2020).

mint a finanszírozóról, aki az egész mögött áll, ez pedig Soros György, ezért hívom ezt Soros-kolbásznak." (Orbán Viktor, 2020.10.08.)

Az egyik leggyakrabban megjelenő ilyen ellenségkép-csoport megalkotásához a hazai baloldalt (amelybe a retorika már belekapcsolta a Jobbikot is) a narratíva automatikusan összeköti a nemzetközi baloldallal („brüsszeli bürokratákkal”), valamint az egyaránt ideológiateremtőként és szponzorként is megjelenő Soros Györggyel, akinek személyéhez óhatatlanul hozzákapcsolódnak a narratívában az általa támogatott (vagy támogatottnak vélt) civil szervezetek, és az azok által képviselt – egyébként gyakran egymástól jelentősen különböző – ügyek, ideológiák is (mint például az LMBTQ-jogok támogatása vagy a menekültek megsegítése).

„Az iskolák védjék meg a család eszményét és értékeit, és tartsák távol a kiskorúaktól a genderideológiát és a szivárványos propagandát. A liberálisok mindezt jobb esetben sötét középknak, rosszabb esetben klerikálfasizmusnak látják (...)” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

Az egyéni ellenségképek ilyen formában történő összekötésével a narratíva egy olyan konstrukciót teremt, amelyben elég csupán az egyik ellenségkép felidézése, hiszen a befogadó közeg automatikusan hozzátársítja az ellenségkép-csoport többi tényezőjét is, növelve ezzel a csoport egyes elemei által képviselt fenyegetés szintjét. Ez a technika a szűkös erőforrásként felfogott politikai figyelem (Merkovity, 2018) megragadása és fenntartása szempontjából is célravezető stratégiát jelent, hiszen a rövidebb, csupán a csoport egy-egy elemére fókuszáló kampányüzenetek is magukban hordozzák a csoport teljessége által képviselt, hozzá társított fenyegetés-érzetet, a figyelem megragadására alkalmasabb, tömör üzenetek is képesek a teljes üzenet közvetítésére a részletes logikai levezetés nélkül is. A narratíva mindezek tükrében tehát egyes hívószavak köré (ld. Soros György, „bukott baloldal” stb.) rendezi az egyes ellenségkép-csoportjait.

„Azt, hogy Jourová asszony Soros György embere, és hogy erősebben fogalmazzak, a tenyeréből eszik, ezt mindannyian tudjuk. Ezt mindig is tudtuk, tehát Věra Jourová Soros György embere az Európai Bizottságban. Ő nem Csehországot képviseli, sőt nem is a cseh embereket, sőt nem is az európai embereket, sőt nem is a bizottságot, ő Soros Györgyöt képviseli. Ilyen a helyzet, ilyen az európai politika.” (Orbán Viktor, 2020.10.08.)

A narratíva mindezek mellett egy erőteljes fenyegetés-faktort is rendelt az általa életre hívott ellenségkép-hálókhöz, amely szerint a megnevezettek mindegyike komoly *egzisztenciális fenyegetést* jelent a közösségre és annak értékeire nézve, egyaránt megrendítve ezzel a befogadó közösség biztonságérzetét, és megteremtve egy olyan narratív szituációt, amelyben egyértelműen a beszélő öltheti magára a megmentő szerepét. Tovább erősíti ezt az aspektust, hogy a fenyegetés olyan absztrakt, szimbolikus tartalmakkal telített elemekre irányul, mint a magyar nemzeti identitás és a keresztény értékek, amelyek így a szimbolikus töltetüknél fogva erőteljesebben alkalmasak érzelmek kiváltására, cselekvésre ösztönzésre (Zentai, 1997: 23–24).

„A nemzeti önrendelkezésre a legnagyobb veszélyt ma a globális, nyílt társadalmat hirdető, a nemzeti kereteket felszámolni akaró világhálózat jelenti. A Soros György-féle korlátlan anyagi és humán erőforrásokkal rendelkező network céljai világosak. A migráció felgyorsításával kevert etnikumú, nyílt társadalmakat létrehozni, a nemzeti döntéshozatalt lebontani és azt a globális elit kezébe adni” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

A biztonságérzet visszaadásának aspektusa a vizsgált beszédekben alapvetően két síkon jelenik meg. Az egyik, a rövidtávú, kézzelfoghatóbb aspektus, amely alapvetően a kormány felkészültségét hangsúlyozza a koronavírus-járvány második hullámára való felkészültség tekintetében, míg a másik aspektus a kormánypártok közelgő választásokon való sikeres szerepléséhez köti a távlati biztonság megteremtését.

„(...) egyetlen magyar embernek sem kell szenvednie vagy meghalnia azért, mert az egészségügyi rendszer ne tudná őt befogadni, és számára megfelelő ellátást adni. Minden magyar élet megvédésére képes a magyar egészségügy.” (Orbán Viktor, 2020.09.12.)

E távolabbi aspektussal a narratíva lényegében összeköti a biztonságérzet visszaadásának aspektusát annak politikai előnnyé, társadalmi támogatottsággá formálásával, hiszen a szavak szintjén is megjelenik a kettő összekapcsolása. Mindez kiegészül továbbá egy olyan háborús retorikai nyelvezettel, amely mind a vírussal, mind a megjelölt ellenségekkel szembeni hadviselés sikeréhez köti a normálállapot visszaállításának lehetőségét és a fenyegetett értékek védelmét.

„2022-ben *döntő ütközetre* készülnek. Mögöttük lesz a nemzetközi média, a brüsszeli bürokraták és a civilnek álcázott NGO-szervezetek. Nem lehet kétségünk, a

hatalomért és a pénzért mindent meg fognak tenni. Ideje nekünk is *hadrendbe állni*. A kormányzás nehéz évei után vissza kell térnünk a *választási csataterre*. Itt az ideje szedelőzködni, hogy a megfelelő pillanatban *kilovagolhassunk*. Nagy *ütközet* vár ránk 2022-ben. Készüljetelek.” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

A választásokon való sikeres szereplés egyértelmű legitimációs aspektusain túl az elemzett szövegek szinte mindegyikében megjelenik a nemzeti konzultációra való hivatkozás is, mint a kormányzati politika helyes irányának igazolása, amely jellemzően összekapcsolódik annak hangsúlyozásával, hogy – szemben az elsővel – a második hullám alatt nem kell komolyabb lezárásokra, járványügyi korlátozásokra számítani.³⁵

„Nem egyedül állok én sem a gáton, hanem van mellettem egymillió-nyolcszáz ezer ember, nekik is szeretnék köszönetet mondani, akik visszaküldték a nemzeti konzultációs kérdőívet, és kijelölték a védekezés irányát, ami teljesen egyértelmű. A védekezés iránya úgy hangzik, hogy Magyarországnak működni kell. Azt várják a kormánytól, azt várják tőlem, az egészségügyi rendszertől, a gazdaságirányításban résztvevőktől, hogy tartsuk működőképes állapotban Magyarországot, és ne engedjük, hogy a vírus megbénítsa az ország és a magyarok mindennapjainak életét.” (Orbán Viktor, 2020.09.12.)

Mindez ellentmondásban áll a kormányzati politika tényleges alakulásával, amely a vizsgált időszak alatt szigorította többek között a határátlépés szabályait, betiltotta a gyülekezést és a tömegrendezvényeket, valamint kijárási korlátozást vezetett be este nyolc és reggel öt óra között. Születtek ugyanakkor a vizsgálati időszak alatt olyan komolyabb jogszabály-módosítások is, mint például 2020. évi CIX. törvény a koronavírus-világjárvány második hulláma elleni védekezésről (második felhatalmazási törvény), valamint az Alaptörvény kilencedik módosítása is, amelyek amellet, hogy jelentősen növelték a kormány politikai mozgásterét,³⁶ olyan ügyeket, illetve kérdéseket is szabályoztak, amelyek csak

³⁵ A kormány 2020. júliusában indított Nemzeti Konzultációt a koronavírusról és a gazdaság újraindításáról, amelynek kérdései elsősorban a járványhelyzet kezelésével kapcsolatos kormányzati intézkedésekhez való állampolgári viszonyulás feltérképezésére irányultak. A Nemzeti Konzultáció eredményei kevésbé alkalmasak ugyanakkor a teljes lakosság véleményének tükrözésére, tekintettel arra, hogy az semmiképpen sem tekinthető reprezentatív felmérésnek, a kérdőív visszaküldése pedig legnagyobb arányban a kormánypárti szavazók körében jellemző.

³⁶ A második felhatalmazási törvény például 90 napra rendkívüli felhatalmazást biztosított a kormány számára, hogy veszélyhelyzetben olyan rendeleteket alkothasson, amelyekkel egyes törvények alkalmazását felfüggeszti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, vagy egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat. Ld. 2020. évi CIX. tv. 5.§.

érintőlegesen, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a koronavírus-járvány okozta válsághelyzethez, korlátozva ugyanakkor valamilyen formában a narratíva által ellenségesnek bélyegzett csoportok jogait, mozgásterét (Magyar Helsinki Bizottság, 2020). Ilyen például az LMBTQ-jogokat (azon belül is elsősorban az örökbefogadást) korlátozó kitételek, vagy például az Alaptörvény 38. cikkének az a kiegészítése, miszerint „a közfeladatot ellátó közérdekű vagyonekezelő alapítvány létrehozásáról, működéséről, megszüntetéséről, valamint közfeladata ellátásáról sarkalatos törvény rendelkezik”, amelynek következtében az alapítványi rendszer egy esetleges kormányváltás esetében is csupán kétharmados többséggel módosítható.

Ahogy azt azonban a narratíva visszatérő elemeként megjelenő nemzeti konzultációra való hivatkozás is jelzi, a vezető által megalkotott történet nem távolodott el annyira saját szavazótáborának valóságérzékelésétől, hogy az gyengítse a narratíva meggyőző erejét. Mindez összhangban áll a narratívaalkotásnak azzal az aspektusával, miszerint a magasabb absztrakciós szintre emelt vezetői történet könnyebben elősegítheti a vezető mozgásterének növelését (Metz, 2017b), így a hangsúly áthelyezése a járványhelyzet okozta gyakorlati problémákról távolabbi, a nemzeti identitást és a keresztény értékeket veszélyeztető ellenségképekre ugyancsak hozzájárult a narratíva diszkurzív hatékonyságának növeléséhez, illetve ahhoz, hogy az alkalmasnak bizonyult az aktuális hatalmi-politikai viszonyok átformálására.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a vizsgált időszak vezetői narratívája alapvetően megfelelt a plebisziter politikai vezetés jellemzőinek, amelyen belül jól beazonosíthatónak tekinthetők a politikai *ellenségképzés politikai előnnyé transzformálásának* egyes lépései (Molnár 2020). Mindezek tükrében igazolódni látszik, hogy a válság jellegének, valamint a politikai vezető személyének összjátéka (Körösenyi et. al., 2017) lehetővé tette az inkumbens vezető számára a hatalmi-politikai erőviszonyok átformálását, saját mozgásterének növelését a válsághelyzetre adott reakcióján, politikai stratégiáján és az általa megalkotott vezetői válságnarratíván keresztül.

A rendkívüli jogrend alkalmazása, mint a politikai mozgáster kiterjesztésének jogi szinten történő manifesztációja a centralizáció logikáját követve szintén a kormányzati, illetve kormányfői döntéshozatal függetlenségét – s ezzel egyidejűleg a hatalomgyakorlás autoriter jellegét is – erősítette, amely összhangban áll a miniszterelnöki narratíva korábban is követett logikájával (Körösenyi et. al., 2020). Mindez egybevág Körösenyi és társainak azzal

a megállapításával is – amely Stephen Skowronek munkája nyomán – rekonstruktív vezetésként határozza meg Orbán Viktor kormányzását, és amelynek keretén belül a rend megtörése (*order-shattering*), újjáépítése (*order-affirming*) és megerősítése (*order-creating*) nem egy egyszeri és lezárható folyamatként jelenik meg, hanem mint „a politikai cselekvés folyamatos érvényesülése az intézményrendszer statikussága felett” (Körösényi et. al. 2020: 127). A fenti empirikus elemzés tükrében igazolódni látszik továbbá e rekonstruktív vezetésnek az az aspektusa is, miszerint a pillanat uralásának elve révén a mindennapok részévé teszi az alkotmányos rend folyamatos alakítását, átformálását, miközben a hangsúlyt alapvetően az aktuálisan felmerülő újabb és újabb kihívások leküzdésére, politikai küzdelmek megnyerésére helyezi a stabilitás, az egyensúlyi helyzet megteremtése helyett (Uo. 128). Az orbáni vezetésnek ez a megfigyelhető *voluntarista jellege* újfent reflektorfénybe helyezi a politikai gondolkodásnak a *politikai cselekvőképesség* megteremtésére és fenntartására irányuló aspektusait is (Schlett, 2018), amely a vizsgált vezetői megnyilvánulások mindegyikében hangsúlyosan tetten érhető mozzanatnak bizonyult. A vezetői narratívában megmutatkozó legitimációs diskurzus ezzel egyidejűleg egyértelműen egy kívülről jövő, külföldről behurcolt krízisként aposztrofálta a koronavírus-járvány okozta válsághelyzetet, implikálva és explicite egyaránt azt üzenve, hogy a külső sokk által okozott instabilitást csak egy erős, cselekvőképes kormány tudja kezelni, magára és kormányára osztva ezzel a *megmentő* diszkurzív szerepét. Ezt a cselekvőképességet a politikai mozgástér pillanatnyi kiszélesítése mellett a kormányzati narratíva és döntéshozatal egyaránt kiterjesztette továbbá arra a potenciális, távlati eshetőségre is, ha a 2022-es választások kormányváltást eredményeznének, hiszen a narratíva manifesztációjaként megszülető egyes mozgástér-kiterjesztő jogi intézkedések a jelen válsághelyzetét felhasználva szélesítették a miniszterelnök mozgásterét arra az esetre is, ha az esetleg a jövőben ellenzékbe szorulna (Körösényi et. al., 2020). Noha a politikai tér ilyen formán történő átalakítása nem tekinthető újdonságnak a 2010 utáni Orbán-kormányok politikájában (elég csak például a választási rendszer átalakítására vonatkozó, leginkább kézenfekvő példára gondolni), a koronavírus-járvány válságnarratívájának árnyékában meghozott ilyen jellegű intézkedéseket remekül illusztrálja például az alapítványi rendszer már feljebb is említett átszervezése, amely jelen formájában lehetővé teszi többek között köztulajdonban álló ingatlanok vagyongazdálkodó alapítványok tulajdonába történő juttatását, gyakorlatilag csökkentve ezáltal annak a közvagyonnak a mértékét, amellyel a 2022-es választásokat követően felálló kormány gazdálkodhat.

7.1.2. Politikai ellenségképzés az ukrán-orosz háborús konfliktus tükrében

Jelen fejezet empirikus vizsgálódásának második része az orosz-ukrán háborús konfliktus kirobbanásának kezdetétől (azaz 2020. február 24-étől), valamint a kirobbanást csak kis időeltolódással követő magyarországi parlamenti választásokig (azaz 2022. április 3-áig) tartó időszakot veszi górcső alá.

Jelen kutatás a hivatalos miniszterelnöki honlapon hozzáférhető miniszterelnöki beszédek, interjúk, illetve felszólalások elemzését tűzte célul a fent nevezett időszak vonatkozásában. Az időintervallum megválasztása mögött az az előfeltevés állt, miszerint Ukrajnával szomszédos országgént a kibontakozó konfliktus hatásai azonnal kézzelfoghatóak voltak, illetve az, hogy országgyűlési választások közeledtével felfokozott politikai hangulat termékeny táptalaját jelentheti a politikai ellenségképzés narratíváinak, míg maguk a választások az adott kormányzati narratívák „sikerének” természetes fokmérőjeként is funkcionálhatnak. Környezet pedig választások által kiváltott heves politikai légkör termékeny környezetet kínál a politikai ellenségépítéshez. Maguk a választások a formálódó kormányzati narratívák sikerének fokmérőjeként is funkcionáltak.

A kialakult politikai helyzet értelmezése és meghatározása szempontjából a miniszterelnök beszédei kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy narratívájukban szigorúan eltávolítsák Magyarországot és a magyar kormányt a kialakuló konfliktustól, és hangsúlyozzák, hogy Magyarországnak semmi köze az azt megelőző eseményekhez. A narratíva másik fő fókusz a konfliktusból való kimaradás fontossága, hangsúlyozva, hogy attól Magyarországot a lehető legtávolabb kell tartani. Kiért a narratíva arra is továbbá, hogy mindennek a megvalósulása érdekében a kormány növeli a rendőri és katonai jelenlétet az ukrán-magyar határ közelében, segítségnyújtás tekintetében pedig az alapvető humanitárius segélyek felajánlására szorítkozik, és azt is csak a határt legálisan átlépő menekültek számára ajánlja fel, bármilyen egyéb segítségnyújtási (pénz, fegyver stb.) akciótól szigorúan távolmarad.

„A katonáink elfoglalták a kijelölt pontokat és telephelyeket. Képesek vagyunk arra, hogy biztosítsuk az itt élők nyugalmát és biztonságát. A legfontosabb, hogy Magyarország ebbe a háborúba semmiképpen se sodródjon bele, de közben azért a határainkat meg kell védeni; a katonáink erre képesek.” (Orbán Viktor, 2022.02.26.)

Érdekes módon a miniszterelnök többször is hangsúlyozta, hogy Magyarország elég erős ahhoz, hogy megvédje önmagát és semlegességét, miközben olyan elemeket is elejtett a narratívában, amelyek a befogadóközönségközönség biztonságérzetének megrendítését

célozták. Ezek az elemek két kategóriába sorolhatók: *pénzügyi-gazdasági fenyegetések* és *egzisztenciális fenyegetések*. A pénzügyi fenyegetések kategóriája főként a gázellátás kérdése, valamint az Oroszország elleni gazdasági szankciók bevezetése miatti esetleges gázár-emelkedés köré összpontosult. Ez a szempont szorosan összefüggött a – korábban a kormány által a lakossági ügyfelek számára garantált – rezsicsökkentés fenyegetettségének témájával, amely a kormánypártok választási kampányának is egyik fő fókuszpontja volt.

„Nem tudjuk elfogadni a baloldalt azon javaslatait sem, amelyek veszélyeztetik Magyarország energia- és gázellátását, és veszélybe sodornák a családok rezsicsökkentését.” (Orbán Viktor, 2022.02.24.)

Az egzisztenciális fenyegetések kategóriája ellenben Ukrajna esetleges megsegítésének veszélyeire hívta fel a figyelmet, egyaránt ideértve a katonai segítségnyújtás és a fegyverszállítás lehetőségét is. A narratíva felhasználta ezeket a fenyegetéseket, és narratíva szintjén összekapcsolta azokat a hazai ellenzék (elsősorban a baloldali) inkompetenciáját hangsúlyozó üzeneteivel, amely a narratíva üzenetének interpretációja szerint veszélyt jelent a magyarországi békére nézve – hiszen a béke csak abban az esetben garantálható, ha az ország semleges marad az orosz-ukrán konfliktusban.

„A baloldal a háború oldalán áll – akkor is, ha ezt nem tudja. (...) Katonát küldeni az azt jelenti, hogy részesei leszünk egy háborúnak. Fegyvert küldeni az azt jelenti, hogy akinek szállítunk, az lehet, hogy majd örülni fog, de akivel szemben azt a fegyvert használják, annak az ellenségei leszünk, a Jóisten tudja pontosan, mennyi ideig.” (Orbán Viktor, 2022.03.04.)

Accordingly, the utilised enemy-images also followed the pattern established by the threat-categories, as heavy focus was based on the issues of *incompetence* regarding each of the enemy-constructs. The incompetence of the national left was elevated by the narrative to the level of suggesting *insanity*, while the incompetence of the international left (“Brussels’s bureaucrats”) was originated – according to the narrative – in their blinding lust for punishing Russia.

Ennek megfelelően a felhasznált ellenségképek is követték a fenyegetettségi kategóriák által kialakított mintát, mivel a hangsúly az egyes ellenséges konstrukciók inkompetenciáján alapult. A hazai baloldal alkalmatlanságát a narratíva az örültséget sugalmazó szintre emelte, míg a nemzetközi baloldal („brüsszeli bürokraták”) inkompetenciája – a narratíva szerint – az Oroszország megbüntetése iránti vak vágyakozásból fakadt.

„A baloldal elvesztette a józan eszét, és holdkórosan beletámolyogna egy kegyetlen, elhúzódo és véres háborúba. A baloldal magyar katonát és magyar fegyvert akar küldeni a frontvonalba.” (Orbán Viktor, 2022.03.15.)

„Egyes brüsszeli vezetők mindenáron meg akarják büntetni Oroszországot, és olyan büntetőintézkedéseket is akarnak, amelyek további kifizethetetlen terhet raknának az európai, így a magyar állampolgárok vállára. (...) A magyar közéletben is vannak olyan szereplők, akik támogatják ezeket az elképzeléseket, és akár a gázcsapokat is elzárnák. Ez súlyos felelőtlenség.” (Orbán Viktor, 2022.03.22.)

A vakmerő és inkompetens ellenzék narratíva által festett képével szemben a narratíva a hivatalban lévő kormányt, mint a helyzetkezeléshez szükséges megkérdőjelezhetetlen rátermettség, tapasztalat és kompetencia megtestesülését írta le. A megmentő kijelölt szerepe tehát a kormányra hárult, amelyet a kormányzás művészetében szerzett sokéves tapasztalat volt hivatott alátámasztani, beleértve – a narratíva szerint – a térség korábbi két katonai konfliktusa (az 1991-es jugoszláv háborúk, illetve a Krím 2014-es orosz annektálása) során szerzett tapasztalatokat. Mindezeknek megfelelően a polgárok biztonságérzetének helyreállítása szempontjából kulcsfontosságú kifejezések kerültek előtérbe, a körültekintő és átgondolt problémamegoldás és az ún. „stratégiai nyugalom” váltak a narratíva jelszavaivá – nem hagyva kétséget afelől, hogy kinek van lehetősége megakadályozni a baloldal felelőtlen elképzeléseinek megvalósulását.

„Nagyon fontos, hogy egy olyan ország, amely a háborús térséghez közel van - Magyarország, az szomszédos ország - ott ne következzen be. Ezt úgy hívjuk, hogy stratégiai nyugalom. Most arra van szükség” (Orbán Viktor, 2022.02.27.)

A kormányzati válságnarratíva a választási helyzet intenzitását is megpróbálta a maga javára fordítani, és a közelgő választásokat felhasználni a tét növelésére. Mindemellett, kísérletet tett a béke eszméjének a kormánypártokhoz való explicit összekapcsolására, s ezáltal kísérelve meg egyfajta rally around the flag hatás előidézését, míg a háború és a konfliktus képeit és hívószavait a hazai ellenzéknekhez társította a narratíva. A kormánypártok kétharmados parlamenti többséget eredményező választási győzelméből ítélve nyugodtan kijelenthető, hogy a narratíva elérte a célját

„(...) a háborús veszély nem csökkenti, hanem növeli, sőt az egekbe emeli a választás tétjét. Békepárti jobboldal vagy háborús baloldal? Építkezés vagy rombolás? Előre vagy hátra? Mi azt mondjuk, őrizzük meg Magyarországot békéjéért és biztonságát. Aki

a békére és a biztonságra szavaz, az a Fideszre szavaz.” (Orbán Viktor, 15.03.2022.03.15.)

8. Az ellenségképzés belső célpontjai; társadalmi kisebbségek

Jelen fejezet a kisebbségekhez való politikai hozzáállás kétvetületét vizsgálja: egyfelől a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetét, és jogi-képviselési lehetőségeit járja körül, majd a vizsgálódás második felében a határon túli magyarok, azaz a külföldi választópolgárok helyzetének vonatkozásában teszi ugyanezt. Mindkét eset vizsgálata a politikai közösség fogalmának értelmezéséhez adhat adalékokat, illetve illusztrálhatja, miként változhatnak a politikai közösség értelmezésének határai a politikai narratívák, illetve az azokat követő politikai döntéshozatal tükrében.

8.1 Esettanulmány: A Magyarország területén élő nemzetiségek politikai képviselése

Magyarország történetét tekintve mindig is soknemzetiségű állam volt, a területén élő nemzeti kisebbségek száma pedig koronként, folyamatosan változott. A hatályos magyar jog 13 honos nemzetiséget ismer el, ezek a bolgár, a roma, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán közösségek, amelyek összlétszámát a 2011-es, és a legtöbb választás alapjául szolgáló népszámlálási adatok mintegy félmillióra teszik (Latorcai 2014). Magyarország mindezek tükrében olyan nemzetállamnak tekinthető, amelyben a nemzeti kisebbségek létszáma nem éri ugyan el a 10 százalékot, adott térségekben ezek a nemzetiségek jelentős közösségeket alkothatnak. A népszámlálási adatok ugyanakkor, a téma érzékenységéből adódóan, önbevalláson alapulnak, a többes identitás kérdését pedig nem tudják megfelelően kezelni, így a magukat valamely nemzetiséghez tartó magyar állampolgárok tényleges számára vonatkozólag csak becsléseink lehetnek.

Mindezekből következik azonban, hogy a nemzeti kisebbségek politikai képviselésének lehetőségének megteremtése olyan állami feladat, amelyhez megfelelő szabályozási keret kidolgozása szükséges. A továbbiakban, az erre alkalmazott nemzetközi példák rövid áttekintése után az erre tett magyar jogalkotói kísérletek és bevezetett megoldások ismertetésére, a velük kapcsolatban felmerülő problémák körüljárására teszünk kísérletet

különös tekintettel nemzetiségek képviselőinek alapjait jelentő nemzetiségi önkormányzatokra.

8.1.1. Nemzetközi példák a nemzeti kisebbségek törvényhozási képviselőire

Noha a nemzetiségek politikai képviselőinek fontosságát több nemzetközi dokumentum is hangsúlyozza³⁷, ezek egyike sem fogalmaz meg konkrét előírást a nemzeti-etnikai kisebbségek parlamenti képviselőire vonatkozóan. Így azokban az államokban, amelyekben az mégis törvényi szinten garantált, merőben eltérő jogalkotói megoldásokat találhatunk annak megvalósítására vonatkozóan. Ezek közül alapvetően három, leggyakrabban alkalmazott típust különböztethetünk meg: (1) a választási küszöb feltételének elhagyását a nemzetiségek esetében, (2) speciális mandátum fenntartása a nemzetiségek számára, illetve (3) kedvezményes kvóta alkalmazása a nemzetiségi listák esetében.

A választási küszöb elhagyásának módszerét alkalmazzák például a lengyel Szejm, illetve a szerb Skupština megválasztásának esetében – amely előbbi esetben a német, utóbbiban pedig a magyar (és a bosnyák) kisebbség szempontjából releváns. Utóbbi példánál maradva, a magyar kisebbség folyamatos képviselőit a szerb törvényhozásban az teszi lehetővé, hogy az alkalmazott kötött (de a választás után a pártok által még módosítható) listás rendszerben, amennyiben az adott kisebbség össze tudja gyűjteni az induláshoz szükséges 10.000 ajánlást, és képes a listaállításra, nem kell elérnie az 5 százalékos küszöböt ahhoz, hogy részesüljön az arányos mandátumkiosztásból (Balogh, 2012).

A speciális, fenntartott mandátumok alkalmazásának megoldását használja például a szlovén alsóház és a horvát Sabor: mindkét állam esetében biztos bejutást szavatolnak az érintett nemzetiségek előre meghatározott számú képviselőjének. Ezúttal a horvát példát közelebbről vizsgálva láthatjuk, hogy az összesen kiosztható 151 mandátumból mindössze 140 szerezhető meg az országon belüli 10 választókerületből, míg további 3 szerezhető a külföldi horvátoknak fenntartott „tizenegyedik”, és további 8 a kisebbségeknek fenntartott „tizenkettedik” választókerületből – amelyen belül az is előre meghatározott, hogy konkrét nemzetiségként hány mandátum osztható ki. Ennek alapján a legnagyobb, a szerb kisebbség 3, a magyar és roma pedig 1-1 mandátumot szerezhethet, míg a cseh és a szlovák,

³⁷ Ld. ENSZ Közgyűlés 47/135. sz. nyilatkozatát a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól (1992); a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát (1966); az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményét (1995) és az EBESZ Lundi Ajánlásait (1999).

valamint a bosnyák és szlovén kisebbségek közösen szerezhethet további 1-1 mandátumot (Németh 2016).

A harmadik megoldást, a kedvezményes kvóta meghatározását alkalmazza például Románia és Olaszország alsóháza. A magyar kisebbség szempontjából újfent releváns román választási rendszer esetében azonban jellemzően nincs szükség a kedvezményes kvóta alkalmazására, tekintettel arra, hogy az 5 százalékos bejutási küszöböt – elsősorban a kisebbség szervezettségének és relatíve magas létszámának köszönhetően – a nemzetiségi párt(ok) jellemzően eléri(k), ebben az esetben pedig nem érvényesíthető a kedvezményes kvóta (Balogh 2012). 2011. óta ismeri az intézményt a magyar választási rendszer is – amelynek konkrét szabályozásával a későbbiekben jelen tanulmány részletesebben is foglalkozik.

Azokban az államokban, amelyekben törvényi szinten nem grantált a nemzetiségek választásokon való pozitív diszkriminációja, s így össznemzeti szintű versenyben kell részt venniük, csak kivételes esetekben valósul meg a parlamenti képviselet. Erre is találhatunk azonban példát, amennyiben az adott kisebbség megfelelően nagy létszámú, jól szervezett és területileg egy tömbben, nem szétszórtan helyezkedik el az adott államon belül (ilyen például Bulgáriában a török, vagy Albániában a görög kisebbség), de sokat számít a törvényhozási képviselet megvalósulásának szempontjából az adott kisebbség tudatossága, illetve az anyaországi támogatás mértéke is.

8.1.2. Jogszabályi környezet változása a nemzetiségi önkormányzati választások vonatkozásában

Magyarországon a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait első ízben szabályozó törvény 1993-ban született meg, az 1993. évi LXXVII. tv. (továbbiakban: Nek. tv.), miután az Alkotmánybíróság mulasztásos alkotmánysértést állapított meg (35/1992. ABH) tekintettel arra, hogy noha az Alkotmány (1949. évi XX. tv.) 68 §-a kimondta, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők, akiket védelem és kollektív részvétel biztosítása illet meg saját ügyeik vitelében, az ennek gyakorlati megvalósulását tisztázó törvény megalkotásával az Országgyűlés – a Nek. tv. megszületéséig – adós maradt. E törvény alapján megvalósuló kisebbségi képviselet még nem jelentett parlamenti képviseletet, mivel a jogalkotó a kisebbségi ügyek vitelére, a nemzetiségi identitás megélésére adekvátabb formának látta a kisebbségi önkormányzatok rendszerét. A Nek. tv. által meghatározottak alapján először 1994-ben tartottak kisebbségi önkormányzati választásokat, amelyek

eredményeképpen 679 helyi kisebbségi önkormányzat alakult (majd egy 1995-ös pótválasztást követően további 138), míg az azt követő választásokon, 1998-ban már 1360 helyi és 9 fővárosi kisebbségi önkormányzat jött létre (Latorcai, 2014). Mindez azonban, kiegészülve a 2002-es önkormányzati választás eredményeinek hasonló képet festő tendenciáival, felvetette annak kérdéskörét, hogy vajon a kisebbségi önkormányzatok egyre növekvő száma valós nemzetiségi igény megvalósulását, vagy a jogintézménnyel való visszaélések elszaporodását tükrözi-e, tekintettel arra, hogy a Nek. tv. meglehetősen könnyen teljesíthető követelményekhez kötötte a szóban forgó önkormányzatok létrejöttét, s nem írta elő például, hogy azokat az adott kisebbségek tagjai hozzák létre. Mindezek következtében értelemszerűen merült fel az igény arra vonatkozóan, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon csupán az adott kisebbség tagjai rendelkezzenek aktív és passzív választójoggal. Kisebb mértékben ugyan, de további problematikus pontját jelentette a kisebbségi önkormányzati választási rendszer egyéni listás válfajával kapcsolatban, amikor adott esetben az egyik testületből kiválva jött létre kisebbségi önkormányzat, gyakorlatilag duplikálva ezzel a választójogot (Unger, 2018).

A jogintézménnyel kapcsolatos visszaélések számának csökkenését volt hivatott elősegíteni a 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról, amely a nemzetiségi névjegyzékben való szerepléshez köti az aktív és a passzív választójogot egyaránt. Noha sokkal inkább morális nyomásként, mintsem tényleges jogi konzekvenciákat hordozó követelményként,³⁸ a 2005. évi CXIV. törvény ugyancsak előírja egy, a települési jegyzőnél igényelhető formanyomtatvány kitöltését, amelyben a jelölt-aspiráns nyilatkozni köteles az adott kisebbség nyelvének, a közösség kultúrájának és hagyományainak ismeretéről, az adott kisebbség képviselőtének vállalásáról, valamint arról, hogy korábban volt-e már más kisebbségi önkormányzatnak tagja, illetve képviselője. A 2006-os kisebbségi önkormányzati választásokra vonatkozóan már alkalmazták mindezeket a szigorításokat, és még ebben a rendszerben zajlottak le a 2010-es választások is. A változtatások következtében a választásokon megemelkedett a kisebbségi választói részvétel és jelentősen

³⁸ A törvény nem fogalmaz meg szankciót csalás esetére, mivel annak megszabása könnyebb összeütközésbe kerülhetne a magántitok védelméhez fűződő joggal, vagy akár az önrendelkezési joggal is, amely esetben az elért eredmény nem állna összhangban a kitűzött céllal, azaz nem felelne meg a szükségességi-arányossági tesztnek.

lecsökkent az érvénytelen szavazatok aránya is, amely a kisebbségi választók tudatosabbá válására is következtetni enged.

Mindezzel kapcsolatban fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy noha a kisebbségi jogok speciális, alapvetően többletjogosítványokat biztosító jogok,³⁹ amelyek érvényesüléséhez az állam aktív szerepvállalása szükséges – s ugyanakkor az államnak kötelessége is azok biztosítása –, nem magától értetődő, hogy a passzív választójognak a nemzetiségi hovatartozáshoz való kötése is ebbe a kategóriába esik-e, tekintettel arra, hogy alapvetően az adott kisebbség jogai közé tartozhat annak eldöntése is, hogy saját tagjai közül kíván-e képviselőt választani. E kérdéskörhöz kapcsolódóan felmerül továbbá a kisebbségi névjegyzékek létrehozásának problémája is, amely már csak a hozzá kapcsolódó negatív történelmi tapasztalatok révén is aggályos lehet, noha a kisebbségi önkormányzati választásokon egyre nagyobb számban tapasztalható visszaélések visszaszorítására adekvát eszköznek bizonyulhatott. Mindezeknek az aggályoknak a tükrében szigorúan megfogalmazott követelmény a kisebbségi választói névjegyzékkel kapcsolatban, hogy csak önkéntes alapon állítható össze. Ahogy azt Dr. Kovács Péter alkotmánybírónak a 45/2005-ös határozathoz fűzött párhuzamos indokolása is idézi, „hatósági igazolás nemzetiségi és etnikai származásról nem szólhat, ugyanis ilyen tényről semmiféle állami szervnek nem lehet hivatalos tudomása, nyilvántartása.”⁴⁰ (45/2005. [XII. 14.] ABH)

A kisebbségi névjegyzék összeállításának problematikájához szorosan kapcsolódó, a kisebbségekre vonatkozó aktív regisztrációs kötelezettséggel kapcsolatban az Alkotmánybíróság az 168/B/2006-os határozatában kimondta, az 1/2013-as határozatában pedig megerősítette, hogy mivel „kisebbséghez tartozó személy önálló, saját egyéni döntése az az elhatározása, hogy részt kíván-e venni az adott kisebbségi [...] képviselői választáson, elhatározása esetén viszont – hiteles nyilvántartás hiányában – nyilatkoznia kell az adott kisebbséghez tartozásáról, enélkül ugyanis nem kerülhet fel a kisebbségi választói jegyzékbe.”(1/2013. [I. 7.] ABH) Mindezzel az Alkotmánybíróság elismerte, hogy a választási regisztráció többlet terhet ró ugyan a választókra, ez a fokozott állampolgári aktivitás azonban nem alapjog, hanem egy többletjog érvényesítésekor jelentkezik, amelynek gyakorlása más módon nem valósulhatna meg. Mint azt Bodnár írja, a 13 honos

³⁹ Magyarország garantálja például a nemzetiségek valós közösségeinek öngazdálkodáshoz, önkormányzatisághoz való jogát, kulturális autonómiáját stb. (lásd még: Latorcai, 2014).

⁴⁰ Dr. Kovács Péter a vonatkozó alkotmánybíróági határozathoz fűzött párhuzamos indokolásának idézett szövegrészben az alkotmánybíró az adatvédelmi és a kisebbségi ombudsmannak egy közös, 1998-ban kiadott állásfoglalására (317/K/1998) hivatkozik (ld. 45/2005. [XII. 14.] ABH).

nemzetiséghez tartozó választópolgárok esetében az aktív választási regisztráció „nemhogy nem korlátozza a választójog gyakorlását, hanem annak elengedhetetlen feltétele.” (Bodnár, 2014a: 267)

8.1.3. Jelenlegi szabályozási rendszer

A nemzetiségi önkormányzati választásokra vonatkozó hatályos szabályozást a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX törvény (a továbbiakban Njtv.) tartalmazza, amely amellet, hogy számos változást hozott a nemzetiségi önkormányzatok rendszerébe, és szabályozta azok intézményeit, újítást vezetett be a fogalomhasználat terén is, amelynek értelmében a *nemzeti és etnikai kisebbség* szóhasználatot következetesen felváltotta az egyenrangúságot hangsúlyozni hivatott *nemzetiség* kifejezés használata.

A választások szabályozását tekintve az Njtv. három szinten teszi lehetővé nemzetiségi önkormányzatok létrehozását: települési, területi és országos szinten. A szabályozás értelmében települési szinten ki kell írni a nemzetiségi önkormányzati választást, amennyiben az adott településen legalább 30 fő regisztrált nemzetiségi lakos, területi szinten ki kell írni a választást, amennyiben az adott megyében vagy a fővárosban legalább 10 települési választás került kifizetésre, és az előbbiektől függetlenül, minden esetben ki kell írni az országos nemzetiségi önkormányzati választást.

Az aktív és a passzív választójog feltételül az Njtv. továbbra is a nemzetiségi választói névjegyzékbe történő regisztrációt, és nemzetiség nyelvének és kultúrájának ismeretére vonatkozó nyilatkozat megtételét szabja, bizonyos feltételek teljesülése esetén pedig meghagyja annak lehetőségét, hogy a megválasztott települési önkormányzat alakuló ülésén úgy döntsön, hogy nemzetiségi önkormányzattá alakul. A helyi polgármesterek és képviselők választásáról szóló 2010. évi L. törvény lehetőséget teremt továbbá kedvezményes mandátum megszerzésére is a helyi önkormányzati képviselő-testületekben, abban az esetben, ha egyéni listás választáson a kisebbségi jelölt, a vegyes választási rendszerben a kisebbségi kompenzációs lista nem szerzett mandátumot.

A kedvezményes mandátumra vonatkozó szabályok annyiban módosultak a korábbi (2005-ben megszüntetett, és e törvény által visszahozott) szabályozáshoz képest, hogy míg annak értelmében az egyéni listán a legkevesebb szavazattal mandátumhoz jutó jelöltre leadott érvényes szavazatok felével a kompenzációs lista esetében a szükséges szavazatszám egynegyedével megszerezhető volt a mandátum (Latorcai, 2014), a jelenlegi szabályozás az egyéni listás választás esetén a kedvezményes mandátum megszerzésének feltételül szabja,

hogy a választás kitűzésekor a névjegyzékben szereplő választópolgárok legalább fele, kompenzációs lista esetén pedig 25 százaléka az adott nemzetiség névjegyzékében is szerepeljen.

Az Njtv. által meghatározott szabályok szerint először 2014-ben tartottak nemzetiségi önkormányzati választásokat az akkori legfrissebb rendelkezésre álló, önkéntes bevalláson alapuló, 2011-es népszámlálási adatok alapján, amelynek eredményeképpen 1745 településen, összesen 2146 választást bonyolítottak le (az összesen kiírt 2715-höz képest). Alapvetően a nemzetiségek Magyarország területén belüli elszórtságának következtében, a megyék többségében nem minden nemzetiségnek alakult területi önkormányzata. Ez alól egyedül Budapest képezett kivételt, ahol mind a 13 honos nemzetiség felállította területi önkormányzatát. Országos nemzetiségi önkormányzattal szintén mind a 13 nemzetiség rendelkezett, ezek tekintetében a bolgár, a német, a szerb, a szlovén és az ukrán önkormányzatok egységes, azaz egy szervezet alkotta testületet hoztak létre.⁴¹ Kedvezményes mandátumot 2014-ben egyetlen nemzetiségnek sem sikerült szereznie (erre egyedül a 10000 fő alatti lélekszámmal rendelkező településeken lett volna elvi lehetősége egy-egy nemzetiségnek, de közülük sem mindegyiknek), a törvényben rögzített nemzetiségi névjegyzéki küszöb ugyanis mindkét választási típus esetében túl magasnak bizonyult. Mindez arra enged következtetni, hogy az Njtv. eredeti szabályozási céljaival ellentétben nem segítette elő a nemzetiségek hatékonyabb bevonását a helyi önkormányzati munkába (Kis, 2016).

8.1.4. A 2011-es szabályozással bevezetett parlamenti képviselet

2011-ben a választásokra vonatkozó joganyag módosításával egyidejűleg újítást vezetett be a jogalkotó a nemzetiségek képviseletének vonatkozásában is. Az új választási törvény ugyanis, elmozdulva a nemzetiségi önkormányzatok révén történő képviselettől, lehetőséget biztosít a nemzetiségek parlamenti képviseletére is,⁴² az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény kimondja ugyanis, hogy magyarországi lakóhellyel rendelkező, a névjegyzékben nemzetiségi állampolgárként szereplő választópolgár dönthet úgy, hogy a nemzetiségi önkormányzat által állított nemzetiségi listára szavaz, amelyről kedvezményes mandátumot szerezhet. Problémát jelent ennek

⁴¹ 2019-ben egységes testületet a bolgárok, a németek, a szlovének és a szlovákok tudtak létrehozni.

⁴² Noha ezzel kapcsolatban az Alkotmánybíróság korábban két határozatban is jelezte az ezügyben megmutatózó mulasztást, a jogalkotó mindeddig a helyi ügyek vitelére, a helyi autonómia megvalósítására a nemzetiségi önkormányzatok rendszerét látta adekvátnak.

szabályozási keretével kapcsolatban ugyanakkor, hogy a jogalkotó a parlamenti képviselő bevezetésével egyidejűleg meghatározta azt is, hogy nemzetiségi listát egyedül a nemzetiségi önkormányzatok jogosultak állítani, amelynek következtében a kisebbségek gyakorlatilag elestek a kompetíció lehetőségétől, holott a politikai részvételi jogokkal foglalkozó szakirodalom szerint „a választások valódiságára vonatkozó alapelv nyilvánvaló sérelmét jelenti”, amennyiben a jelöltállításra egyetlen politikai erő jogosult (Papp, 2003: 757). Aggályos továbbá, ahogy arra az EBESZ megfigyelő missziója is felhívta a figyelmet, hogy noha a nemzetiségi listákat a nemzetiségi önkormányzatok állítják össze, azok megválasztásakor még nem lehetett tudni, hogy ezzel a kompetenciával is bírnak fognak, tekintettel arra, hogy a nemzetiségi önkormányzati választások időben megelőzték a szabálmódosítást (EBESZ 2014). Mindez sérti a választások titkosságának elvét is, hiszen amennyiben adott településen kevesen szerepelnek a nemzetiségi névjegyzékben, ők pedig csak egy listára szavazhatnak, könnyen belátható, hogy szavazatuk beazonosítható, gyakorlatilag nyílt. Mint azt Unger írja, a valódi problémát ebben az esetben az jelenti, hogy „ha egy választási rendszerben a jogalkotó már a törvényben is kizárólag egyetlen jelölt szervezet indulását teszi lehetővé, akkor a választást egyszerű szavazássá degradálja, megfosztva az érintett választókat a tényleges és érdemi döntéshozattól” (Unger, 2014: 11).

A szabályozásnak ez a visszássága kérdéseket vethet fel a nemzetiségi listákra vonatkozó kedvezményes mandátum⁴³ intézményével kapcsolatban is, hiszen a feltételek teljesülése esetén azt ugyancsak a kizárólagos jelölőszervezet, a nemzetiségi önkormányzat által összeállított nemzetiségi lista első helyén szereplő jelölt kapja meg. Mindezek után pedig a kisebbségi listákra is az 5%-os bejutási küszöb érvényesül, a d'Hondt formula alkalmazása mellett, amely gyakorlatilag szinte lehetetlenné teszi egynél több mandátum megszerzését a nemzetiségi jelöltek számára.

Mindezek tükrében nem meglepő az sem, hogy jellemzően egyik nemzetiség sem folytat politikai kampányt saját listája mellett, hiszen a szabályozás gyakorlatilag egy „küzdőtérré” helyezi a nemzetiségeket a politikai pártokkal, noha ők maguk alapvetően nem részesei a pártpolitikai vitáknak, diskurzusoknak, ennél fogva nem is tudnak pártpolitikai üzeneteket megfogalmazni. Ugyancsak problémás ezzel kapcsolatban, hogy noha a kompetíció

⁴³ Kedvezményes mandátum megszerzéséhez a választási kvóta negyedét kell megszereznie az adott nemzetiségi listának.

lehetősége törvényi szinten van kiiktatva a nemzetiségek parlamenti képviseletének tekintetében, bejutásuk esetén a nemzetiségi képviselőknek ugyanabban a politikai térben kell mozogniuk, mint a politikai pártoknak, ugyanazokkal a szakpolitikai kérdésekkel, felmerülő problémákkal, konfliktusokkal kell szembenéznük, mint a pártpolitikai vonalról bejutott képviselőtársaiknak, kiüresítve ezzel a pozíció nemzetiségi jellegét. E probléma orvoslására alapvetően megoldást jelenthetne a nemzetiségi szószólók ugyancsak 2010-ben bevezetett rendszere, amely lehetővé teszi a kedvezményes kvótát érvényesíteni nem tudó nemzetiségek számára egy szavazati joggal nem rendelkező parlamenti szóvivő delegálását. Ez a rendszer azonban sokkal inkább konzultációs fórumot, mintsem valós képviselet megvalósulását jelenti a nemzetiségek számára, amely adott esetben, speciális parlamenti mandátum bevezetésével például akár hatékonyabban is megvalósítható lenne.

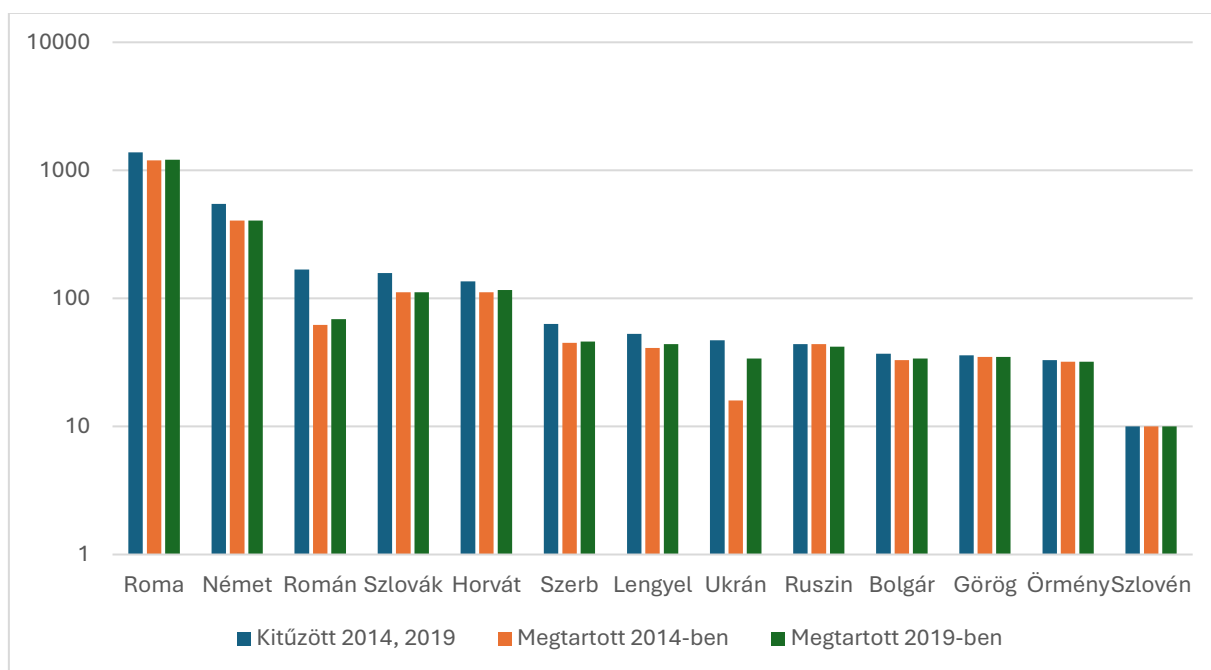
A parlamenti képviselettel kapcsolatban is felmerül továbbá a nemzetiségi névjegyzékbe történő regisztráció problematikája, amely ebben az esetben az országos listára leadható szavazatról való lemondással jár, így arra kényszeríti a nemzeti identitásukat regisztráció útján is kifejező választópolgárokat, hogy egy esélytelen szereplőkre leadott szavazatért cserébe részlegesen lemondjanak a magyar politikai erőviszonyok befolyásolásának lehetőségéről (Kállai, 2014). Másfelől – ahogy arra az EBESZ már a 2014-es jelentésében is felhívta a figyelmet – „amennyiben a regisztrációjukat kérő nemzetiségi választópolgárok nem kérik, hogy nevüket töröljék a névjegyzékből, az etnikai hovatartozásukra vonatkozó információ továbbra is szerepelni fog a központi névjegyzékben” (EBESZ 2014: 25), noha elvileg nem létezhet alkotmányosan olyan általános nyilvántartás, amelyből a nemzetiségi hovatartozás megállapítható lenne. E tekintetben viszont azóta sem történt változás, s mint arra a Társaság a Szabadságjogokért is rámutatott az EBESZ 2014-es országgyűlési választásokról szóló Zárójelentésében foglalt ajánlások⁴⁴ végrehajtását vizsgáló összeállításában „jóllehet technikai értelemben a nemzetiségi választópolgárok is leadhatnak érvénytelen szavazatot, a jelenlegi rendszer a nemzetiségi országgyűlési választást a nemzetiségi választópolgárként történő regisztrálást gyakorlatilag nyílt szavazássá alakítja” (TASZ 2018: 19).

⁴⁴ Ebben a konkrét esetben: „A nemzetiségek képviseletét célzó bármely speciális rendelkezésnek arányban kell állnia a kizűzött céllal, és biztosítania kell az adatvédelem és az önkéntes önazonosítás normáinak teljesülését” (EBESZ 2014:25).

8.1.5. Választói aktivitás a nemzetiségi önkormányzati (2014, 2019) és az országgyűlési választások (2014, 2018) tekintetében

Ahogy arról korábban a fentiekben is szó esett, a Nemzeti Választási Iroda adatai szerint, 2014-ben 2715 települési nemzetiségi önkormányzati választást tűztek ki, amelyből 2146 választást bonyolítottak le. A megtartott választások száma 2019-re minimálisan, 2188-ra emelkedett. A legtöbb választást mindkét esetben a roma közösségek tartották, 2014-ben 1198-at, 2019-ben 1208-at, a szlovének pedig a legkevesebbet 10 megtartott választással – ugyanakkor a szlovén az egyetlen nemzetiség, amely mindkét esetben le is bonyolította a számaránya alapján kitűzött összes nemzetiségi önkormányzati választást. A legnagyobb növekedés az ukránok körében tapasztalható, esetükben a 2014-es 16 megtartott választás 2019-re 34-re emelkedett a kitűzött 47-hez képest (1. ábra).

1. ábra: Kitűzött és megtartott települési nemzetiségi önkormányzati választások számának alakulása

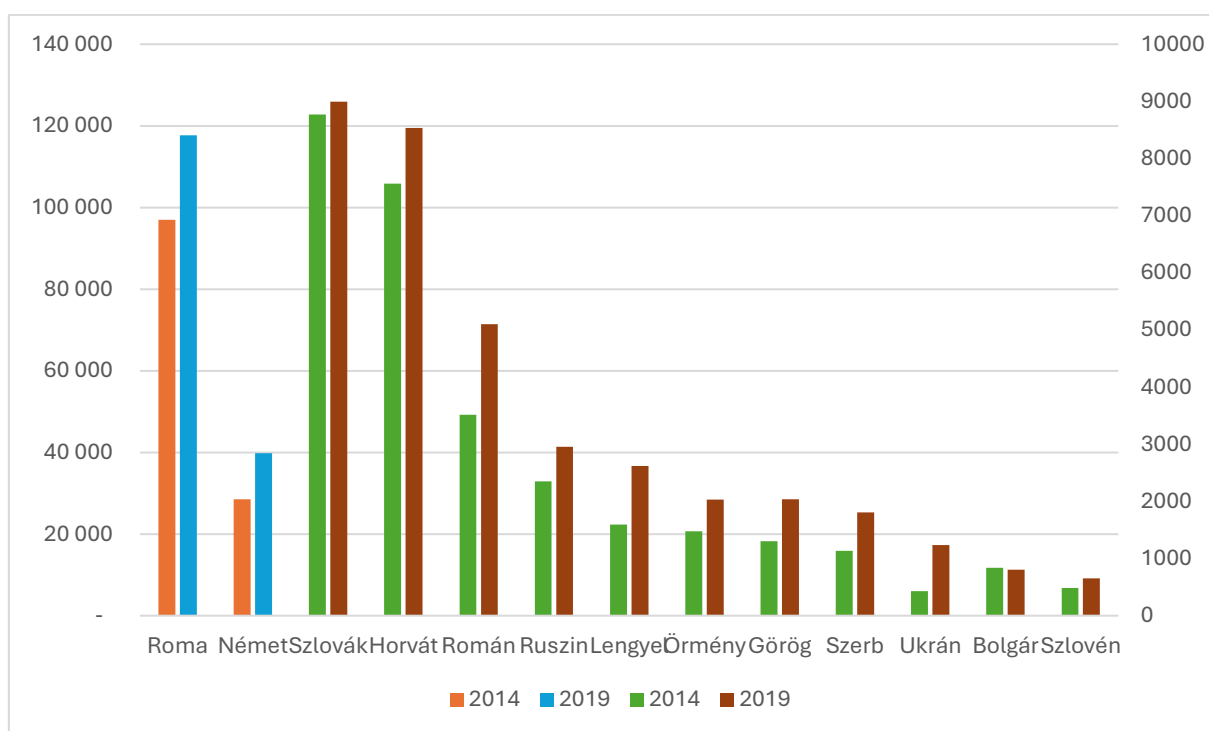

Forrás: Saját szerkesztés (az NVI adatai alapján)

Területi nemzetiségi önkormányzati választást 2019-ben a romák (20), a németek (15), a szlovákok (7) és a horvátok (7) kivételével jellemzően csak 1-2 megyében, illetve a fővárosban tudtak lebonyolítani, a szlovének pedig egyetlen területi nemzetiségi önkormányzati választást sem tartottak (NVI 2019). A szabályozás értelmében országos nemzetiségi önkormányzattal mindezeketől függetlenül mind a 13 honos nemzetiség rendelkezik.

A választásokon való részvétel tekintetében összességében is elmondható a két vizsgált választás vonatkozásában, hogy noha számszerűleg 2019-ben többen vettek részt a nemzetiségi önkormányzati választásokon, a részvétel százalékos aránya alapvetően visszaesést mutat a nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgárok (egyébként szintén megnövekedett) számához képest. A legnagyobb visszaesés a romák körében volt tapasztalható, ahol számszerűleg ugyan növekedés mutatkozott a szavazóként megjelent választópolgárok számát tekintve, de százalékos arányuk a 2014-es 61,42%-ról 55,73%-ra esett vissza. Hasonló tendencia mutatkozott továbbá a ruszin és a görög nemzetiségek tekintetében, előbbiek esetében azonban megjegyzendő, hogy 2014-ben ők produkálták a legmagasabb részvételi arányt a 13 nemzetiség közül 75,57%-kal (ez esett vissza 2019-ben 68,84%-ra). A bolgár közösség volt továbbá az egyetlen, amelynek tagjai számszerűen és százalékos arányukat tekintve is kevesebben vettek részt a 2019-es választásokon, mint 2014-ben. A felsoroltakon kívül az összes többi nemzetiség számszerűen és százalékos arányát tekintve is nagyobb aktivitást mutatott 2019-ben, mint 2014-ben, közülük a megtartott választások megnövekedett számával összhangban az ukránok mutatták a legnagyobb növekedést a részvételi adatok tükrében, amely 42,39%-ról 64,27%-ra nőtt. A legmagasabb részvételi adatot ugyanakkor a szlovének produkálták 76,14%-kal (NVI 2014, 2019). Mindezzel összhangban az országos nemzetiségi önkormányzatok tagjainak összlétszáma 267-ről 291-re emelkedett. Tekintettel arra, hogy a német és a roma nemzetiségeknek létszáma mind a nemzetiségiként regisztrált választók számát, mind a választásokon való aktivitást tekintve jóval meghaladja a másik 11 honos nemzetiség körében mért, ugyanezen tevékenységekre vonatkozó adatokat, a pontosabb összehasonlítás kedvéért e nemzetiségek aktivitását a 2. ábra más nagyságrendekhez viszonyítva, két külön tengelyen szemlélteti.

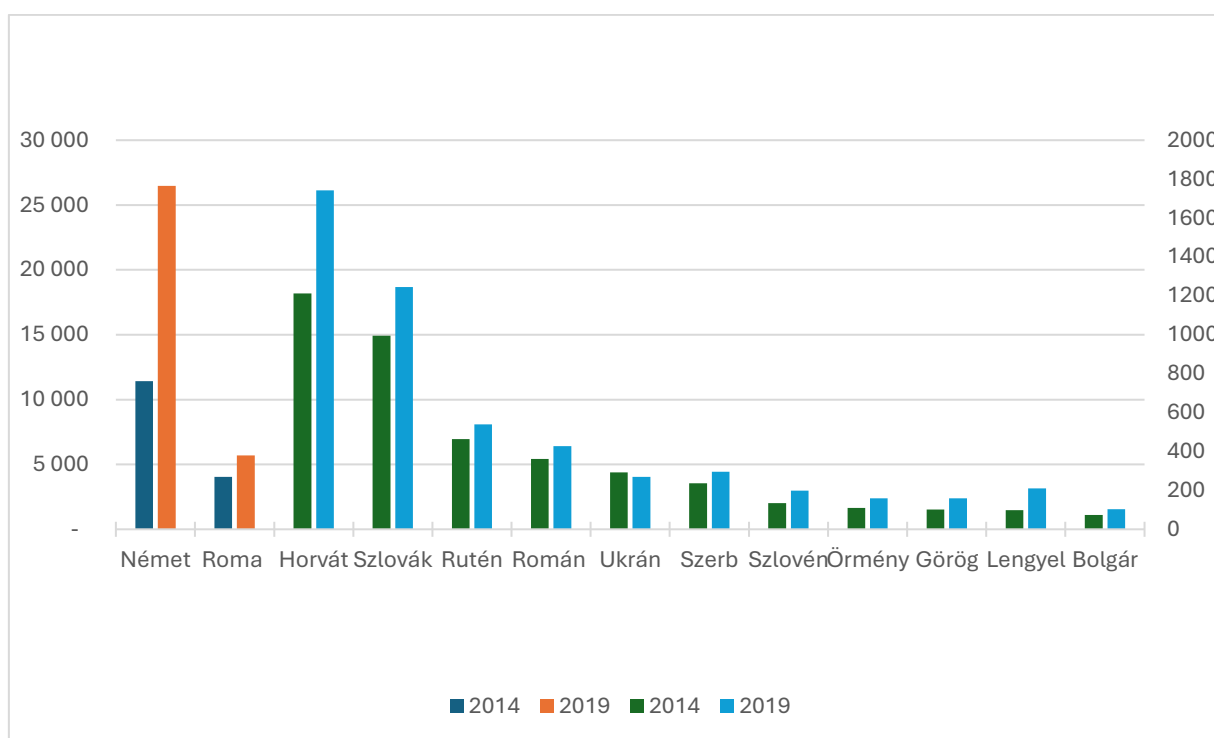
2. ábra: Szavazóként megjelent választópolgárok számának alakulása a nemzetiségi önkormányzati választásokon

Forrás: Saját szerkesztés (az NVI adatai alapján)

Hasonló tendencia volt tapasztalható az országgyűlési választásokon nemzetiségi listára szavazó választópolgárok számának alakulását tekintve is. Míg számszerűleg komoly növekedés volt tapasztalható a leadott szavazatokat illetően (2014-ben 19 543 szavazat érkezett kisebbségi listára, a 2018-as országgyűlési választásokon 37 532), a legnagyobb növekedés azonban mégis a nemzetiségi névjegyzékbe történő regisztráció esetében volt tapasztalható: míg 2014-ben csak 35 289 választópolgár szerepelt a vonatkozó névjegyzékben, 2018-ban ez a szám már meghaladta a 60 000-et (NVI 2014, 2018). A regisztrált nemzetiségi választók számához viszonyított részvétel százalékos arányát tekintve mindezek tükrében visszaesést mutat ugyan (55,38%-ról 48,48%-ra), mégis kijelenthetjük, hogy alapvetően ugrásszerű növekedést mutat a sikeresen mozgósított nemzetiségi választópolgárok száma. 2018-as jelentésében az EBESZ misszió is külön kiemeli, hogy mind a 13 elismert nemzeti kisebbség nyilvántartásba vette országos listáját, a jelentés kiemeli ugyanakkor azt is, hogy a nemzetiségi listára kerülő jelöltek kiválasztása továbbra sem volt átlátható (EBESZ 2018). Újfennt figyelembe véve a német és a roma közösségek magasabb létszámát és fokozottabb aktivitását nemzetiségi listákra leadott szavazatok számának alakulását szemléltető 3. ábra ugyancsak más nagyságrendekhez viszonyítva, két külön tengelyen szemlélteti a nevezett két kisebbség és a másik 11 honos nemzetiség aktivitását.

3. ábra: Nemzetiségi listákra leadott szavazatok számának alakulása az országgyűlési választásokon

Forrás: Saját szerkesztés (az NVI adatai alapján)

A nemzetiségi listákra leadott szavazatok számának tanulsága szerint az érintett nemzetiségek közül mind a két vizsgált választáson a németek mutatták a legnagyobb aktivitást: 2014-ben egyedül a német nemzetiségi listára leadott szavazatok száma haladta meg a 10 000-et, 2018-ban pedig a 20 000-et. Aktivitás tekintetében a német közösséget a romák követték 2014-ben 4048, 2018-ban 5703 nemzetiségi listára leadott szavazattal, a horvátok és a szlovákok kivételével azonban egyik másik nemzetiségi listára leadott szavazatok száma sem érte el az ezret. A német közösség kiemelkedő aktivitása abban is megmutatkozik, hogy a 2018-as választásokon sikerült megszerezniük a törvény által biztosított kedvezményes mandátumot (amelynek a megszerzéséhez szükséges 23 829 szavazathoz képest 26 477 érkezett a listára).

8.1.6. Következtetések

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy noha a nemzetiségek számára biztosított parlamenti képviselet lehetőségét az érintett nemzetiségek egyre nagyobb arányban igyekeznek kihasználni, a nemzetiségi önkormányzati választásokon való részvétel tekintetében nem tapasztalható jelentősebb visszaesés. A Nemzeti Választási Iroda adataiból kitűnik továbbá, hogy egy adott nemzetiség aktivitása általában ugyanazt a tendenciát követi mindkét választástípus tekintetében, így a részvételi adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a vizsgált képviseleti lehetőségek kihasználása inkább az adott nemzetiség

általános aktivitásával, mintsem a képviselő típusával állnak összefüggésben. Megállapítható továbbá, hogy noha megfigyelhető egy növekvő tendencia a választói aktivitás vonatkozásában, ez sem a nemzetiségi önkormányzati választások, sem pedig az országgyűlési választások esetében nem jelentkezik a politikai kommunikáció szintjén, nem jelenik meg a politikai diskurzusok és kampányok tekintetében. Mindezek tükrében levonható a következtetés miszerint, noha a nemzetiségek részéről igény mutatkozik a fent tárgyalt képviselői formákra, azok törvényi szabályozása, mind az átláthatóság, mind a tényleges kompetíció lehetőségének megléte, mind pedig a személyes adatok védelmének tekintetében továbbra is felvet olyan aggályokat, amelyek visszatartó erővel hathatnak az érintett nemzetiségi választópolgárok részvételére.

Annak érdekében tehát, hogy a vizsgált képviselői formák, azon belül is elsősorban az országgyűlési képviselő megvalósulása tényleges részvételi lehetőséget, s ne csupán konzultációs fórumot jelentsen, alapvető elvárás volna olyan törvényi garanciák beépítése a meglévő rendszerbe, amely biztosítja a kompetíció lehetőségét, és a kedvezményes kvóta elérésének lehetőségét az összes érintett nemzetiség számára. Alternatív megoldás lehet adott esetben például a speciális nemzetiségi mandátum intézményének bevezetése, amely – alacsonyabb effektív küszöbhez kötve a mandátum megszerzését – tényleges szavazati jogot biztosítana az ilyen típusú mandátumok birtokosainak nemzetiségi ügyeket érintő kérdésekben, de nem helyezné őket azonos (párt)politikai térbe a politikai pártok színeiben bejutott képviselőtársaikkal, megőrizve ezzel a pozíció nemzetiségi jellegét.

8.2. Esettanulmány: Tények és tévhitek A határon túli magyarok választójoga a magyar belpolitikai diskurzusok tükrében

A magyar belpolitikai diskurzusoknak kevés olyan szenzitív, megosztó és érzelemtelített szegmense van, mint amilyen a „határon túli”, azaz *magyarországi lakóhellyel nem rendelkező magyar állampolgárok* választójogának kérdése – amely nem összetévesztendő a *szavazás napján külföldön tartózkodó magyar állampolgárokkal* –, jelentősen megnehezítve ezáltal a témáról folytatott érvekre alapozott érdemi viták folytatásának lehetőségét. Ennek eredményeképpen ezeket a teljes egészében napi politikai csatározásokkal átítatott, jelenleg is élénk diskurzusukat a racionális érvek-ellenérvek szembeállítására helyett számos olyan tévhit, pontatlanság és félreértés övezi, amelyek mennyisége még a politikai viták, a politikai kommunikáció belső logikájának és

szabályszerűségeinek, figyelemközpontú meghatározottságának ismeretében is kimagaslónak tekinthető.

Mindezek tükrében, jelen esettanulmány keretében a téma komplexitásának bemutatására tesztek kísérletet, az első két szerkezeti egységben kitérve a politikai diskurzusok és a politikai nyelv természetének és technikáinak szerepére e kérdések alakításában, majd számba veszem a választójog korlátozhatóságának a téma szempontjából releváns aspektusait, és egy rövid nemzetközi kitekintésben igyekszem megteremteni a magyar választójogi szabályozás szélesebb nemzetközi kontextusban történő értelmezésének lehetőségét. Végezetül áttekintem a külhoni magyarság és az anyaország viszonyának egyes meghatározó történeti vonatkozásait, illetve a külhoni közösség választójogba történő bevonásának folyamatát, és annak jellemzőit annak érdekében, hogy a lehető legteljesebb képet kapjunk a külhoni magyarság választójogával kapcsolatos tények és tévhitek mibenlétéről, valós és valótlan alapjairól.

8.2.1. A politikai közösség határainak kijelölése, mint a politikai nyelv sajátossága

Ahogy azt a korábbi fejezetekben többször is tárgyaltuk, a demokratikus⁴⁵ politika alapvető jellegzetességei közé tartozik a verseny, a kompetíció, amelynek része, hogy e versenyben résztvevő felek nyilvános értelemadási folyamataikkal, diskurzusaikkal, a politikai nyelv használata révén folyamatosan újradefiniálják politikai közösségük határait. Ebben a keretrendszerben tehát nem tekinthetők adottnak a politikai ellenfelek sem – a résztvevők politikai narratívái, diszkurzív gyakorlata hívja őket életre, vagy szünteti meg őket. Ezeknek a diskurzusoknak jellemzően központi elemét képezi a politikai közösség hasznos tagjainak definiálása, e kör kijelölése és megítélése, amely jellegéből adódóan nem individuális, hanem közösségi folyamat, amely folyamatnak a XX. században a politikai pártok váltak intézményesült formáivá, hordozóivá, és amelyek ennek megfelelően riválisaikhoz viszonyítva alakítják tetteiket és identitásukat (Szabó, 2016: 303-304). Attól a pillanattól kezdve, hogy a közvetlen demokráciákat a képviseleti rendszerek különböző formái váltották, viták övezték annak kérdését, kit illet meg a képviselet, miként jön létre a közjó, és hogyan lehet azt valóban hatékonyan képviselni (Dezső, 1998: 18-21.). A különböző kizárások és ellenségképek mentén folyamatosan újraértelmeződő retorikai konstrukciók alátámasztani látszottak azt a tételt, miszerint a képviselet maga is *többszintű és összetett*

⁴⁵ Demokrácia alatt itt a fogalomnak azt a XX. századi értelmezését értem, amely szerint a fogalom nem pusztán a többség uralmát jelenti, hanem morális egyenlőségen alapul, s a közösség tagjainak egyenlőségét biztosító eljárási rendet is magába foglalja. Vö. Tóth, 2009: 151-156; Bodnár, 2014a: 15-17.

értelmezési tevékenységek sorozata, illetve ezzel összefüggésben a közjó sem pusztán egy adott társadalmi helyzet evidens eredménye, hanem értelmezve és megvitatva áll elő (Szabó, 2016: 469).

Ez a vitafolyamat, illetve a szabad nyilvánosság által biztosított diszkurzív közegben megvalósuló tanulási folyamat a történelem során többször megteremtette a lehetőséget a különböző társadalmi csoportoknak a választójogba történő bevonására, illetve az adott csoporthoz társított ellenségképek és félelmek leküzdésére. Ez azonban nehéz és időigényes tanulási folyamatnak bizonyult, amely során a félelemretorika gyakran kiegészült a modern politikában is ismert ellenségteremtő retorika egyes eszközeivel. Politikai pszichológiai kutatások ugyanakkor már több ízben bizonyították, hogy az emotív elemeknek legalább akkora szerepük van a választói magatartás meghatározásában, mint a kognitív elemeknek, így nem meglepő tehát, hogy az érzelmek politikaformálásban betöltött szerepéhez maga a politika nyelve is igazodik. Mint azt Merkovity Norbert írja, „a használt nyelv érzelmi töltete kialakítja azokat a közösségeket, amelyeknek a megfelelő szavak használatával lesz felkelhető a figyelmük” (Merkovity, 2018: 53.), a közösségteremtés, s a vele járó önmeghatározás, a saját politikai közösség határainak megszabása és identitástudatának kialakítása pedig a politikai gondolkodásnak olyan alapvető funkciója (Schlett, 2018: 20-23.), amely nélkül a politikai gondolkodás belső logikája, a Carl Schmitt által lefektetett alaptétel, a barát-ellenség vonalon történő megosztás (Schmitt, 2002: 18-20.) sem lenne értelmezhető.

A politikai nyelvnek ebből a nem neutrális jellegéből adódóan azonban megvan tehát a képessége, hogy magától értetődő könnyedséggel tudja végrehajtani a mi-ők vonalon történő felosztást. Mint arra Schlett István is rámutat, ebben az értelmezésben „jó” és „rosszak” állnak szemben egymással, akiknek kijelölésére – ha úgy tetszik megbélyegzésére – számos érzelemtelített kifejezés áll rendelkezésükre (Schlett, 2018: 20-23.). Schlett ezeknek a szavaknak két csoportját különbözteti meg aszerint, hogy csak bizonyos korszakokban bírtak-e ezzel a kijelölő-megbélyegző funkcióval (ld. reakciós), vagy mindig is a Koselleck által meghatározott aszimmetrikus ellenfogalmak (Koselleck, 1997: 80.) körébe tartoztak (ld. pl. a szélsőségesnek a normalitással, a demagógnak az igazmondással, vagy a populistának az észszerűséget képviselő elittel történő szembeállítás).

Mivel úgy látom, hogy mind magának a politikai nyelvnek, mind a napjainkra jellemző politikai kommunikációnak a feljebb vázolt sajátosságai nagyban kihatással vannak a

jogalkotói magatartásra, s ezáltal bizonyos jogintézmények alakulására is, dolgozatomban első szerkezeti egységében ezeknek az ellenségképző eszközöknek a – Szabó Márton átfogó munkájára támaszkodva történő (Szabó, 2007: 9-20; Szabó, 2016) – rövid ismertetését követően annak bemutatására teszek kísérletet, miként kapcsolódnak ezek az elemek a magyarországi belpolitikában a határon túli magyarság kérdéséhez, illetve azon belül is a jelzett közösségnek a választójogba történő részleges bevonását lehetővé tevő jogkiterjesztési folyamathoz.

8.2.2. Az ellenségképző diskurzusok nyelvi eszközei

A korábbiakban már szó esett a diszkurzív politikatudomány keretrendszerében a *kiszorítás narratív eljárásának* nevezett technikáról, amely mindenekelőtt a másik fél legitimitásának megkérdőjelezésére törekszik, s amelynek sajátossága a politikai elelenségkonstruálás többi technikájához képest, hogy alapvetően a politikai rivális ellenféllel szemben alkalmazandó technika, nem elsősorban sérülékenyebb, sebezhetőbb társadalmi csoportokkal szemben. Jellegzetességét tehát éppen abban ragadtuk meg, hogy olyan személyek vagy csoportok ellen irányul, akiket ezidáig a politikai élet aktív és elismert szereplőiként tartott számon a politikai közösség, s adott esetben a hatalom közelében helyezkedik el. A rivális ellenség megteremtésének Szabó által körülírt eszközrendszerét a korábbiakban szintén ismertettük: eszerint első esetben az ellenfél megváltoztathatatlan és egyértelműen negatív belső tulajdonságai állnak a retorika célkeresztjében, míg második esetben az ellenfél cselekedetei képezik az ellenségképzés narratíváinak alapját. Utóbbi szintén két esetre bontható: a szándékos, rosszindulatból elkövetett károkozásra, valamint az ennél elnézőbb, s csupán az ellenfél inkompetenciának betudható károkozásra (Szabó, 2016: 308).

Előfeltevésünk a korábbi esettanulmányokban deklaráltaknak megfelelően, hogy a rendelkezésre álló nyelvi eszközök céltudatos politikai alkalmazásának jelentősége túlmutat a pillanatnyi politikai haszonszerzés szempontrendszerén, s magába foglalja a politikai közösség legitim tagjainak kijelöléséért való képességért folytatott küzdelmet is, amely magától értetődően kapcsolódik össze szűkebben vizsgált témánkkal, a választójogból való bevonás, illetve kizárás kérdéskörével. Mielőtt azonban belekezdenék e konkrét szűkebb tematika vizsgálatába, rövid összehasonló kitekintést teszek a választójognak, mint politikai részvételi jognak a szabályozására vonatkozóan, éppen azzal a nem titkolt szándékkal, hogy elkerüljük a kérdésnek pusztán a belpolitikai síkon előkerülő érvek és ellenérvek mentén történő értelmezését.

8.2.3. *A választójog korlátozhatóságának egyes aspektusai*

Tekintettel a választójog kettős természetére (Bodnár, 2014a: 20-23.) vagyis arra, hogy az nem pusztán politikai részvételi jog, hanem egyúttal az egyes államok törvényhozásának felállításáért felelős konstitutív eszköz is, magától értetődőnek tűnik az a megközelítés, miszerint a választójog csak a vonatkozó állam állampolgárait illeti meg. Ez a feltétel a választójog XXI. századi szabályozásának áttekintésekor szinte teljességgel általánosnak mondható. Kivételt képez ez alól ugyanakkor például az az Egyesült Királyság választási rendszere, amely a Nemzetközösség más országai, illetve Írország állampolgárai számára is megteremti a parlamenti választásokon való részvétel lehetőségét – fontos kiemelni ugyanakkor, hogy e szélesen értelmezett választójog-felfogás mögött sokkal inkább tradicionális hatalmi-politikai, mintsem racionális választástechnikai megfontolások állnak. A választójog állampolgársághoz kötése tehát általánosan bevett gyakorlatnak tekinthető, felmerül azonban a kérdés, hogy vajon hasonlóan általánosan szabott feltétel-e az adott államban való bejegyzett lakóhely meglétének követelménye (Bodnár, 2014a: 154-174.).

E kérdés vizsgálatakor azonban már sokkal diverzebb képet kapunk, a választáspolitikai szakirodalom ugyanis számos példával szolgál olyan szabályozásra is, amely előírja ezt a követelményt, és olyanra is, amelyik nem. Nem írja elő a bejegyzett lakóhely kritériumát – a teljesség igénye nélkül – Lengyelország, Románia, Olaszország, Franciaország, Észtország, Lettország, Litvánia, Görögország, Hollandia, Portugália, Szlovénia, Spanyolország, Svájc, Bulgária vagy például az Egyesült Államok, míg lakóhelyhez köti a szavazást – ugyancsak a teljesség igénye nélkül – Csehország, Málta, Írország, Ciprus, Dánia, Luxemburg, Norvégia, Belgium és Ukrajna választási rendszere. Eltérések figyelhetők meg továbbá abból a szempontból, hogy amennyiben egy adott rendszer lehetővé is teszi a szavazást bejegyzett lakóhely hiányában is, miként építi be az így beérkező szavazatokat a rendes választási rendszerébe. Változó számú, de a belföldön leadott szavazatoktól minden esetben elkülönített mandátumokat tart fent külhoni választóinak képviselőit a felsoroltak közül például Románia (4), Horvátország (3), Olaszország (12), Portugália (4) és Franciaország (11), míg ezzel szemben például a lengyel, a szlovák vagy a brit megoldás egyszerűen hozzáadja a külhoni voksokat a belföldön beérkezett szavazatokhoz.⁴⁶ Mint a későbbiekben látni fogjuk, ezt az utóbbi megoldást követi 2011-től a magyar választási rendszer is, amely szintén nem kezeli külön választókerületként a

⁴⁶ Erről bővebben ld. Fábrián–Kovács, 2004. és Németh, 2016.

határokon túlról befolyó szavazatokat, hanem egyszerűen hozzáadja őket a belföldön országos listára leadott szavazatokhoz.

Mindebből kitűnik tehát, hogy igencsak diverz azoknak a választástechnikai megoldásoknak a köre, amelyek a választójog lakóhelyhez kötésére, illetve annak hiánya esetén a konkrét megvalósítás módjára vonatkoznak, de azt mindenestre kijelenthetjük, hogy noha számos ország nem alkalmazza ezt a megkötést, önmagában a választójog lakóhelyhez kötése alapvetően a választójog legitim korlátozásának formái közé tartozik (Bodnár, 2014a: 174-184.).

Felmerül azonban a kérdés, hogy abban az esetben tehát, amennyiben e kritérium alkalmazása legalább annyira elterjedt megoldás, mint annak mellőzése, melyek azok a magyarországi belpolitikai diskurzusokban rendszeresen visszatérő ellenérvek, amelyek meghatározzák a lakóhelynek, mint választójogi kritériumnak az eltörléséről való közvélekedést, illetve mennyire helytállóak ezek az ellenérvek választástudományi szempontokból.

Ezen ellenérvek széles körének illusztrálására remekül alkalmas Áder Jánosnak, Magyarország jelenlegi államfőjének egy 1993-ban elmondott beszéde, amelyben még éppen a választójog határon túli magyarokra történő kiterjesztése ellen érvelt a vonatkozó alkotmánymódosítási kezdeményezés parlamenti vitájában, mondván, pártja azért nem támogatja a jogkiterjesztést, mert elviben sem tartja helyesnek, „hogy Magyarország legfontosabb belpolitikai kérdéseiben olyanok is döntsenek, akik nem élnek Magyarországon, akik nem adófizető polgárai az országnak, és akik a két választás között semmilyen formában sem tudják az általuk választottakkal kapcsolatos véleményüket elmondani, ráadásul sokaknak semmilyen kötődése nincs is már az országhoz.”⁴⁷ E beszédből több olyan, napjaink belpolitikai diskurzusaiban is előkerülő érvcsoport megtalálható, amelyek leválaszthatatlanul összekapcsolódtak a külhoni választójog intézményéhez, a továbbiakban öt ilyen szempontot teszek rövid reflexió tárgyává. Ezek a következők:

Adófizetés, mint választójogi kritérium: Az adófizetés összekapcsolása a választójogi kérdésekkel, noha egyike azoknak a bevett megközelítéseknek, amelyek felől a választójog lakóhelyhez kötése levezethető, ez az érvelés több szempontból is aggályokat vethet fel,

⁴⁷ Áder János felszólalása az 1993-as alkotmánymódosítási javaslat parlamenti vitájában. 1993.09.28; 326. ülésnap. <https://www.parlament.hu/naplo34/326/3260019.html> Utolsó hozzáférés: 2024.06.16.)

amelyek közül itt kettőt emelnék ki. Az egyik ilyen szempont, hogy ez a kontributivista megközelítés (Bodnár, 2014a:175.) erősen idézi a vagyoni, illetve jövedelmi cenzusok szemléletmódját, amelyet napjaink választási rendszereiben már csak nagyon speciális esetekben szokás alkalmazni, a másik pedig az, hogy az adófizetést legfőbb kritériumként szabni önmagában abszurd esetben még azt is feltételezhetné, hogy például olyan Magyarországon adózó, nem magyar állampolgároknak előbb járna szavazati jog, mint az adófizetésből kevesebb részt vállaló magyar állampolgároknak.

Arra való hivatkozás, hogy a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok nem viselik döntésük következményeit: Ennek az ellenérvnek a tárgyalásakor mindössze a plurális demokráciáknak azt a jellemzőjét emelném ki, hogy a különböző politikai aktorok és formációk többféleképpen közelíthetik meg az olyan kérdéseket is, mint például a nemzetpolitika vagy a támogatáspolitiká, így az ezen álláspontok közti különbségek belátható módon érinthetik különbözően a határon túli magyar közösségek mindennapjait is, hiszen eltérő anyaországi kormányzatok, eltérően kezelik a határon túli magyarsággal való viszonyt is.

A választások tisztaságának ellenőrzési nehézségei, mint a jogkiterjesztéssel szembeni ellenérv: A tárgyaltak közül talán ez az a pont, amely a leginkább összetett és komplex kérdés, ugyanis a választások tisztasága vitathatatlanul csorbulhat olyan szabályozás mellett, amely nem épít a rendszerbe megfelelő ellenőrzési mechanizmusokat. A jelenlegi magyar szabályozás számos olyan eljárási-garanciális hiányossággal küzd, amely teret enged az ilyen visszaéléseknek – ezek közül kiemelkedik a postai levélcsomagok felvételének és feladásának, illetve a szavazólapok önálló és titkos kitöltésének ellenőrizetlen körülményei. Fontos észrevenni ugyanakkor, hogy e garanciális részletszabályok kidolgozásának hiánya egyértelműen jogalkotói mulasztásnak tekinthető, s nem önmagában a lakóhelyhez nem kötött választójog velejárója – amint az azokból a nemzetközi példákból is kitűnik, ahol ezek az ellenőrző mechanizmusok szerves részei a választási rendszernek.⁴⁸

A választás lebonyolításának költségnövekedése, mint a jogkiterjesztéssel szembeni ellenérv: Az országgyűlési választások lebonyolítása az államnak minden esetben költségekkel jár, ez azonban, ha úgy tetszik, „a demokrácia árának” is tekinthető, s amely ezzel egyidejűleg nem tekinthető legitim hivatkozási alapnak egy állam demokratikus működésének visszaszorítására, vagy politikai részvételi jogok korlátozására. Ebből kiindulva tehát ez az

⁴⁸ Ilyen például a feljebb már idézett horvát példa is – erről bővebben ld. Németh, 2016: 426-436.

ellenérv jóval gyengébb lábakon áll az összes többi itt tárgyalt problémánál, hiszen plurális demokráciákban már elvi alapja sem tekinthető elfogadhatónak.

A választási eredmények végső megállapításának elhúzódása, mint a jogkiterjesztéssel szembeni ellenérv: Az időtényező megnövekedésének aspektusa tagadhatatlan velejárója a levélszavazatok bevezetésének, megjegyzendő ugyanakkor, hogy az összes leadott külhoni szavazat arányaiban nem képvisel akkora súlyt, hogy az kétséget hagyjon a választások végkimenete felől, hiszen mint ahogy azt láthattuk az elmúlt két választás tapasztalatai alapján, az ilyen formán leadott szavazatok 2014-ben egy (László, 2014: 125-146.), 2018-ban pedig egy mandátumot sem befolyásoltak (László, 2018).

Láthattuk tehát, hogy az itt kiemelt érvek mindegyike rendelkezik valós és racionális alapokkal (ld. költségnövekedés), többségük ütközik ugyanakkor a választójog korlátozhatóságának elvi alapjaival, amelyek gyakorta hibás ok-okozati összefüggéseket és következtetéseket eredményezhetnek. Hangsúlyoznám ugyanakkor, hogy ezzel nem azt állítom, hogy nincsenek teljességgel legitim ellenérv a választójog lakóhelyhez kötése mellett,⁴⁹ csupán azt, hogy a fenti érvek, amelyek általánosságban dominálják a szóban forgó diskurzusokat, éppenséggel hibás logikai következtetés eredményeképpen jutnak erre az álláspontra. Mindezek tükrében elmondhatjuk tehát, hogy noha a választójog bejegyzett lakóhelyhez kötésének mellőzésére számos példát láthattunk, a magyarországi szabályozás átalakítása mégis egyedi esetnek tekinthető az azt övező, rendkívül terhelt történeti aspektus szempontjából is, amely idejekorán megalapozta a téma racionális tárgyalásának nehézségeit – a továbbiakban ezeket tekintem át röviden, elsősorban ezekre a diskurzusdetermináló tényezőkre figyelemmel.

8.2.4. A határon túli magyarság értelmezése és az anyaországi politikával való viszonya

A határon túli magyarok választójogának kérdését övező diskurzusok egyik jellemzője, hogy a beszélők között gyakorta abban sincs egyetértés, kiket értenek határon túli magyarok alatt. A bejegyzett magyarországi lakóhely hiánya, mint közös kiindulási alap ugyanis még számos kérdést nyitva hagy, illetve felvet ennek – az egyébként önmagában is igencsak diverz – csoportnak az (ön)meghatározását, történetét, karakterjegyeit illetően. Dolgozatomnak ebben a részében ennek megfelelően mindenekelőtt meghatározom azt az értelmezési és fogalmi keretet, amelyben a téma feldolgozásához közelíték, röviden

⁴⁹ Ezekről bővebben ld. Bodnár, 2014a: 174-184. és Bodnár, 2014b: 11-27.

felvázolva azt a történelmi kontextust, amely meghatározza külhoni és anyaországi politika egymáshoz való viszonyát, illetve a határon túli magyarságnak az anyaországi belpolitikai vitákban betöltött szerepét.

Határon túli magyarok alatt jelen dolgozat keretein belül tehát alapvetően azokat a külhoni magyarokat értem, akik a Magyarországgal szomszédos államokban, más országok területén élnek, s akik jellemzően a trianoni szerződés következtében kerültek az államhatárokon kívülre, egyéni és kollektív tudatukban azonban magyarnak vallják magukat. Noha a külhoni magyarok csoportjához tartoznak a nyugat-európai államokban, illetve a más kontinenseken élő magyarok is, őket alapvetően magyar *diaszpóráként* emlegeti a szakirodalom (ld. Kovács, 2012: 323-335.). A két csoport közötti megkülönböztetés szükségessége éppen abból ered, hogy míg a határon túli magyarok felett a határok „tolódtak el”, ők maguk egy lépést sem tettek annak érdekében, hogy elkerüljenek Magyarországról, addig a szóránymagyarság, a diaszpóra tagjai – önként vagy társadalmi kényszer révén – maguk költöztek más államokba az utóbbi egy-másfélszáz évben.

A határon túli magyarok és Magyarország viszonyának kezdete tehát egészen pontosan meghatározható: 1920. június 4-étől datálható az a pillanat, amikor létrejön a határon túli magyarság mai értelemben használatos fogalma. A két világháború időszakában a határon kívülre került közösségekben és az anyaországban egyaránt élni látszott az a vágy, hogy a helyzetet ideiglenesnek tekintse, s tulajdonképpen ez vezetett Magyarország ismert szerepvállalásához a második világháborúban. Ahogyan azt Végel László Kossuth-díjas vajdasági író szavai remekül illusztrálják: a magyarországi rendszerváltásig nem volt jelentős a magyar-magyar kapcsolat, amely „csonka volt, hézagos, hibáival és hiányosságaival, úgy-ahogy beépült a tekintélyelvű politikai rendszerekbe”, „nem volt érzékelhető a »korszellem« és a kisebbségi nemzetfogalom közötti feszültség”, a magyar-magyar viszonyt pedig nem az érzelmi azonosulás, sokkal inkább a reális partnerségi tudat jellemezte.⁵⁰

Magától értetődően változtatta meg ezt a viszonyt a magyarországi rendszerváltás, illetve Antall Józsefnek az az ismert kijelentése, miszerint tizenötmillió magyar miniszterelnöke kíván lenni, és amelyet a határon túli magyar közösségek egyfajta revelációként értelmeztek. Ezzel összhangban az Antall-kormány 1993-ban kísérletet tett a választójog magyarországi

⁵⁰ Interjú Végel Lászlóval. In. HVG Online, 2014. 12. 05. http://hvg.hu/velemenyt/20141205_Egy_vizony_vivmanyai_es_buktatoi Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.)

lakóhelyhez kötöttségének eltörlésére, illetve a szavazás napján külföldön tartózkodók szavazásból való kizárásának eltörlésére, ez a kísérlet azonban – egy meglepően színvonalas és szakmai szempontokat is felsorakoztató parlamenti vitát követően – a kétharmados többség hiányában kudarcot vallott (Kovács, 2012: 326-333).

Ezzel egyidejűleg a külhoni magyarok számára saját széthullóban-átalakulóban lévő államaikkal szemben az antalli állam nyitási szándéka biztonságérzetet sugallt, amelynek következtében a határon túli magyarok egyre intenzívebben fordultak Magyarország felé – amely viszont ezzel az odafordulással nem igazán tudott mit kezdeni. A magyarországi pártok megjelentek a határon túli közösségekben, elsősorban anyagi segítséget kínálva, amelynek következtében – ismét Végel szavaival élve – „az alulról jövő kezdeményezést felváltotta a felülről szervezett és irányított nemzettudati nevelés. A nemzeti identitás egyszeriben a párthovatartozás kérdése lett, a magyar-magyar viszony érzelmileg átítatott pártüggyé vált”.⁵¹

A Magyar Köztársaság alkotmánya megfogalmazta, hogy a magyar állam felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja az anyaországgal való kapcsolatuk ápolását, amelynek szellemében intézmények, alapítványok jöttek létre a határon túli magyarság támogatására, a különböző külhoni közösségek helyzete, jogaik, törekvéseik utat találtak a magyarországi közbeszédbe. A pártpolitika megjelenése azonban egyszerre vitt szervezettséget és heves érzelmeket a magyar-magyar kapcsolatokba, nem utolsósorban azért, mert a téma jellegébe immanensen kódolt, hogy olyan szenzitív- és tabutémákat érintsen, mint amilyen Trianon kérdésköre. Ez az aspektus mindmáig tetten érhető a magyar-magyar viszonyrendszerben, annak ellenére – vagy éppen azért –, mert a Trianon-tematika felemlegetésekor mindig többretű diskurzus folyik, amelyben a határon túli közösségek nem a magyar politikai közösség részeiként, hanem az anyaországi belpolitikai viták instrumentalizált szereplőiként, a Trianon-kérdésről való politikai állásfoglalás lecsapódásaként, manifesztációjaként jelennek meg.⁵²

Egyfajta tétova *nemzetbe-vonási* kísérletnek tekinthető az anyaország részéről a 2002. január első napjától érvényes státustörvény, amelyet a külhoni közbeszéd egy része „könnyöradományként” értelmezett, amelyet a külhoni magyarság az állampolgárság könnyített megszerzésének lehetősége helyett kapott, amely viszont a rendszerváltást

⁵¹ Interjú Végel Lászlóval, 2014. 12. 05.

⁵² Interjú Végel Lászlóval, 2014. 12. 05.

követően nem vált a magyar belpolitikai napirend meghatározó tematikájává egészen a Magyarok Világszövetsége által 2004-ben kezdeményezett népszavazásig. Ez a népszavazás drasztikus megosztottságot eredményezett határon belül, illetve az anyaországi és a határon túli magyar közösségek között egyaránt. Noha magának a népszavazási kérdésnek a tétje elenyésző volt – gyakorlatilag csak arra vonatkozott, hozzon-e az Országgyűlés törvényt a kérdésben, arról nem szólt, mi legyen a potenciális törvény tartalma⁵³ – a belpolitikai viták kiéleződtek, a megosztottság pedig elmélyült. A határon túli közösségek ezzel egyidejűleg újfent instrumentalizált szereplőivé váltak ezeknek a belpolitikai vitáknak, amelyek kiéleződésével automatikusan járt együtt az ellenségképző retorika megjelenése is, amelynek következtébe a határon túli magyarok gyakorta úgy jelentek meg ezekben a diskurzusokban, mint *románok*, *szerbek*, vagy *tótok*, akik az anyaországi jólétből kívánnak érdemtelenül részesülni. Az ellenségképzés ugyanakkor ebben az esetben is többrétű, s erre az időszakra vezethető vissza az a belpolitikai vitákban máig meglévő megosztottság, amelynek retorikája a határon túli magyarok választójogának ellenzőit nemzetárulóvá bélyegzi, míg támogatóit a nemzet egységének megteremtőiként aposztrofálja, nagyban hozzájárulva a kérdéstről folytatott érdemi viták lefolytatásának ellehetetlenítéséhez.

8.2.5. A választójogba való bevonás folyamata

A tényleges jogkiterjesztés folyamatának kezdetét az állampolgársági törvény 2010 májusában történő módosításában⁵⁴ jelölhetjük meg, amely kiterjesztette a kedvezményes honosítás lehetőségét a magyarországi lakóhellyel nem rendelkezőkre, jelentősen megkönnyítve ezzel a külföldi magyarok számára a magyar állampolgárság megszerzését. Noha ezt a lehetőséget a törvény nem kizárólag a szomszédos országokban élő külföldi magyarok számára biztosította, elsősorban őket érintette, az ő számukra jelentett érdemi változást, könnyebbséget (Kovács, 2012. 324.). Ez az intézkedés, noha még csak az állampolgárságot érintette, megteremtette a későbbi, a választójogra vonatkozó jogkiterjesztés alapját, amelynek következő lépcsőfokát a 2011-es új Alaptörvény elfogadása és hatályba lépése jelentette, amely már nem szabja a választójog feltételül a

⁵³ „Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. törvény 19. paragrafusára szerinti magyarigazolvánnyal vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?”

<http://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/tm2.jsp?EA=22> Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.)

⁵⁴ Vö. 2010. évi XLIV. tv. a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. tv. módosításáról

magyarországi lakóhelyet.⁵⁵ A külhoni szavazatok az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény illesztette bele a választási rendszerbe, méghozzá azt a módszert követve, amely nem tart fenn külön mandátumot a külhonról megválasztott képviselők számára, hanem egyszerűen hozzáadja a külhoni voksokat a belföldi listás eredményekhez. A jogkiterjesztési folyamat utolsó lépését a választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvény jelentette, amely rögzítette a lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok központi névjegyzékbe történő regisztrációs kötelezettségét, teljessé téve ezzel azt a joganyagot, amely megalapozta a külhoni magyarok 2014-es választásokon történő részvételét (Kovács, 2014: 93-125.).

Ennek értelmében a határon túli, magyar állampolgársággal is rendelkező magyarok első ízben 2014-ben voksolhattak. Az eredmények összegzésekor kiderült, hogy a 128.429 érvényesen leadott határon túli voks 95,49 százalékát a Fidesz-KDNP pártszövetség kapta.⁵⁶ Ez, illetve az a tény, hogy az e szavazatok által meghatározott mandátum teremtette meg a kormánypártok kétharmados parlamenti többségét, felerősítette a határon túli magyarok szavazati jogával kapcsolatos ellenérzéseket Magyarországon belül.⁵⁷ Egy másik gyűjtőpontját az ellenérzéseknek az érvénytelen határon túli szavazatok jelentős (30 százalékot is meghaladó) száma jelentette, amely az anyaországi belpolitikai – és olykor szakmai – vitákban is gyakorta úgy köszönt vissza, mint végső igazolása annak, hogy a választójoggal rendelkező határon túliak még a saját nevüket sem tudják magyarul leírni – holott az adminisztratív problémát éppen az jelentette, hogy noha a honosított személyek nevének írásmódját rendszerint magyarosították a honosítási eljárás keretein belül, az azonosításhoz használt anyai név gyakorta az adott ország többségi nyelvének helyesírása szerint íródott a magyar választói névjegyzékben – akkor is, amikor az adott honosított édesanyja a nevét a magyar helyesírás szabályainak megfelelően használta.

⁵⁵ „(1) Minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy az országgyűlési képviselők, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választó és választható legyen.” Ld. Magyarország Alaptörvénye XXIII. cikk.

⁵⁶ A Nemzeti Választási Iroda adataid lásd: <http://www.valasztas.hu/dyn/pv14/szavossz/hu/levjkv.html> Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.

⁵⁷ Ezt szemléletesen illusztrálja az a tény, hogy a 2018-as parlamenti választásokat megelőzően a Demokratikus Koalíció 2017 őszén aláírásgyűjtést kezdeményezett azzal a kérdéssel: „Egyetért-e ön azzal, hogy ne szavazhassanak azok, akik soha nem éltek Magyarországon, és nem viselik a szavazatuk következményeit?” Ld. <http://alairas.dkp.hu/egyertert-e-on-azzal-hogy-ne-szavazhassanak-azok-akik-soha-nem-eltek-magyarorszagon-es-nem-viselik-a-szavazatuk-kovetkezmenyet> Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.

Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy a jogkiterjesztés fentebb röviden felvázolt jogszabályi módosításait sem érdemi vita, sem társadalmi egyeztetés nem előzte meg, amit mi sem illusztrál jobban, mint az, hogy a 2010-es választási kampányban még a jogkiterjesztést később megvalósító pártok politikusai is tagadólag nyilatkoztak a választójog kiterjesztésére vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban.⁵⁸ Ennek az aspektusnak a fontossága abban ragadható meg, hogy tekintettel arra, hogy a választójognak a külföldi magyarokkal történő „megosztása” alapvetően érinti az anyaországi politikai közösség szuverenitását, s ilyen jellegű intézkedés lévén, legitimációjának, társadalmi elfogadottságának megteremtése legalább egy széleskörű társadalmi diskurzus lebonyolítását (Habermas, 1994: 183-221.), de akár egy népszavazás kiírásának kérdését is felvethette, illetve feltételezhető volna – hasonlóan például az ugyanezen elv alapján kiírt európai uniós csatlakozásra vonatkozó népszavazáshoz. A kérdés népszavazásra bocsátásának ügyét ugyanakkor alapjaiban lehetetlenítette el az Alaptörvény hatályba lépése, amely a népszavazási tiltott tárgyak listájába emelte mind az Alaptörvény módosításával, mind a választójoggal, illetve a választási rendszerrel kapcsolatos kérdéseket.⁵⁹ Ezt pótolandó a jogkiterjesztést indoklásával foglalkozó kormánypárti hivatkozások között visszatérő elem volt a nemzeti konzultáció eredményeire való hivatkozás, amely azonban a nemzeti konzultáció megkérdőjelezhető reprezentativitásán túlmenően azért sem tekinthető legitim hivatkozási alapnak, mert a konzultációs kérdőíveknek mindössze egyetlen kérdése érintette a határon túli magyarságot, és az sem explicit módon a választójogra, hanem a külföldi magyarsággal való nemzeti összetartozás értékének kifejezésére vonatkozott.⁶⁰ Széleskörű társadalmi egyeztetés hiányában azonban a jogkiterjesztés olyan társadalmi-politikai környezetben ment végbe, amely alapvetően determinálta annak elutasíthatóságát, míg a kifejezett társadalmi felhatalmazás hiánya (amelyet a kétharmados parlamenti többség sem látszik feloldani,

⁵⁸ Ld. pl. Martonyi János nyilatkozata 2010 májusában: „A határon túli magyarok egyéni kérelem alapján kapnak magyar állampolgárságot, s ez nem fog magyarországi választójoggal járni.” – a szlovák Hospodárské Noviny című gazdasági és politikai napilapnak adott interjút magyarul a 24.hu dolgozta fel; 2010.05.07. Ld.

https://24.hu/belfold/2010/05/07/martonyi_kettos_allampolgarsagrol_beszelt/ Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.

⁵⁹ „(3) Nem lehet országos népszavazást tartani a) az Alaptörvény módosítására irányuló kérdéssel; (...) c) az országgyűlési képviselők, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásáról szóló törvények tartalmáról” Ld. Magyarország Alaptörvénye, VIII. cikk

⁶⁰ A konkrét kérdés: „8.) Vannak, akik azt javasolják, hogy Magyarország új alkotmánya fejezze ki a határon túl élő magyarsággal való nemzeti összetartozás értékét, mások szerint erre nincs szükség. Ön mit gondol?” Ld.

<http://www.kormany.hu/download/2/d3/c0000/Konzult%C3%A1ci%C3%B3k%20eredm%C3%A9nyei.pdf> Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.

tekintettel a jogkiterjesztésnek a választási kampányban történő tagadására) alapvető legitimációs aggályokat is felvet.

Ezt a társadalmi elutasítottságot remekül illusztrálják egy 2018-as közvélemény-kutatási felmérés⁶¹ adatai is, amelyek szerint a megkérdezettek 40 százaléka nyilatkozott úgy, helytelennek tartja, hogy olyanok is részt vehetnek a választásokon, akik sosem éltek az országban, ezért vissza kell vonni a határon túliak szavazati jogát, további 31 százaléuk pedig noha nem ért egyet azzal, hogy határon túliak is szavazhatnak a választásokon, de úgy véli, utólag már nem lehet elvenni ezt a jogot. Ennél is szembetűnőbb azonban az elutasítottság, ha ugyanennek a kutatásnak az egyes pártok támogatóira lebontott eredményeit szemléljük, ebből ugyanis kiderül, hogy a jogkiterjesztés ellenzése pártpreferenciától függetlenül jelen van a magyar választók körében. Eszerint ugyanis Fidesz-szavazóinak 26 százaléka, a Jobbik szavazóinak 58 százaléka, a baloldali-liberális szavazóknak pedig 55 százaléka vonná vissza a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok választójogát. Különösen szembetűnő e felsorolásból a határon túliak választójogának intézményét egyébként támogató Jobbik szavazóbázisának vélekedése, amelynek mindössze 10 százaléka ért egyet a pártja által képviselt állásponttal. Mindebből az is kitűnik ugyanakkor, hogy noha az anyaországi választópolgárok döntő hányadának határozott véleménye van a kérdésben, a határon túli magyarsághoz való viszony, illetve a külföldi közösség tagjainak választójogáról való vélekedés nem tekinthető egyértelműen pártválasztást befolyásoló tényezőnek az anyaországi politikai közösségen belül, hiszen a választók jelentős hányada a kérdésben vele ellentétes álláspontra helyezkedő pártot támogat.

8.2.6. Következtetések

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a határon túli magyarokban az anyaországi ellenségteremtő retorika alapvetően idegent lát, aki *más*, mint ő, s mint ilyen, veszélyeztetheti. Gyakran megjelenő retorikai elem az inkompetencia – amelyet a retorika csak részben magyaráz a lakóhely hiányával, míg a másik részét a kognitív kapacitások hiányára vezetnek vissza (ld. „a saját anyjuk nevét sem tudják leírni”) –, ez kiegészül azonban az idegen-képpel, a politikai közösség összezárásával a lakóhellyel nem rendelkező magyar állampolgárok előtt. A diszkreditálás eszközei annyiban túlmutatnak a személyiségjegyek

⁶¹ A felmérést a Republikon Intézet készítette a 24.hu megbízásából; 2018.01.11. Ld. <https://24.hu/belfold/2018/01/11/gyurcsany-raerzett-sokan-elvennek-a-hataron-tuliak-jogait/> Utolsó hozzáférés: 2024.06.20.

megbélyegzésén, hogy a határon túliak közösségének az anyaországi retorikában már lemoshatatlan „bűne” a 2014-es kétharmados Fidesz-győzelem, ennyiben már *szándékos károkozás* vádjával is el kell számolnia (Szabó, 2016). A félelmek itt elsődlegesen a politikai hatalom továbbosztására vonatkoznak, noha visszatérő elem a már említett döntési inkompetencia és a rosszakaró idegen képe is. A fentiekből is kiderül tehát, hogy a külhoni választójog körüli diskurzusok résztvevői gyakorta valós alapokból táplálkozó, ámde következtetéseikben irracionális érvekkel támasztják alá álláspontjukat, amely rendszerint egyfelől a szuverenitás megosztásától való félelemben, másfelől egyfajta alá-fölérendeltségi tudatrendszerben gyökeredzik (ld. inkompetencia). Mindennek tükrében az egyszer már lezártak hitt döntések sem tekinthetők véglegesnek, hiszen a polgárok jelentős hányada érzi úgy, hogy a meglévő szabályozásokon változtatni kell saját érdekeik védelme érdekében, akár a szerzett jogok megvonásával is.

Ennek a nagyfokú társadalmi elutasítottságnak az okai alapvetően nem magának a külhoni választójog intézmények a sajátosságaival – adott esetben eljárásjogi hiányosságaival – magyarázható, hanem egyfelől az ellenségképző retorika által áthatott sértett történeti viszonyrendszer következménye, másfelől a pillanatnyi politikai haszonszerzést szem előtt tartó, és a társadalmi egyeztetést ezáltal teljességgel nélkülöző jogkiterjesztési folyamatnak tudható be. Következésképpen, noha önmagában a bejegyzett lakóhely kritériumának eltörlése egy egyáltalán nem példa nélküli, teljességgel legitim jogalkotói aktus volna, amely mellett egyaránt szólnak racionális érvek és ellenérvek is, a konkrét megvalósítás módja kifejezetten kontraproduktív módon ment végbe, a különböző választási kampányokat övező ellenségképző retorika célkeresztjébe állítva ezzel a határon túli magyar közösségeket.

9. Ellenségképzés a digitális térben

A korábbi fejezetekben megfigyelhettük tehát, hogy a politikai valóság diskurzusok révén, s a politikai nyelv által történő alakítása visszatérő momentumként jelent meg a különböző diszciplínák megközelítésmódjaiban, kevés szó esett még azonban a vonatkozó diskurzusoknak keretet biztosító politikai nyilvánosság fogalmáról.

Jürgen Habermas eredeti meghatározásában a *politikai nyilvánosság* fogalma szoros összefüggésben áll a demokrácia fogalmával, hiszen (a nyílt társadalmi vitán, a közvéleményen keresztül) a népakarat megjelenési terepeként a nyilvánosságot tekintette a hatalomellenőrzés leghatékonyabb állampolgári eszközének. Habermas klasszikus

fogalmának értelemben tehát a politikai nyilvánosság „azon kommunikációs feltételek gyűjtőfogalma, amelyek közt létrejöhet az állampolgárok közönségének diszkurzív vélemény- és akaratképzése” (Habermas, 1991: 34.). Funkcióját tekintve tehát a társadalmi nyilvánosság a szabad és az egyenlő állampolgárok véleménycseréjének nyújt terepet – a tömegmédiá megjelenésével pedig mindez kiegészíthető azzal az aspektussal is, miszerint a nyilvánosság közvetítő terének egésze alatt megfogalmazódott problémákat és véleményeket (saját szűrőmechanizmusain keresztül) a média intézményei „hangosítják fel” és közvetítik tovább a politikai intézmények irányába (Merkovity, 2018: 58–59.).

A nyilvánosság tehát alapvetően az a platform, amely lehetőséget teremt a magányszemélyek számára, hogy bekapcsolódhassanak a társadalom egészét érintő viták nyilvános tárgyalásába (Splichal, 2010: 159.), egyfelől integrálva ezzel az adott közösséget, másfelől lehetővé téve egy, a nép kollektív akaratának tekinthető közvélemény kialakulását. Ezen aspektusokon túlmenően azonban a fogalom praktikus megközelítése szerint a nyilvánosság az a platform, amely kapcsolatot teremt az „egyszerű állampolgár” és a kormányzás között, elősegítve ezzel a társadalmi konfliktusok rendezését, növelve a kormányzat legitimitását, és elősegítve – az eredeti habermasi koncepcióval összhangban – a hatalomban lévő személyek számon kérhetőségét (Salvatore et al., 2013: 2–3.).

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyilvánosságot nem kezelhetjük egyetlen egységként: megkülönböztethető ugyanis politikai és a kulturális nyilvánosság is (Gripsrud et al., 2010: xx–xxii.), amelyeket alapvetően különböző, de a digitális korban mégis összefonódó jogi normák hatnak át. Mivel azonban ezek az aspektusok technikai értelemben egyaránt megjelennek a digitális nyilvánosság terepein, így jelen tanulmány a továbbiakban egységben kezeli őket.

A közösségi média különböző felületeinek a politikai kommunikációban történő egyre jelentősebb mértékű térnyerésével összhangban az állampolgári véleménynyilvánítás korábban tárgyalt aspektusai szintén egyre nagyobb hangsúlyt kaptak, tekintettel arra, hogy a szóban forgó platformok nagyfokú inkluzivitása kézenfekvő terepet biztosított a felhasználói vélemények ütköztetésének. Többek között ezek a tendenciák is hozzájárultak a digitális nyilvánosság fogalmának kikristályosodásához, amely kifejezés alatt alapvetően az információs és kommunikációs technológiák segítségével létrejövő nyilvánosságot értjük, „amelynek megjelenési helye minden olyan nyíltan elérhető platform, ahol a kommunikációs folyamatok érdeklődő szereplői megfigyelőként vagy résztvevőként

lehetnek jelen”, így tehát ide sorolható a különböző közösségi oldalaktól a weboldalakon át a blogokig szinte minden digitális platform. Fontos különbség ugyanakkor a nyilvánosság korábban tárgyalt fogalmához képest, hogy míg a korábbi megközelítések esetében az eltérő vélemények ütköztetésének eredményeképpen megszülető közös álláspont kialakítása végig központi célként volt jelen a diskurzusban résztvevő, jól beazonosítható identitással rendelkező szereplők között, addig a digitális nyilvánosság platformjain egyáltalán nem cél az álláspontok közelítése, vagy a közös álláspont kialakítása, az egyes platformok által biztosított anonimitási lehetőség pedig kifejezetten ösztönzően hathat ennek az ellenkezőjére, azaz a vitában felmerülő álláspontok közti szakadékok tudatos elmélyítésére is (Merkovity, 2018: 59.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a digitális nyilvánosság felületeinek törvényszerűségei több tekintetben is drasztikusan eltérnek a politikai kommunikáció „klasszikus” terepeitől, így feltételezhető, hogy az ellenségképző politikai narratívák és diskurzusok is eltérő megjelenési formát öltenek a vonatkozó platformokon.

9.1. Esettanulmány: kampánykommunikáció a közösségi médiában

9.1.1. Esettanulmány a 2021-es ellenzéki előválasztás és a politikai ellenségképzés aspektusairól

Az előválasztások intézményére a témával foglalkozó szakirodalom alapvetően úgy tekint, mint egy olyan eszközre, amely egy adott párton belül hivatott elősegíteni a demokratizálódás folyamatát azáltal, hogy már a jelöltállítás folyamata során is lehetőséget biztosít az állampolgári részvételre.⁶² Noha az intézmény alkalmazásának legrégebbi hagyománya az Amerikai Egyesült Államokban van – s a legtöbb figyelmet is az USA elnökválasztási rendszerében, az elnökjelölt-aspiránsok közti megmérettetés formájában kapja –, a szakirodalom és a politikai gyakorlat az eszköz alkalmazásának számos további formáját ismeri. Az előválasztások gyakorlati alkalmazásának sokszínűsége és a megnövekedett szakirodalmi érdeklődés egyaránt szoros összefüggésben áll azzal, hogy az utóbbi évtizedekben egyre több USA-n kívüli állam is implementálta saját politikai rendszerére az előválasztások valamely formáját Latin-Amerikától Európán át Ázsiáig, az

⁶² Az állampolgári beeszólás mértéke függ attól, hogy nyílt, félig nyitott vagy zárt előválasztásról van szó (De Luca–Venturino, 2016).

adaptáció során saját politikai kultúrájukhoz, az adott állam politikai rendszeréhez és az aktuálpolitikai kontextushoz igazítva az intézményt (Sandri–Seddone, 2016).

Megnehezíti a vizsgálódást ugyanakkor, hogy az előválasztásokkal foglalkozó szakirodalom oroszlánrésze az USA rendszerének elemzésére fókuszál (Ware, 2002; Cohen et. al., 2008), míg az USA-n kívüli előválasztások rendszereinek leírására, illetve elemzésére jellemzően esettanulmányi vizsgálódások reflektálnak (Pasquino, 2011; Seddone–Venturino, 2013; De Luca, 2014; Pasquino, 2016; Pasquino–Valbruzzi, 2016; Bernardi et. al., 2017), s csupán kevés olyan összegző munka született, amely ezek eredményeinek szintetizálására, egységes fogalmi és értelmezési keretbe foglalására törekszik (Kenig et. al., 2015; Seddone–Venturino, 2016).

Az egyik legfontosabb különbség, amely az USA-n kívüli előválasztásokat elhatárolja a klasszikus amerikai gyakorlattól, hogy az újonnan megjelenő európai, latin-amerikai, ázsiai és afrikai előválasztások keretrendszerét jellemzően nem jogi normák rögzítik, a folyamat szabályait ehelyett az előválasztási folyamatban részt venni kívánó pártok szabad döntései, illetve megállapodásai határozzák meg. Ebből is következik, hogy az USA-n kívüli előválasztások megszervezését és lebonyolítását az állam helyett maguk az érintett pártok vállalják magukra – noha több esetben az állami adminisztráció együttműködése mellett. Megjegyzendő továbbá, hogy azokban az USA-n kívüli államokban, ahol ismert az előválasztás intézménye, a folyamat jellemzően az érintett államok mindössze egy-egy pártját, vagy pártszövetségét érintik, így felesleges is volna a központi állami szerepvállalás (Sandri–Seddone, 2016).⁶³

Az előválasztások tipizálását illetően az egyik legalapvetőbb distinkció a *nyílt*, illetve *zárt* előválasztások megkülönböztetése, amelyek legfőbb különbsége az előválasztáson szavazati joggal rendelkező személyek körében rejlik: míg zárt előválasztáson csak az adott párt tagsága, vagy annak egy meghatározott része szólhat bele a döntés meghozatalába, addig nyílt előválasztás esetében a részvétel nem kötött a párttagsághoz. Noha az európai gyakorlat elsősorban a zárt előválasztások irányába billenti a mérleget (pl. Románia, Szlovákia), több európai államban is megjelent a nyílt előválasztások intézménye (pl. Olaszország, Franciaország) (Sandri–Seddone, 2016: 10.).

⁶³ Jelen fejezet keretei között a továbbiakban az előválasztások intézményének az USA-n kívüli megjelenési formáival foglalkozunk, tekintettel arra, hogy az amerikai és a kontinentális európai politikai rendszerek közti markáns különbségekkel adódóan a két rendszer összevetése szignifikáns torzításokat vonna maga után.

További fontos különbségtétel tehető az előválasztások különböző típusai között aszerint, hogy milyen személyi kör megválasztására irányulnak. Ennek két alapvető formája, amikor a döntés a *pártvezetés* megválasztására vonatkozik (leadership selection),⁶⁴ illetve amikor az előválasztás azoknak a *jelölteknek* a kiválasztását tűzi ki célul, akik egy soron következő választás alkalmával megmérettethetik magukat az adott párt színeiben (candidate selection) (Kenig et. al. 2016). Az USA-n kívüli előválasztási gyakorlatok tekintetében e két kategória közül is az első típus bizonyul gyakoribbnak, míg a jelöltek kiválasztását célzó kategória a kevésbé jellemző. Utóbbi ráadásul további alkategóriákra bontható aszerint, hogy a végrehajtó hatalom fejének (államfő- ill. miniszterelnök-jelölt⁶⁵) vagy egy törvényhozási választás képviselőjelöltjeinek a megválasztására irányul (Sandri–Seddone, 2016: 10).

Noha a végrehajtás fejének nyílt előválasztások útján történő kiválasztásának a nem prezidenciális kormányzati rendszerekben nincs hagyománya, egyre több európai államban jelenik meg ez a tendencia: Olaszországban először 2005-ben használták ezt az eszközt a baloldali koalíció miniszterelnök-jelöltjének a megválasztására, Franciaországban pedig 2011 óta van jelen egyes pártok esetében az elnökjelöltek nyílt előválasztások útján történő megválasztása (De Luca–Venturino, 2016).⁶⁶

A kelet-közép-európai régióban egyelőre gyerekcipőben jár az előválasztás intézményének alkalmazása: bár Szlovákiában és Romániában egyaránt volt rá példa, mindkét esetben az előválasztások zárt verziója mellett tették le a voksukat az érintett pártok, az eszköz alkalmazása pedig epizodikus jellegű maradt, nem honosodott meg a politikai gyakorlatban (Gherghina–Spáč, 2016). Megjelent továbbá a nyílt előválasztás intézménye a közelmúlt lengyel belpolitikájában is, a 2020-as elnökválasztást megelőzően. A 2021-es magyarországi

⁶⁴ A pártvezetés megválasztására irányuló előválasztások ugyanolyan lényegi szerepet tölthetnek be egy adott politikai rendszeren belül, mint a jelöltek megválasztására irányuló társaik, tekintettel arra, hogy az Európára széleskörben jellemző parlamentáris rendszerekben a pártvezetők automatikusan listavezetőként lépnek fel a parlamenti választások esetében is, választási győzelem esetén pedig a parlamenti többség birtokában az adott párt vezetője alakíthat kormányt – a pártvezető szerepe tehát gyakorta kéz a kézben jár a végrehajtó hatalom legfőbb tisztségviselőjének pozíciójára való aspirációval (De Luca–Venturino, 2016).

⁶⁵ Noha az e két típus közti különbségtétel eltérő kormányformákat feltételez, a szakirodalom egységben kezeli prezidenciális, ill. félprezidenciális rendszerek elnökjelöltjeinek, valamint a parlamentáris rendszerek miniszterelnök-jelöltjeinek kiválasztására irányuló előválasztásokat, annál a közös jellemvonásuknál fogva, hogy az előválasztás résztvevői mindkét esetben arról hoznak döntést, kit jelöljenek a végrehajtó hatalom legfőbb tisztségviselőjének pozíciójára (Sandri–Seddone, 2016).

⁶⁶ Megjegyzendő, hogy mindkét említett államban használják az előválasztások intézményét más választástípusok esetében is (ld. franciaországi önkormányzati, ill. polgármester-választások, vagy pl. olaszországi helyi és regionális választások esetében), ld. De Luca–Venturino, 2016.

előválasztás a fenti trendek közül a végrehajtó hatalom vezető tisztségviselőjének jelöltjét nyílt előválasztással kiválasztani kívánó megoldások sorába illeszkedik.

Legyen szó bármely típusról is, kutatási eredmények és történelmi példák egyaránt bizonyítják, hogy noha az előválasztások alkalmazásának számos haszna lehet az intézményt alkalmazó pártok politikai előnyszerzésére nézve,⁶⁷ kutatások sora hívja fel a figyelmet a túlzottan kiélezett előválasztási kampányok veszélyeire, potenciális negatív hatásaira. Erősen kiélezett verseny esetében ugyanis az előválasztási jelöltek közti kölcsönös delegitimációs narratívák súlyosbíthatják a párton, illetve pártszövetségen belüli konfliktusokat, ezáltal negatívan befolyásolva a későbbi választási eredményeket (Ranney, 1981; Gallagher–Marsh, 1988). Felerősítheti ezt a tendenciát, hogy a belső konfliktusok kiéleződése jellemzően nagyobb médiafigyelmet is von maga után, tovább rontva ezzel a választók szemében az érintett politikai aktorokról alkotott képet (Hazan–Rahat, 2010). Negatív hatása lehet továbbá az előválasztásoknak az őket követő választásokon megmutatkozó választási részvételre is, abban az esetben, ha a kiéleződött konfliktusban alulmaradt jelölt támogatóit az előválasztásokon a győztes jelölt elidegeníti magától az általa alkalmazott negatív kampány révén (Stone, 1986).

Tekintettel az USA-n kívüli előválasztások szakirodalmának sokszínűségére, illetve szétaprózódottságára, kevés olyan elemzéssel, esettanulmánnyal találkozhatunk, amelyek releváns összehasonlítási alapként szolgálhatnak az egyes előválasztási kampányok tekintetében. Nehezíti a vizsgálódást továbbá, hogy az egyes államok előválasztásait feldolgozó kutatások jellemzően elsősorban institucionalista megközelítésből szemlélik azokat, így elsősorban az intézmény implementálásának módjával, szabályrendszerével, strukturális környezetével és következményeivel foglalkoznak, a kampányoknak és a bennük résztvevő aktoroknak kevesebb figyelmet tulajdonítanak. Visszatérő elemnek tekinthetők ugyanakkor még ezekben az institucionalista fókuszú kutatásokban is a politikai- és pártrendszer perszonalizációjára – esetenként amerikanizációjára – vonatkozó megfigyelések, amelyet a szerzők rendre az előválasztások legitimációs aspektusaival kapcsolnak össze, valamint azzal a jelenséggel, hogy az erős, karizmatikus vezetővel aktuálisan éppen nem rendelkező, fragmentációval küszködő politikai oldalak számára az előválasztás eszköze biztosította a perszonalizációs trendekhez történő alkalmazkodás – s ezáltal a politikai túlélés – lehetőségét (Pasquino, 2011: 672–673.; Baloge et. al., 2014: 3.;

⁶⁷ A francia (1995, 2006, 2011) és az olasz (2005, 2012) előválasztások példáit ld. Baloge et. al., 2014; De Luca–Venturino, 2016.

Pasquino, 2016: 5.). Egy, a 2011-es francia, előválasztási kampány online kontextusát vizsgáló kutatás külön kiemelte az online platformok perszonalizációt, illetve spektakularizációt erősítő hatását, hangsúlyozva, hogy a jelöltek karizmája és retorikája az online térben felerősítve jelenik meg, gyakorlatilag teszt elé állítva ezáltal a jelölteket az online platformok adta keretekhez való alkalmazkodási képességük tekintetében (De Luca–Theviot, 2014).

Az a néhány kutatás, amely vizsgálódásának tárgyává teszi az előválasztási kampányok jellegét is,⁶⁸ arról tanúskodik továbbá, hogy a jelöltek közti konfrontáció az esetek többségében mérsékeltnek tekinthető: ha megfigyelhetők is összetűzések a versenyben résztvevő szereplők között, azok jellemzően nem lépik át azt a határt, amely ellehetetlenítene a további együttműködést a felek között (Vicentini, 2013) és nem jellemző a szélsőséges álláspontokat képviselő jelöltek térnyerése sem (Carey–Polga-Hecimovich, 2006).⁶⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy több esetben maga az előválasztást kezdeményező párt az a szereplő, amely beszabályozza a megmérettetésen résztvevő aktorok mozgásterét a kampány vonatkozásában, elkerülve ezzel annak kiéleződését. A 2002-es és 2010-es szlovákiai előválasztásokon a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió és Demokrata Párt kifejezetten tiltotta a negatív kampányt a versengő politikusai számára a gyakorlatban (Gherghina–Spáč, 2016), Izland esetében pedig – noha az előválasztás eszközével élő pártokat eltérő gyakorlat jellemzi – találkozhatunk olyan megoldásokkal, amelyek az előválasztási kampányra fordítható keretösszeget limitálják, illetve olyanokkal is, amelyek az összegek felhasználási módjait szabályozzák, ideértve például a fizetett hirdetések vásárlásának tilalmát (Indriðason–Kristinsson, 2016).

A politikai aktorok digitális térben megjelenő narratíváinak vizsgálatára a fejezet soron következő, esettanulmányi részében a tartalomelemzés módszertanát hívjuk segítségül (Potter – Wetherell, 1987; Burman–Parker, 1993; Attride-Stirling, 2001; Braun–Clarke, 2006).

⁶⁸ Noha ezt elsősorban a pártvezetés kiválasztásának vonatkozásában teszi. Ld. Vicentini, 2013: 12–13.

⁶⁹ Utóbbi a szerzők éppen az USA-n kívüli előválasztási rendszereknek az anyaország sajátosságaitól való eltéréseivel magyarázzák – ezek közül is elsősorban a pártrendszerek közti különbséggel –, arra hivatkozva, hogy az USA-ra jellemző kétpártrendszer működési keretein belül a szélsőséges álláspontok képviselete jobban hozzásegíti az érintett jelölteket az előnyszerzéshez, mint ahogy az többpártrendszerekben jellemző (Carey–Polga-Hecimovich, 2006: 532.)

Noha a tartalomelemzés módszertani megközelítése alapvetően a politikai pszichológiai vizsgálatok területéről ered, egyre elterjedtebb a módszer használata (Braun–Clarke, 2006) a politikatudományi vizsgálatok tágabb körében is, tekintettel arra, hogy kifejezetten alkalmas nagyobb adatmennyiségek hatékony kezelésére, áttekinthető rendszerbe rendezésére.

A kvantitatív vizsgálat szövegkorpuszát a 2021-es ellenzéki előválasztáson második fordulóra jutott pártok/szervezetek vezető politikusainak Facebook-bejegyzései (tehát Dobrev Klára, a Demokratikus Koalíció, és Márki-Zay Péter, a Mindenki Magyarországa Mozgalom hivatalos Facebook-oldalai által közölt tartalmak) szolgáltatották, a vizsgált időintervallum pedig a 2021 szeptember 6-a és október 16-a közti időszakra terjedt ki. Az elemzés kezdődátuma a jelöltállításhoz szükséges aláírási leadásának határidejét jelöli, míg a záródátum az ellenzéki előválasztás második fordulójának zárónapja. Ebben az időszakban a vizsgált Facebook-oldalokon összesen 936 Facebook-bejegyzés jelent meg. A vonatkozó tartalmakat a Facepager ingyenesen hozzáférhető szoftver használatával gyűjtöttük össze. Az esetek kiválasztásakor a kiindulópontot alapvetően az az előfeltevés adta, miszerint az előválasztás lezárultához közeledve számíthatunk a felek közti viszony kiegyensúlyozására, így a versengés végéhez közeledve nagyobb esély mutatkozik az ellenségképző narratív elemek megjelenésére.

A bejegyzések kódolása során alapvetően a leggyakoribb narratívák, illetve bejegyzés típusok beazonosítása volt a cél, kiemelt figyelemmel annak meghatározására, megfigyelhető volt-e az egyes Facebook-oldalak esetében – és ha igen, milyen mértékben – a politikai ellenségképzés technikáinak alkalmazása.

Utóbbi kérdés megválaszolásához a politikai ellenségképzés irodalmának a *narratív kizorítási eljárásra* vonatkozó meghatározását használtuk. E koncepció kiindulópontja, hogy mivel demokratikus politikai berendezkedések esetében a politikai versenyben résztvevő pártok *legálisan* nem teremthetnek maguknak ellenfélmentes politikai környezetet, így – jogi eszközök híján – diszkurzív technikák segítségével igyekeznek ellenlábasukat kizorítani a közéletből. E narratív kizorítási eljárás első lépése, amikor a vetélytársak oly módon kezdenek kommunikálni egymásról, mintha ellenfelük nem volna a politikai élet legitim szereplője – ellenkezőleg, mintha *a közösség kifejezett ellensége* volna. Fontos distinkció ebben az esetben, hogy a politikai nyelv által ismert klasszikus ellenségkategóriákhoz (ld. külső ellenség, hódító stb.) képest ebben az esetben a rivális

ellenség nem kívülről érkezik, hanem a politikai élet ismert, aktív és jelentős *belső* szereplője: azaz olyan valaki, akire mindeddig úgy tekintettünk, mint saját közösségünk tagjára. A rivális ellenség konstruálásának specifikuma tehát, hogy alapvetően *legális politikai aktorok* – és tevékenységeik – *ellen irányul*, a rivalizálás elsődleges eszköze a másik *legitimitásának megkérdőjelezése* vagy tagadása (Szabó, 2016).

A rivális ellenség megteremtésének eszköztársa alapvetően két kategóriát foglal magába. 1) Az első esetben a beszélő az ellenfele *belső tulajdonságait* démonizálja. A diskurzus középpontjában ebben az esetben az ellenfél megváltoztathatatlan *belső vonásai* állnak, a narratíva tehát nem az ellenfél programjáról, taktikájáról vagy cselekedeteiről, hanem alapvetően romlott *belső természetéről* szól (ld. korrupt, áruló stb.). 2) Az eljárás másik esete, amikor a beszélő ellenfele *cselekedeteit* kriminalizálja, s az egész politikai közösségre nézve károsnak, ártalmasnak nyilvánítja azokat. Ebben az esetben további két alkategóriát különböztetünk meg e károkozás súlyossága szerint. 2a) Enyhébb esetben a beszélő ilyenkor ellenfele *inkompetenciájának* tudja be a közösségre ártalmas cselekedet motivációját, tehát annak alkalmatlanságára, hozzá nem értésére helyezi a hangsúlyt. 2b) Súlyosabb esetben a destruktív tevékenységet *tudatos károkozásként*, az ellenfél rossz szándékának manifesztációjaként aposztrofálja a beszélő, kommunikációjában az ellenséges személy vagy csoport úgy jelenik meg, mint akinek kifejezetten célja ártani az adott közösségnek (Szabó, 2016).

Az összegyűjtött adatok kódolása során tehát a fő narratívák és bejegyzéstípusok kategorizálása mellett alapvetően a narratív kizorítási eljárás valamely fázisának vagy esetének a meglétét (vagy hiányát) igyekeztünk beazonosítani.

Az empirikus elemzés tárgyát képező tartalmak kódolása során a bejegyzéseknek alapvetően öt jól elkülöníthető típusa rajzolódott ki. 1) Az első típusba alapvetően azok a „*menj el szavazni!*”-típusú tartalmak sorolhatóak, amelyek általános kampányüzeneteket fogalmaztak meg, s elsősorban az előválasztásokon való részvételre buzdítottak. 2) A második csoportot a különböző „*utcaforum*” jellegű bejegyzések alkották, amelyek elsősorban a miniszterelnök-jelöltek országjárását közvetítették a felhasználók felé, gyakran életképekkel tarkítva az ide sorolható tartalmakat. 3) A harmadik kategóriát a *kormánypártokra* vonatkozó bejegyzések tették ki, amelyek vagy a kormánypártok múltbéli hibáira vagy azok jövőbeli elszámoltatásának ígéretére irányultak. 4) A negyedik, s egyben a legnagyobb számban megjelenő bejegyzéstípus a *saját jelölt, párt vagy szervezet érdemeit*

hangsúlyozó, alapvetően pozitív hangvételű tartalmakból állt össze. 5) S végezetül, az ötödik kategóriába kerültek azok az elvétve megjelenő tartalmak, amelyek valamelyik *ellenzéki vetélytárral szembeni* üzeneteket fogalmaztak meg.

1. táblázat. A vizsgált Facebook-bejegyzések típusai

	Kategória megnevezése	Bejegyzések típusai
1.	Általános kampány	Általános mozgósítás, mobilizáció; az előválasztási részvétel propagálása („ <i>menj el szavazni!</i> ”); szavazásra, támogatásra, bevonódásra ösztönzés („ <i>Tartsatok velünk!</i> ”).
2.	Utcafórum	A jelöltek országjárásának bemutatása, bejelentkezések; sajtótájékoztatók az egyes állomásokról; helyi ügyek, témák bemutatása; helyi támogatókkal való találkozások bemutatása, leírása.
3.	Kormánypártok bűnei	Elhibázott kormányzati intézkedések, korrupciós botrányok, az elszámoltatás ígérete kormányra kerülés esetén, a NER lebontásának ígérete.
4.	Saját jelölt érdemei	A saját jelölt kompetenciájának, felkészültségének, érdemeinek, sikereinek bemutatása, illusztrációja; szakpolitikai megoldások prezentálása a felmerülő problémák vonatkozásában; támogatottsági adatok prezentálása a saját jelölt vonatkozásában.
5.	Ellenzéki vetélytárs kritikái	Az ellenzéki vetélytárs elhibázott szakpolitikai elképzeléseinek bemutatása; a vetélytárs inkompetenciájának,

		alkalmatlanságának illusztrálása; a vetélytárs karakterének támadása.
--	--	--

Demokratikus Koalíció

A Demokratikus Koalíció narratívájának középpontjába a párt jelöltjét, Dobrev Klárát és az ő rátermettségének, valamint esélyességének a hangsúlyozását állította. Ennek alátámasztására a DK Facebook-oldalának számos bejegyzése tartalmazott közvélemény-kutatási adatokat, vagy osztott meg egy az egyben különböző közvélemény-kutatással foglalkozó intézetek által közzétett bejegyzéseket: „A második fordulóban is szavazzunk a legalkalmasabb miniszterelnök jelöltre, Dobrev Klárára, aki nemcsak győzni tud, hanem kormányozni is!”

A párt narratívája tehát alapvetően az általuk állított miniszterelnök-jelölt kompetenciája, felkészültsége és elhivatottsága köré épült, többségében pozitív kampányüzenetekkel dolgozva, a felállított kategóriák közül tehát a 4)-es kategóriába sorolható bejegyzések dominanciája volt jellemző, de szintén nagy arányban képviseltették magukat a második kategória, azaz az utcaforum jellegű bejegyzések tartalmai is – noha ezeket a DK oldala elsősorban Dobrev Klára saját, hivatalos oldaláról osztotta tovább, nem saját tartalomként tette közzé. Érdekesség továbbá, hogy a saját jelölt pozitív tulajdonságait hangsúlyozó bejegyzések jelentős hányada a pozitív belső tulajdonságok (ld. felkészültség, rátermettség stb.) mellett azt emelték ki, hogy Dobrev az előválasztás egyetlen női jelöltje.

A pozitív üzenetek mellett hangsúlyosan megjelentek ugyanakkor a kormánypártokra vonatkozó bejegyzéstípus közül az elszámoltatást ígérő tartalmak: „Az fájna csak igazán Orbán Vikornak, ha egy nő győzné le és bizonyítaná be neki, hogy lehet ezt az országot szívvel és szakértelemmel kormányozni.”

Az utolsó kategóriába tartozó, azaz az ellenzéki riválist kritizáló bejegyzések gyakorisága, az előzetes feltételezéseknek megfelelően, alapvetően a vizsgálati időszak – s ezzel az előválasztás – végéhez közeledve indult növekedésnek (visszatükrözve ezzel a Dobrev és Márki-Zay között kiéleződő vitát). A kampány nagy részében azonban egyáltalán nincs dominánsan jelen ez a típusú narratíva a DK-Facebook kommunikációjában: „Ez az összefoglaló azt mutatja, hogy Márki-Zay Péternek minden napra jut egy hazug mondata.” (október 13.)

Nem beszélhetünk azonban a narratív kiszorítási eljárás kritériumainak teljesüléséről azokban az esetekben sem, amikor ténylegesen megjelenik a vetélytárs kritizálása valamilyen formában, hiszen noha kétségtelen, hogy a baráti hangnemtől távol áll a szóban forgó tartalmak stílusa, egyik bejegyzés sem nyilvánítja a másik felet explicite a politikai közösség ellenségének, azaz nem konstituál ellenséges kategóriát a politikai nyelv alkalmazása által.⁷⁰ „A DK reagálása Márki-Zay Péter azon hazugságára, hogy a DK nem adta le mind a 82 000 ajánlást, amit Dobrev Klára gyűjtött. A valóság az, hogy de, igen. A DK az Országos Előválasztási Bizottság által megállapított határidőig több mint 82 000 ajánlást adott le az előválasztási irodán. Márki-Zay Péter hazudott.” (október 13.)

Dobrev Klára

A DK Facebook-kommunikációjához hasonlóan Dobrev Klára fő narratívája is elsősorban felkészültségének, elhivatottságának és – a DK-hoz képest kifejezetten nagy arányban – a kampányba és az országjárásba fektetett idő és kemény munka hangsúlyozása állt. Megállapítható tehát, hogy Dobrev saját hivatalos Facebook-oldalán jóval nagyobb szerepet kaptak azok az *utcaforum* jellegű bejegyzések, amelyek a választókkal való személyes találkozást, az állampolgári igények meghallgatását tüzték zászlajukra.

A jelölt saját rátermettségét középpontba állító bejegyzések esetében jól beazonosítható tendenciaként jelent meg az a törekvés, hogy az „ön-reklám” helyett elsősorban inkább a mások általi támogatásra, azaz egyfajta endorsment-politikára kerüljön a hangsúly, ennek a kategóriának a tartalmai között több esetben találhatunk más politikusokkal vagy egyéb közéleti személyiségekkel közös fotókat, amelyekkel az illetők deklarálják támogatásukat a DK-s jelölt irányába. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Dobrev kampányának egyik központi szlogenje („Nemcsak győzni kell tudni, hanem kormányozni is!”) Dobrev rátermettsége és felkészültsége mellett implikálja a vetélytársa inkompetenciáját is.

A negatívabb hangvételű kategóriák felé közeledve a narratíva további központi eleme volt az ellenzéki összefogás védelmének témája („Meg kell védeni az összefogást!”), hol explicite kimondva, hol csak óvatosan implikálva, hogy ez a védelem nem elsősorban külső behatások, hanem a belső bomlasztás ellen kell, hogy érvényesüljön. „Aki szétveri az

⁷⁰ Az ellenséges viszony kimondása fontos tényezője az ellenségképzés folyamatának; az ellenség nevének nevezése egyúttal létre is hozza az adott kategóriát, ellenséges viszonyt (Szabó 2016).

összefogást, az feladja a 2022-es kormányváltást is. Ezt nem hagyhatjuk! Ha kell, akkor küzdelem árán is meg fogom védeni az ellenzéki összefogást!” (október 12.)

Az ötödik kategóriába sorolható bejegyzések ebben az esetben is az előválasztás végéhez közeledve szaporodtak meg, s noha a hangnem kiéleződése egyértelműen megfigyelhető (például Márki-Zay Donald Trumphoz történő hasonlításában), a narratív kizorítási eljárás kritériumait ezek a tartalmak sem teljesítették. „Márki-Zay Péter Donald Trumpot idéző személyeskedő lejáratókampánya ezekben a napokban éppen szétveri az ellenzéki összefogást [...]” (október 12.)

A narratív kizorítási eljárás megvalósításához talán legközelebb eső bejegyzések Dobrev Klára Márki-Zay Péternek arra az ATV híradójában elhangzott kijelentésére vonatkozó reflexióiból állnak, amelyben Márki-Zay sajnálatát fejezte ki, amiért az előválasztási versenytől visszalépett Karácsony Gergely korábbi támogatói nyíltan Dobrev mögé álltak, mert szerinte ők ezzel a lépésükkel Orbán Viktor hatalomban maradását szolgálják. Márki-Zay mindezt úgy fogalmazta meg, hogy ezek az emberek „Nem csak Karácsony Gergelyt árulják el ezzel, hanem a hazánkat [...]”, amelyet Dobrev Klára a nyilatkozatot követő napokban úgy interpretált, hogy vetélytársa hazaárulónak titulálta az őt támogatókat, hozzátéve, hogy aki ilyen kommunikációra adja a fejét, annak nincs helye az ellenzéki összefogásban. Dobrev azonban még ezzel együtt is csupán Márki-Zaynak az összefogásba tartozását kérdőjelezi meg, nem nyilvánítja az egész politikai közösség ellenségének. „Márki-Zay Péter hazaárulónak nevezte azokat, akik az első fordulóban Karácsony Gergelyt támogatták, a második fordulóban viszont már engem. Hazaárulózni a Fidesz szokott. Senki nem hazaárulózott le eddig senkit az ellenzéki összefogásban. Soha. Mert ez tönkretesz mindent, amiért évek óta közösen dolgozunk. Olyan határt lépett át Márki-Zay Péter, amit mindenki átléphetetlennek tartott. Ez már valódi gyűlöletkampány [...]” (október 11.)

Mindenki Magyarországa Mozgalom

Az összes vizsgált Facebook-oldal közül a Mindenki Magyarországa Mozgalom profilja mutatta a legkisebb aktivitást. Az oldalon megjelenő bejegyzések jellemzően általános kampányüzeneteket fogalmaztak meg, így az 1)-es, az általános mozgósítást megfogalmazó üzenetek kategóriájába sorolhatók, de itt is jelen voltak az 2)-es kategória országjárást népszerűsítő tartalmak is.

Mindemellett kifejezetten alacsony volt a saját gyártású tartalmak száma is, ehelyett az oldal elsősorban Márki-Zay saját, hivatalos Facebook-oldalának (relatíve nagy terjedelmű)

bejegyzéseit osztotta újra. Ezek többsége a jelölt rátermettségét, pozitív tulajdonságait és támogatottságának mértékét hangsúlyozta – utóbbi esetben szintén többször élve a közvélemény-kutatási adatok újraosztásának technikájával is.

Kiemelkedett az oldal ugyanakkor a tartalmak harcias hangvételének tekintetében, ez a harciasság azonban elsősorban a kormánypártok ellen irányult – ezek közül is gyakran a majdani eszámoltatásukat helyezve középpontba.

Az előválasztás végéhez közeledve ezen az oldalon is megjelent a Márki-Zay–Dobrev-összetűzés, de szinte kizárólag Márki-Zay Péter bejegyzésein keresztül, így ezt részletesebben a következő pontban tárgyaljuk. „AZ ÖSSZEFOGÁST JÁRATJÁK LE A LEJÁRATÓKAMPÁNYOK. Az összefogás sikere érdekében Dobrev Klára fejezze be a lejáratókampányát és ne állítson valótlanságokat – hangsúlyozta Márki-Zay Péter kedden délelőtt. Végtelenül méltatlannak tartom Dobrev Klára eddig sikeresen felépített kampányához azt a hazug gyűlöletkampányt, amelyet most folytat ellenem a sajtó és a közösségi média felületein [...]” (október 12.)

Márki-Zay Péter

Márki-Zay Péter Facebook-kommunikációs narratívájának középpontjában saját jelöltségének konszenzusos mivolta állt, a személye körüli megegyezést használva rátermettségének igazolására. Dobrev Klára bejegyzéseivel hasonlóan a Márki-Zay oldalon megjelent tartalmak között is gyakoriak voltak az utcafórum jellegű, országjárást népszerűsítő bejegyzések, akárcsak az endorsment-politika, azaz saját személyének mások támogatása révén történő népszerűsítése. „A CIVILEK ÉS PÁRTOK ÖSSZEFOGÁSA LEGYŐZI ORBÁNT. Szerepvállalással meg tudjuk győzni a jobb- és baloldali, a bizonytalan, valamint a vidéki szavazókat is. Egy általam vezetett ellenzéki szövetség a civilek és a pártok között valóban esélyes nemcsak az előválasztás megnyerésére, hanem Orbán Viktor legyőzésére is 2022 tavaszán [...]” (október 8.)

Összhangban azzal, amit jelölőszervezetének esetében is megfigyelhettünk, Márki-Zay bejegyzései között is nagy hangsúllyal szerepeltek a kormánypártok hibáit, illetve közlő leváltását és elszámoltatását középpontba helyező tartalmak. „ISZLAMISTA TERRORISTÁKAT IS BEENGEDETT ORBÁN MAGYARORSZÁGRA Habár Orbán Viktor migráns- és Soros-ellenes kampányokat folytat folyamatosan, ő maga az, aki a legtöbb migránst telepített be Magyarországra. [...]” (szeptember 11.)

Az ötödik kategória, azaz az ellenzéki rivális ellen irányuló tartalmak – immáron megjósolható módon – ebben az esetben is gyakoribbakká váltak az előválasztási folyamat végéhez közeledve, ellenségképző narratívát azonban ebben az esetben sem azonosíthatunk – a hangvétel ebben az esetben is elsősorban a kormánypárokkal szemben válik inkább harciassá. „Az ellenzéki összefogás szükséges, de nem elégséges feltétele a kormányváltásnak. Olyan miniszterelnök-jelöltre van szükség, aki széles konszenzust tud teremteni, akire jobb- és baloldaliak, akár még korábban a Fideszt támogatók is szavaznak.” (szeptember 10.)

Meglepő módon az a tartalom, amely talán a legközelebb esik a narratív kiszorítási eljárás enyhébb esetéhez (de még mindig nem éri azt el), még a Márki-Zay–Dobrev-vita kiéleződése előtt látott napvilágot, azonban ez a bejegyzés is relatíve óvatosan implikálja az ellenzéki pártok felelőtlenségét (azaz inkompetenciáját), és ez a megnyilvánulás is körültekintően tartózkodik attól, hogy a politikai közösség ellenségének nyilvánítsa ellenzéki riválisait. „**ÍGÉRETCUNAMI HELYETT FELELŐS KORMÁNYZÁST!** Az ellenzéki pártok iszonyatos ígéretcunamival kampányolnak, közigazdászokként azonban azt mondom, hogy nagyon felelősen kell gazdálkodni a nemzet vagyonával. [...] A 13. vagy 14. havi nyugdíjak ígéretei helyett a megoldás az, ha tisztességes nyugdíjrendszert vezetünk be.” (szeptember 27.)

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a nemzetközi előválasztási tendenciákkal összhangban, az ellenzéki előválasztás második fordulójába jutott miniszterelnök-jelöltek és jelölőszervezeteik kommunikációjának vizsgálatából megállapítható, hogy a jelöltek, noha fogalmaztak meg keményebb hangvételű kritikákat egymással szemben, alapvetően tartózkodtak az ellenségképző politikai retorika, azon belül is a narratív kiszorítási eljárás alkalmazásától: azaz még az egymás közti konfliktusok kiéleződéséhez közeledve sem kérdőjelezték meg a felek egymás legitimitását a politikai-, illetve közéletben (Szabó, 2016).

A kampányüzenetek döntő többsége a tartalomelemzés alapján felállított első két kategória valamelyikébe sorolható, azaz vagy az általános mozgósítás, vagy az utcafórum jellegű, országjárást népszerűsítő bejegyzések közé tartozik. Ezeket követték a saját jelölt rátermettségét és pozitív tulajdonságait hangsúlyozó (harmadik kategóriás) bejegyzések, míg az utolsó kettő, alapvetően negatívabb hangvételű és harciasabb üzenetekkel operáló kategóriába a vizsgált tartalmaknak csupán kisebb százaléka esett.

Az előválasztások nemzetközi trendjeibe illeszkedő perszonalizációs, illetve önmediatizációs tendenciákkal (De Luca–Theviot, 2014; Pasquino, 2016) összhangban gyakori bejelentkezéseikkel, szelfijeikkel és élő közvetítéseikkel mindkét jelölt kísérletet tett egyfajta influenszer-szerep felöltésére (Merkovity, 2022), noha ezek sikere az általuk közzétett bejegyzések terjedelmét, stílusát és tartalmát tekintve felemásnak tekinthető. Dobrev Klára és a DK Facebook-oldala jellemzően rövid, célratörő bejegyzéseket tettek közzé, relatíve nagyszámú és kreatív vizuális tartalommal kiegészítve azokat, az audiovizuális tartalmak azonban gyakran jellemzően a klasszikus kampányfilmek, tévé-spotok formátumát követték, nem igazodtak a közösségi média platformjaihoz. Márki-Zay Péter esetében szembeűnő továbbá a hosszas, szakpolitikai fejtegetésekbe bocsátkozó bejegyzések gyakorisága, amelyek – noha az esetek döntő többségében egy-egy figyelemfelkeltő, erősebb hangvételű mondattal indítottak –, nyilvánvalóan nehezen alkalmazkodtak a digitális tér platformjaihoz. Hasonlóan felemás tendencia figyelhető meg a mindkét fél által előszeretettel alkalmazott élő bejelentkezések esetében is, amelyek, noha audiovizuális jellegüknel fogva alapvetően magukon hordoznák a virális online tartalmak potenciálját (Bene, 2020), tartalmukban azonban gyakran teljes sajtótájékoztatók, beszédek, nyilatkozatok közvetítésére szolgáltak, ismételten túllépve ezáltal a terjedelmi korlátok online racionalitását. Helyesen ismerték fel ugyanakkor a szereplők a vizuális tartalmak fontosságát a bejegyzések viralitásának vonatkozásában, így elhanyagolhatónak bizonyult a képi elem nélkül közzétett, pusztán szöveges tartalmak aránya. Egyértelműen kirajzolódó tendencia ugyanakkor, hogy a jelölőszervezetek oldalainak aktivitása, illetve a digitális térhez való alkalmazkodási potenciálja messze elmaradt a jelöltek Facebook-oldalainak aktivitásától és tartalmainak online platformokra való adekvátságától.

Az üzenetek hangnemének vonatkozásában érezhető törekvés figyelhető meg az érzelemközpontú kommunikáció alkalmazásának irányába, ezek az üzenetek azonban gyakran a szakpolitikai álláspontok és célkitűzések ismertetésének kísérőelemeként jelentek meg, gyakran jelentősen csökkentve ezzel a kommunikációban betöltött szerepüket, a kognitív és az emotív mozzanatok (A. Gergely, 1996) tehát az esetek döntő hányadában kéz a kézben jártak. Szembeűtlő továbbá a pozitív tartalmú érzelmek túlnyomó aránya a kampányüzenetekben: a feljebb tárgyalt kivételekről eltekintve alapvetően a reményt, a kormányváltás realitását, a változás lehetőségét hordozó narratívák domináltak a kampányt. Ez a tendencia alapvetően illeszkedik az USA-n kívüli előválasztások esetében megfigyelt trendekhez, az egyes narratívák viralitása szempontjából ugyanakkor jóval kevésbé

tekinthető hatékonynak, mint a negatív érzelmekre apelláló kampánykommunikáció (Bene, 2020; Burai, 2022). Az összes vizsgált Facebook-oldal esetében megállapítható mindezek fényében, hogy online kampánykommunikációjában nem használta ki maradéktalanul a digitális nyilvánosság nyújtotta lehetőségeket: egyik fél sem törekedett például az online interaktivitás megteremtésére a választókkal, ahogy a kifejezetten a Facebook-oldalra gyártott audiovizuális tartalmak, online közvetítések tekintetében is jelentős mértékű kihasználatlan potenciál figyelhető meg. Ebben a tekintetben egyedül Dobrev Klára oldalán tűnt fel egy-egy olyan bejegyzés, amelynek esetében érezhető volt a megosztó, konfrontatív hangnem alkalmazására tett kísérlet: ezek jellemzően a kormánypártok intézkedéseinek eltörlésére, az általuk kiépített rendszer lebontására vonatkoztak és olyan megkérdőjelezhető kijelentéseket foglaltak magukba, mint például a kétharmados törvények eltörlésének ígérete, akár feles parlamenti többség mellett is, érezhetően provokálva a felhasználókat a kérdés megvitatására – ezeknek a bejegyzéseknek a száma azonban messze alulmaradt a többi kategóriába sorolható tartalmak aránya mellett.

A kampányüzenetek tartalmi elemeit tekintve is felemás képet látunk, amikor a digitális nyilvánosság platformjainak logikai érvényesülését vizsgáljuk: mindkét jelölt esetében a teljes vizsgálati időszak alatt megfigyelhetők voltak egyértelműen szakpolitikai tematikájú tartalmak, gyakran részletekbe menőleg ismertetve az egyes jelöltek programcéljait, elképzeléseit, majdani kormányzati intézkedéseit, míg az ellenségkép-alapú kommunikáció – noha helyenként felütötte a fejét – jellemzően háttérben maradt. Az ellenségkép kijelölése ennek megfelelően a politikai gondolkodás irodalmának alaptétele szerint elsősorban annak eredeti funkciójában, az *önmeghatározás eszközeként* volt jelen (Schlett, 2018): megmutatta, kivel szemben határozza meg önmagát az adott jelölt, illetve szervezet és miben különbözik az általa képviselt céloktól és értékektől az adott jelölt orientációja.

1.1.1 Esettanulmány kormányzati kampánykommunikációról

Összegzés

A különböző tudományterületeknek politikai ellenségképzéssel foglalkozó megközelítésmódjainak, megállapításainak és következtetéseinek áttekintésének eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy beigazolódott az a hipotézisünk, miszerint a politikai ellenségképzésnek jelenségének létezik egy egyértelműen beazonosítható *létoka*, egy, a politikai alrendszer működésének tekintetében jól körülhatárolható *funkciója*, ez pedig

nem más, mint *a politikai közösség létrehozása, cselekvőképességének megteremtése és fenntartása.*

A politikai alrendszer működése – bármennyire is autonóm a többi alrendszerrel való viszonyrendszerében – nem képzelhető el cselekvőképes politikai közösségek nélkül, így ezek kialakítása és fenntartása a politikai ellenségképzés jelenségének elsődleges funkciója (ld. Koselleck, 1998; Schlett, 2018).

E funkció már a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás szintjén is megragadható, hiszen a bármely más politikai tevékenység előfeltételeként, „nulladik lépéseként” végrehajtandó *önmeghatározás*, annak deklarálása, hogy *kik vagyunk, és mit akarunk*, az egyik elsődlegesen megválaszolendő kérdés minden olyan személy vagy csoport számára, aki politizálásra adja a fejét. Amint valaki kilép a politika porondjára, azzal a szándékkal, hogy ott politikusi szerepben tevékenykedjen, óhatatlanul deklarálnia kell helyzetértelmezését és problémaérzékelését (mi a probléma, amit meg akarunk oldani?). Mint azonban ahogy azt Schlett is írta, „a bajok észlelése és a teendők kijelölése között szükségképpen meg kell határozni a bajok mibenlétét, fel kár tárni okaikat.” Noha erre a kérdésre számtalan válasz érkezhetsz a politika szereplői felől, ezek a válaszok minden esetben kitérnek a leküzdendő probléma mellett, a probléma okozójának, a leküzdendő ellenfélnek a megnevezésére is – hiszen, ha nem volna az ellenfél, nem is volna probléma, ami a politikába való kilépést indokolttá tenné. Az önmeghatározás általánosan leírható sémája ebből adódóan, hogy a pozitívumok (elsősorban a problémák orvoslására vonatkozó túsás és akarat) kerülnek az egyén vagy csoport „mi” oldalának jellemvonásai közé, míg a negatívumok (mindenekelőtt a hozzáértés vagy a jóakarat hiánya, szélsőségesebb esetben az ártó szándék és a morális romlottság) az „ők” csoport jellemrajzát gazdagítják. Önmeghatározás nélkül nem képzelhető tehát el politikai identitás, a politikai identitás megteremtése és fenntartása pedig a politikai létezés egyik alapfeltétele (Schlett, 2018). A politikai mítoszok jelentőségének tárgyalása során is láthattuk, hogy azoknak identitásteremtő funkciójuk éppoly – ha nem nagyobb – fontossággal bír, mint legitimitásteremtő funkciójuk. Ahogyan azt Balogh László Levente írta, a modern politikai identitás narratív konstrukciókon alapszik, azok a politikai csoportosulások pedig, amelyek nem rendelkeznek politikai mítoszokkal, nem rendelkeznek megfelelő identitás- és legitimitásteremtő narratívákkal sem (Balogh, 2019). Amennyiben pedig egy politikai közösség elveszíti identitásteremtő képességét, úgy elveszíti létét is.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a politikai ellenségképzés tartós fennállásának oka a politikai rendszerekben az azok működésében, konkrétan az önmeghatározásban, *a politikai cselekvőképesség megteremtésében*, s egyszersmind *az identitásteremtésben* betöltött funkciója. Hiba volna azonban felmagasztalni a politikai ellenségképzést, hiszen hasonlóan a politikai polarizációhoz vagy a félelmeknek a politikai folyamatokban betöltött szerepéhez, noha a politikai ellenségképzés léte önmagában pozitív hozadékokkal is jár a politikai közösségre és a politikai alrendszer egészére nézve, a politikai ellenségképzés technikáinak túlzott alkalmazása, az ellenségkép-alapú kommunikációs narratívák dominanciája számos negatív következményt von maga után a politikai rendszer egésze szempontjából. Ezek egyike többek között a korábban is említett identitásalapú politikai polarizáció, amely ellehetetleníti a párbeszéd lehetőségét, a felek közti kompromisszumos problémamegoldást, hosszabb távon erodálva ezzel a demokrácia minőségét (Balogh, 2022).

Funkcióin túlmenően azonban további megállapításokat tehetünk vizsgálódásaink tükrében a politikai ellenségképzés jellemvonásaira, technikáira, hatásaira, illetve következményeire vonatkozóan is. Ezek a megfigyelések az alábbiak.

A politikai ellenségképzés narratíváinak jellemzői:

1. A politikai ellenségképzés narratíváinak ellenségképei a politikai nyelv által konstuáltak

A különböző tudományterületek megközelítésmódjainak és eredményeinek összevetéséből egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a különböző ellenségképző diskuszók ellenségképeit a politika diszkurzív praxisa hívja életre a politikai nyelv konstitutivitása által. Ez nem jelenti azt, hogy ne létezhetne az ellenségképzést megelőző, érdekalapú politikai polarizáció, a cselekvő beszéd által életre hívott ellenségképek ugyanakkor visszahatnak a társadalomban meglévő politikai polarizációra (ld. törésvonalak elmélyítése, identitásalapú polarizáció erősítése stb.).

2. A politikai ellenségképzés narratívái mindig cselekvésre orientáltak.

Ahogy maga a politikai cselekvés szerkezeti elemét alkotó politikai gondolkodás, úgy a politikai ellenségképzés is minden esetben valamiféle cselekvés kiváltását tűzi célul a célközönség részéről. A kiváltani kívánt cselekvések típusai rendkívül sokfélék lehetnek: a hallgatólagos politikai támogatástól (lényegében nem-cselekvés a másik oldal támogatása irányába), az egészen egyszerű aktusokon (ld. aláírás) a komolyabb politikai

szerepvállalásokig (pl. tüntetés, felvonulás, a támogatás nyílt demonstrációja, kifejezése) terjedhet.

3. A politikai ellenségképzés narratívái igazodnak a figyelemalapú politika tövényszerűségeihez

Ahogy a politikai kommunikáció üzeneteire általánosságban, úgy a politikai ellenségképzés narratíváira is igaz, hogy a napjaink tömegkommunikációs folyamataira jellemző információsdömpingben, gyakran politikán kívüli szereplőkkel (ld. sportolók, hírességek) is versengeniük kell a választók szűkös erőforrásként felfogott figyelméért (Merkovity, 2018). Következésképpen, jellemző a politikai ellenségképzés narratíváira, hogy egyre konfrontatívabb hangnemben, egyre megosztóbb témakörökben és egyre leegyszerűsítőbb módon kommunikálnak a választók figyelemmaximalizálásának reményében.

4. A politikai ellenségképzés narratívái minden esetben félelmekre apellálnak

Szoros összefüggésben az előző megfigyelésünkkel: amellet, hogy a félelemre, mint legalapvetőbb emberi érzelemre apelláló narratíváknak szignifikánsan nagyobb az esélyük a választók figyelmének megragadására (pl. szakpolitikai témákkal szemben), a félelem, mint identitásteremtő elem is megjelenik a politikai ellenségképzés narratíváiban, félelmeik szerint osztva meg a különböző politikai csoportosulásokat (ld. Balogh, 2021).

5. A politikai ellenségképzés narratívái mindig erősen szimbolikus jellegűek, és nagymértékben támaszkodnak a hatalom szimbolikus eszközeire

Szorosan kapcsolódva a politikai ellenségképzés narratíváinak cselekvésorientáltságához, vizsgálódásaink alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a politikai ellenségképzés narratívái nagymértékben támaszkodnak a szimbolikus elemek által kínált leegyszerűsítő gondolati sémákra, valamint identitásteremtő és legitimációs elemekre (ld. mítoszok, rítusok) (Zentai, 1997; Balogh, 2019, 2022).

6. A politikai ellenségképzés narratívái folyamatos dinamizmusban vannak

A politikai ellenségképzés narratívái a politikai folyamatainak változékonyságával, kiszámíthatatlanságával összhangban képesek változni: ellenségképek keletkezhetnek és múlhatnak ki a politikai érdekek változásának megfelelően. Hasonlóképpen folyamatos változásban vannak a politikai ellenségképzés narratívái által konstruált narratív szerepek: pillanatok alatt válhat áldozatból megmentő vagy üldözött, amennyiben politika logikája azt kívánja.

7. A politikai ellenségképzés narratívái előszeretettel támaszkodnak a permanens válságkommunikációra

A politikai ellenségképzés narratívái folyamatos dinamizmusban vannak előszeretettel támaszkodnak a permanens válságkommunikációra (Körösenyi et. al., 2020a; Körösenyi et. al., 2020b), amely egyaránt teremt permanens jelenlévő bűnbakot, aki felelőssé tehető a politikai folyamatok nemkívánt alakulásáért, és folyamatos igényt a megmentőre – akinek szerepét a beszélő magára öltheti. Kifizetődő a permanens válságkommunikáció alkalmazása továbbá a politikai ellenségképzés narratíváinak több, fentebb megállapított jellemvonásával összefüggésben is, hiszen mind a mozgósítás, mind a figyelemfelkeltés, mind a félelmek manipulációja szempontjából praktikusnak mondható eszköz a válságkommunikációs diskurzusok alkalmazása az ellenségképző narratívákkal összefüggésben.

Irodalomjegyzék

A Gergely András (1995): Politológia versus politikai antropológia? *Politikatudományi Szemle*, IV. évf., 1995/1. 139–165.

A Gergely András (1996): *Politikai antropológia*. Budapest: MTA PTI.

A Gergely András (2023): Hatalom és cselekvés a politikai antropológia nézőpontjából. In: Povedák István (szerk.): *AGAntropológia. A. Gergely András emlékezete*. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. 177–187.

Abélès, Marc (2007): *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, Budapest.

Ackerman, Bruce (2004): The Emergency Constitution, in. *Yale Law Journal*, 2004/5. 1087-1091.

Agora Zsuzsanna (2016): Áldozatból agresszor. Náci propagandabeszédek történeti-pszichológiai kontextusban. In: Balogh László Levente – Valastyán Tamás (szerk.): *Az áldozat reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 291–314.

Allport, Gordon W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley, Cambridge.

Almond, Gabriel A. (1965): A Developmental Approach to Political Systems. *World Politics*, XVII. No. 2. 183–214.

Altheide, David L. – Merkovity Norbert (2021): Hogyan segíti a félelem- és figyelemalapú politika Donald Trumpot és más jobboldali autokratákat? *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat*, Vol. 22, No. 1, 11–20.

Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Attride-Stirling, Jennifer (2001): Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3, 385–405.

Bagehot, Walter (1867): *English Constitution*. Virtue and Co., London.

Baloge, Martin – Bobba, Giuliano – De Luca, Marino – Seddone, Antonella (2014): *Inside the secret garden of political parties. Transformations and reactions to primary elections in Italy and France*. University of Sussex, Sussex.

Balogh László (2012): *Kormányformák, választási rendszerek, választások Kelet- és Kelet-Közép Európában*. ELTE Eötvös Kiadó Kft, Budapest.

Balogh László Levente (2006): A terror metafizikája. *Magyar Tudomány*, 2006/12. szám 1432-1437.

Balogh László Levente (2011a): *Állam és erőszak*. In. Politikatudományi Szemle, XX. évf. 2011/1. 119-132.

Balogh László Levente (2011b): *Az erőszak kritikája*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Balogh László Levente (2019): A politikai mítoszok diszkurzív jellegéről. In. Horváth, Szilvia – Gyulai, Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 105–116.

Balogh László Levente (2021): A félelem építményei. In. Balogh László Levente – Fazekas Sándor – Valastyán Tamás (szerk.): *A félelem reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 109–153.

Balogh László Levente (2022): A politikai mítoszokról. In. Balogh László Levente (szerk.): *A politika mint kultúra*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 97–106.

Balogh László Levente (2022): A politikai polarizáltság hasznáról és káráról. *Pannonhalmi Szemle*, 2022 XXX/3. 61–71.

Bene Márton (2020): *Virális politika. Politikai kommunikáció a Facebookon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Berger, Jonah – Milkman, Katherine L. (2012): What Makes Online Content Viral? *Journal of Marketing Research*, Vol. 49, 192–205. DOI: <https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353>

Bernardi, Luca – Sandri, Giulia – Seddone, Antonella (2017): Challenges of Political Participation and Intra-Party Democracy: Bittersweet Symphony from Party Membership and Primary Elections in Italy. *Acta Politica*, Vol. 52, No. 2, 218–240. DOI: <https://doi.org/10.1057/ap.2016.4>

Bibó István (2011): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In. *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 5. köt.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.

Bibó István (2011): A magyar demokrácia válsága. In. *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 3. köt.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest

- Bodnár Eszter (2014a): *A választójog alapjogi tartalma és korlátai*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Bodnár Eszter (2014b): *A határontúliak választójogának egyenlősége*. In: Csernyi Ákos (szerk.): *Határtalan választások. Tanulmányok a külhoni állampolgárok választása témakörében*. NKE Választási Rendszerek Kutatóműhely, Budapest. 11-27.
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.
- Boyer, Pascal (2018): *A társadalmat az elme alkotja. Az ember alkotta világ kognitív magyarázata*. Oriold és Társai Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest.
- Böcskei Balázs (2016): Szabó Márton diskurzusai (könyvismertető). *Múltunk – Politikátörténeti Folyóirat*, 61 (4). 239-246.
- Böcskei Balázs (2019): „Tények utániság” mint a politika normális állapota. In: Horváth, Szilvia – Gyulai, Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest: 37–47.
- Braun, Virginia – Clarke, Victoria (2006): Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, 77–101.
- Bugarski, Ranko (2004): A háború és a béke diskurzusa. *Fosszília*, 3. szám: 132–145.
- Burai Krisztina – Bene Márton (2021): Érzelmek húrjain. Politikai kommunikáció és állampolgári reaktivitás a közösségi médiában. *Politikatudományi Szemle*, XXX/1. 82–103. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.1.82>
- Burai Krisztina (2022): Érzelmek és viralitás a közösségi médiában. A pártok legnépszerűbb Facebook-bejegyzéseinek érzelmi töltete a 2018-as választási kampányban. *Politikatudományi Szemle*, XXXI/3. 37–58. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2022.3.37>
- Burke, Edmund (1990): *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz, Budapest.
- Burman, Erica – Parker, Ian (1993): Introduction – discourse analysis: the turn to the text. In: Burman, Erica–Parker, Ian (eds.): *Discourse Analytic Research: Repertoires and Readings of Texts in Action*. Routledge, London. 1–13.
- Carey, John M. – Polga-Hecimovich, John (2006): Primary Elections and Candidate Strength in Latin America. *The Journal of Politics*, Vol. 68, No. 3, 530–543.

- Charland, Maurice (1987): Constitutive rhetoric: The case of the people Quebecois. *The Quarterly Journal of Speech*, Vol. 73, No. 2, 133–150.
- Cohen, Abner (1969): Political Anthropology: the Analysis of the symbolism of Power. *Man*, New Series, Vol. 4, No. 2. 215-235.
- Cohen, Marty – Karol, David–Noel, Hans – Zaller John, (2008): *The Party Decides: Presidential Nominations Before and After Reform*. University of Chicago Press, Chicago.
- Conteh-Morgan, Earl (2004): Collective Political Violence. An Introduction to the Theories and Cases of Violent Conflicts, 2004, Routledge, New York – London, 252-253.
- Csepeli György (2002): Kinek a képe? In. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítványért Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Csepeli György (2013): *A hatalom anatómiája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Csink Lóránt (2017): Mikor legyen a jogrend különleges? *Iustum Aequum Salutare*, 2017/4. szám. 7–16.
- Dahrendorf, Ralf (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- De Luca, Marino – Theviot, Anais (2014): French Primary Elections and the Internet, the Social Network of the Socialist Party, the Coopol. *International Journal of E-Politics*, Vol. 5, No. 3, 46–65. DOI: <https://doi.org/10.4018/ijep.2014070104>
- De Luca, Marino – Venturino, Fulvio (2016): Democratizing Candidate Selection in Italy and France. In: Giulia Sandri–Antonella Seddone–Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Dezső Márta (1998): *Képviselés és választás a parlamenti jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest.
- Easton, David (1957): An Approach to an Analysis of Political Systems. *World Politics*, IX. No. 3. 81–94.
- EBESZ/ODIHR Korlátozott Választási Megfigyelő Misszió – Zárójelentés; 2014.
- EBESZ/ODIHR Korlátozott Választási Megfigyelő Misszió – Zárójelentés; 2018.

Edelman, Murray (1988): *Constructing the Political Spectacle*. University of Chicago Press, Chicago.

Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 88–123.

Edelman, Murray (2004): *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Enyedi Zsolt (2004): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle*, 2004/4. 5–18.

Eriksen, Thomas Hylland – Nielsen, Finn Sivert (2021): *Az antropológia története*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Fábián György – Kovács László Imre (2004): *Parlamenti választások az Európai Unió országaiban (1945-2002)*, Osiris Kiadó, Budapest.

Fehér Ferenc (1992): *A megfagyott forradalom. Értekezés a jakobinizmusról*. Cserépfalvi Kiadó – Magvető Kiadó. Budapest.

Foa, Roberto Stefan – Mounk, Yascha (2016): The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 3, 5–17.

Foucault, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. The Harvester Press, Brighton.

Gallagher, Michael–Marsh, Michael (1988): *Candidate Selection in Comparative Perspective: The Secret Garden of Politics*. Sage, London.

Gardner, Howard (2011): *Leading Minds: An Anatomy of Leadership*. NY BasicBooks, New York.

Geertz, Clifford (2001): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris Kiadó, Budapest.

Gerő Márton – Płucienniczak, Piotr P. – Kluknavská, Alena–Navrátil, Jiří – Kanellopoulos, Kostas (2017): Understanding Enemy Images in Central and Eastern European Politics. Towards an Interdisciplinary Approach. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, Vol. 3, No. 3, 14–40. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i3.365>

Gherghina, Sergiu – Spáč, Peter (2016): Democratising Candidate Selection in Romania and Slovakia. In: Giulia Sandri–Antonella Seddone–Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in*

Comparative Perspective. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>

Glied Viktor – Reményi Péter – Pap Norbert (2022): Good and bad migrants in Hungary. The populist story and the reality in Hungarian migration policy. *Problemy Polityki Społecznej*, Vol. 59, No. 4, 323–344.

Glied Viktor (2020): The Populist phenomena and the reasons for their success in Hungary. *Politics in Central Europe*. 16 (1): 23–45. DOI: <https://doi.org/10.2478/pce-2020-0002>

Grint, Keith (2005): Problems, Problems, Problems: The Social Construction of ‘Leadership’. *Human Relations*, Vol. 58. (no. 11.): 1467–1494.

Gripsrud, Jostein – Moe, Hallvard – Molander, Anders – Murdock, Graham (2010): Editor’s Introduction. In: Jostein Gripsrud – Hallvard Moe – Anders Molander – Graham Murdock (eds.): *The Idea of the Public Sphere: A Reader*. Lexington Books, Lanham, xiii–xxviii.

Gulyás Gábor – Széplaky Gerda (2011) (szerk.): *Az árnyék helye – Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről*, 2011, Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony.

Gyulai Attila (2019): A politika diszkurzív fogalma: Szabó Márton Schmitt-értelmezése. In: Horváth, Szilvia – Gyulai, Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 171–184.

Habermas, Jürgen (1991): *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press, Cambridge.

Habermas, Jürgen (1994): *Legitimációs problémák a modern államban*. In. *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest.

Habermas, Jürgen (1994): *Legitimációs problémák a modern államban*. In. *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest. 183–221.

Hagendoorn, Louk (2002): A Démon takargatása: hogyan fedte fel Hitler a náci ideológia részleteit 1920–1939-es beszédeiben? Csepeli György – Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítványért Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 12–33.

Hampsher-Monk, Iain (2016): Bezsédaktusok, politikai nyelvek vagy fogalomtörténet? In: Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán (szerk.): *Fogalomtörténet Koselleck*

után. *A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. NKE Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest.

Hazan, Reuven Y.–Rahat, Gideon (2010): *Democracy within Parties: Candidate Selection Methods and their Political Consequences*. Oxford University Press, Oxford. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199572540.001.0001>

Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Hobsbawm, Eric J. (1988): *A forradalmak kora (1789 – 1818)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Horgan, John (2005): *The Psychology of Terrorism*, Routledge, London – New York, 1-19.

Horváth Szilvia (2019): Diskurzus, vita és konfliktus: Szabó Márton politikaelméletének néhány alapfogalmáról. In. Horváth, Szilvia – Gyulai, Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 131–144.

Illés Gábor (2016): Válságkonstrukciók. Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása. *Replika*, 98. szám, 47–65.

Illés Gábor (2017): Felforgatás és megőrzés: Charles De Gaulle három válsága. In. Körösenyi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest: 168–194.

Indriðason, Indridi H. – Kristinsson, Gunnar Helgi (2016): Democratising Candidate Selection in Iceland. In: Giulia Sandri–Antonella Seddone–Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>

Jellinek, Georg: *Általános államtan*, 1994, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.

Jović, Dejan (2009): *Yugoslavia: A State that Withered Away*. Purdue University Press, Indiana.

Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László (2000): *Koszovó – egy válság anatómiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Juhász József (1997): *A délszláv háborúk*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Juhász József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Aula Kiadó Kft., Budapest.

Kállai Ernő. (2014): A nemzetiségi joganyag 2011-es újrakodifikálása. *MTA Law Working Papers*, 53: 1-7.

Karácsony András (2000): A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában. Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest. 86–112.

Karácsony András (2004): Megjegyzés Carl Schmitt politikai antropológiájáról. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 379–389.

Kelemen Roland (2017) (szerk.): *Források a kivételes hatalom szabályozásának magyarországi geneziséről*, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest.

Kenig, Ofer – Cross, William – Pruyers, Scott – Rahat, Gideon (2015): Party Primaries: Towards a Definition and Typology. *Representation*, Vol. 51, No. 2, 147–160. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344893.2015.1061044>

Kenig, Ofer – Rahat, Gideon – Hazan, Reuven Y. (2016): Leadership Selection versus Candidate Selection: Similarities and Differences. In: Giulia Sandri–Antonella Seddone–Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>

Kis Kelemen Bence (2016): Önkormányzati választások nemzetiségi szempontból. *Jura*, 1.67-84.

Koselleck, Reinhardt (1997): *Az aszimmetrikus ellenségfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.

Koselleck, Reinhart (1998): Ellenségfogalmak. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest. 12–23.

Kovács László Imre (2012): Parlamenti vita a választójog kiterjesztéséről – 1993-ban. In. Majoros István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 323-335.

Kovács László Imre (2012): Parlamenti vita a választójog kiterjesztéséről – 1993-ban. In. Majoros István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 323-335.

Kovács László Imre (2014): *A választójog külhoni magyarokra történő kiterjesztésének folyamata*. In. Csernyi Ákos (szerk.): *Határtalan választások. Tanulmányok a külhoni állampolgárok választása témakörében*. NKE Választási Rendszerek Kutatóműhely, Budapest. 93-125.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2018): Broadening the limits of reconstructive leadership: Constructivist elements of Viktor Orbán's regimebuilding politics. *The British Journal of Politics and International Relations*, 2018/20(4). 790-808.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020a): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Osiris Kiadó – TK PTI, Budapest.

Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020b): *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. Oxon, Abingdon; Routledge, New York. 125-127.

Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4(2):91. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v4i2.530>

Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In. Körösényi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest: 9–45.

Körösényi András (2004): Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Körösényi András (2018): The Theory and Practice of Plebiscitary Leadership: Weber and the Orbán regime. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2018/20(10). 1-17.

- Krekó Péter (2022): Az összeesküvés-elmélet mint rendszerigazolás? In. Faragó Klára – Düll Andrea – Hguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *A társadalmi változások indítékai és fékjei. A 80 éves Hunyadi György tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 143–158.
- Lakatos László (2014): A különleges jogrend és a honvédelem szabályzása. *MTA Law Working Papers*, 2014/49, szám 1–10.
- László Róbert (2014): A külhoni szavazatok 2014. évi országgyűlési képviseléválasztás eredményére gyakorolt hatásának vizsgálata. In. Csernyi Ákos (szerk.): *Határtalan választások. Tanulmányok a külhoni állampolgárok választása témakörében*. NKE Választási Rendszerek Kutatóműhely, Budapest. 125-146.
- László Róbert (2018): *Nem hozott a külhon mandátumot a Fidesznek*. In. Választásrendszer.hu, 2018.04.16. <http://www.valasztasirendszer.hu/?p=1943608> Utolsó hozzáférés: 2024.06.24
- Latorcai Csaba (2014): A nemzetiséghez tartozók önkormányzáshoz fűződő jogai az Alaptörvény és a nemzetiségi törvény tükrében. Rövid történeti áttekintés 1993-tól. *Kisebbségkutatás*, 1: 30-51.
- Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein (1967): Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In. Seymour Martin Lipset – Stein Rokkan (eds.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. The Free Press, New York. 1-64.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Löffler Tibor (2010): *Hatalom – autoritás – legitimitás*. JATE Press, Szeged.
- Ludassy Mária (1991): *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest.
- Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Magyar Helsinki Bizottság (2020): [Flash Report: What happened in the last 48 hours in Hungary and how does it affect the rule of law and human rights?](#) Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.
- Malženicky Katalin: Összeegyeztethető-e egy realista képviselő-elmélet a normatív demokráciafelfogással? *Századvég Folyóirat*, 2010/3. 157-174.

- Mazlish, Bruce (1988): *James and John Stuart Mill: father and son of the nineteenth century*. Transaction, Inc., New Brunswick, New Jersey.
- Mazzoleni, Gianpietro (2006): *Politikai kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- McGee, Michael C. (1975): In search of ‘the people’: A rhetorical alternative. *The Quarterly Journal of Speech*, Vol. 61, No. 3, 235–249.
- Merkovity Norbert (2016): Az önmediatizáció jelensége az online politikai kommunikációban. *Politikatudományi Szemle*, XXV/2. 111–132.
- Merkovity Norbert (2017): Introduction to attention-based politics. *Przegląd Politologiczny* Vol. 4, DOI: <https://doi.org/10.14746/pp.2017.22.4.5>
- Merkovity Norbert (2018): *A figyelemalapú politika a közösségi média korában*. Médiatudományi Intézet, Budapest.
- Merkovity Norbert (2019): A Possible Framework for Attention-Based Politics: A Field for Research. *International Journal of E-Politics*, Vol. 10, No. 2, 13-23. DOI: <https://doi.org/10.4018/IJEP.2019070102>
- Merkovity Norbert (2022): Választási kampányok az interneten. Magyar trendek a kilencvenes évek közepétől a 2022-es országgyűlési választási kampányig. *Századvég Folyóirat*, 2022/2, 111–130.
- Merton, Robert K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mertus, Julie (1999): *Kosovo: How myths and truths started a war*. University of California Press, Berkeley.
- Mészáros Gábor (2017): *Különleges helyzetek és beavatkozási lehetőségek az alkotmányos demokráciákban*. Doktori értekezés, Debrecen <https://dea.lib.unideb.hu/items/2e85d973-1a3b-40fb-a5cb-a3193de82169> Utolsó hozzáférés: 2024.06.24.
- Mészáros Gábor: Egy „menekültcsomag” veszélyei – Mit is jelent valójában a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet? *Fundamentum*, 2015. 2-3. szám. 107-119.
- Metz Rudolf (2017a): Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In. Körösenyi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest: 240–264.

- Metz Rudolf (2017b): A kis-nagy ember: G. W. Bush és a 9/11-es terrortámadás. In: Körösenyi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest. 218–239.
- Miklósi Zoltán (2006): A politikai felelősség. *Politikatudományi Szemle*, XX/4. 30–42.
- Miklósi Zoltán (2006): A politikai közösség határai. *Fundamentum*, 2006/2. szám 33–43.
- Mill, John Stuart (1867): *A képviseleti kormány*. Emich Gusztáv, Budapest.
- Mill, John Stuart (1869): *The Subjection of Women*. Longmans, Green, Reader and Dyer, London.
- Mill, John Stuart (1980): *A szabadságról*. Magyar Helikon, Budapest.
- Mogoş, Andreea (2020): The self-representations of the Romanian politicians on Facebook. Roles, frames and social media engagement. In: Hajzer Gergő – Mátyus Imre – Merkovity Norbert – Molnár Judit – Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya (eds.): *Communicative Space – Political Space: 11th Central and Eastern European Communication and Media Conference, 2018*. Iurisperitus, Szeged. 131-139.
- Molnár Ivett (2020): Válságértelmezés és ellenségképzés a politikai vezetői narratívában. *Politikatudomány Online*, 2020/1. szám. 39–67.
- Morus, Christina M. (2007a): Sloba the Redeemer: The Rhetoric of Slobodan Milosevic and the Construction of the Serbian „People”. *Southern Communication Journal*, Vol. 72, No. 1, 1–19.
- Morus, Christina M. (2007b): The SANU Memorandum: Intellectual Authority and the Constitution of an Exclusive Serbian „People”. *Communication and Critical/Cultural Studies*, Vol. 4, No. 2, 142-165.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London and New York: Routledge.
- Németh György (1999): *A polisok világa*. Korona Kiadó, Budapest.
- Németh Lajos (2016) (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*, Wolters Kluwer, Budapest.
- Németh László (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016.

Nemzeti Választási Iroda: A nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgárok száma. <https://www.valasztas.hu/nemzetisegi-nevjegyzeki-nyilvantartas> (utolsó letöltés: 2021. 09. 12.)

Nemzeti Választási Iroda: Nemzetiségi önkormányzati választások eredményei, 2014: <https://static.valasztas.hu/dyn/onk14/szavossz/hu/eredind.html> (utolsó letöltés: 2021. 09. 12.)

Nemzeti Választási Iroda: Nemzetiségi önkormányzati választások eredményei, 2019: <https://www.valasztas.hu/nemzetisegi-onkormanyzati-valasztasok-2019> (utolsó letöltés: 2021. 09. 12.)

Nohlen, Dieter (1984): Meaning and Functions of Elections. In. Nohlen, Dieter: *Elections and Electoral Systems*. Friedrich Ebert Stiftung, Bonn.

Gross Dániel – Szabó Andrea (2017a): Trendek a magyar egyetemisták és főiskolások politikai részvételében, 2011–2015. In. Szabó Andrea (szerk.): *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, Szeged–Budapest. 100–122.

Gross Dániel – Szabó Andrea (2017b): Changing Tendencies of Youth Political Participation in Europe: Evidence from Four Different Cases. In. Breen, Michael J. (ed.): *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Routledge, Abingdon. 160–183.

Pál Gábor (2014): Politikai közösség, politikai felelősség, politikai stratégia. A külhoni magyarok szavazójogával kapcsolatos közéleti vitát keretbe foglaló politikai diskurzus elemzése. In. Csernyi Ákos (szerk.): *Határtalan választások*. NKE Választási Rendszerek Kutatóműhely, Budapest. 171–195.

Pál Gábor (2015): *A vitathatóság keretei: A gyűlöletbeszéd fogalmának jelentésmezői és a kérdéskör metaforizációja a magyar politikai diskurzusban*. MTA TK PTI, Budapest.

Pál Gábor (2021): A politikai erőszak problematikája: a tudományos vizsgálódás kiindulópontjai. In. Peres Zsuzsanna – Pál Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére. Semper ad perfectum*, Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 523–531.

Pál Gábor (2019): A politikai ellenségképzés és a politikai erőszak kérdésköre Szabó Márton írásaiban. In: Horváth, Szilvia – Gyulai, Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest: 159–169.

Papházi Viktor (2018): „Kádári” minták a magyar fiatalok körében. A szocializmus öröksége a magyar fiatalok politikai magatartásában és attitűdjeiben. *Politikatudományi Szemle*, XXVII. évf., 2018/3. szám. 133–151. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2018.3.133.151>.

Papp I. (2008): A politikai részvételi jogok. In: Halmai G. – Tóth G. A. (szerk.): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest

Papp Imre (2008): A politikai részvételi jogok. In: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest.

Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. The Free Press, Glencoe, Illinois.

Pasquino, Gianfranco – Valbruzzi, Marco (2016): Primary elections between fortuna and virtù. *Contemporary Italian Politics*, Vol. 8, No. 1, 3–11. DOI: <https://doi.org/10.1080/23248823.2016.1147157>

Pasquino, Gianfranco (2011): Primary elections in Italy. An episode in institutional imitation. *Journal of Modern Italian Studies*, Vol. 16, No. 5, 667–684. DOI: <https://doi.org/10.1080/1354571X.2011.622473>

Pasquino, Gianfranco (2016): Primaries, parties, people. *Contemporary Italian Politics*, Vol. 8, No. 1, 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1080/23248823.2016.1147217>

Pavlaković, Vjeran (2005a): Serbia as a Dysfunctional State. In: Sabrina P. Ramet & Vjeran Pavlaković (eds.): *Serbia since 1989: Politics and Society Under Milosevic and After*. Seattle: University of Washington Press, 3-10.

Pavlaković, Vjeran (2005b): Serbia Transformed? Political Dynamics in the Milosevic Era and After, In: Sabrina P. Ramet & Vjeran Pavlaković (eds.): *Serbia since 1989: Politics and Society Under Milosevic and After*. Seattle: University of Washington Press, 13-55.

Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.*, MTA Filozófiai Intézete, Budapest.

- Pitkin, Hanna Fenichel (1967): *The Concept of Representation*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Pokol Béla (2004): A politika logikája Niklas Luhmann és Carl Schmitt megközelítésében. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 211–222.
- Potter, Jonathan – Wetherell, Margaret (1987): *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Sage, London.
- Ranney, Austin (1981): Candidate selection. In. David Butler – Howard R. Penniman – Austin Ranney (eds.): *Democracy at the Polls*. American Enterprise Institute, Washington. 75–106.
- Riceour, Paul (1998): Erőszak és nyelv. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 124–136.
- Róbert Péter – Oross Dániel – Szabó Andrea (2017): Youth, Precarious Employment and Political Participation in Hungary. *Intersections. EEJSP*, 3(1). 120–146. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i1.299>
- Róbert Péter – Szabó Andrea (2016): „Magad uram, mert szolgád alig van!” A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In. Boda Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA TK PTI – Napvilág Kiadó, Budapest. 199–227.
- Romsics Ignác: Az újabb kori magyar történelem „életciklusáról”. In. Faragó Klára – Düll Andrea – Hguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *A társadalmi változások indítékai és fékjei. A 80 éves Hunyadi György tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–211.
- Róna Dániel (2008): A törésvonal fogalma a politikatudományban: Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 17 (4). 121–144.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
- Roy, Abhik – Rowland, Robert C. (2003): The Rhetoric of Hindu nationalism: A Narrative of mythic redefinition. *Western Journal of Communication*, Vol. 67, No. 3, 225–248.

- Salvatore, Armando–Schmidtke, Oliver–Trenz, Hans-Jörg (2013): Introduction: Rethinking the Public Sphere through Transnationalizing Processes: Europe and Beyond. In: Armando Salvatore–Oliver Schmidtke–Hans-Jörg Trenz (eds.): *Rethinking the Public Sphere through Transnationalizing Processes: Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1–24.
- Sandri, Giulia – Seddone, Antonella (2016): Introduction: Primary Elections across the World. In: Giulia Sandri–Antonella Seddone – Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Sári János – Somody Bernadette (2008): *Alapjogok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2018): *A politikai gondolkodás története Magyarországon – Appendix*. Századvég, Budapest.
- Schmitt, Carl (1998): A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 24–35.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (2007): *The Concept of the Political. Expanded Edition*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Seddone, Antonella–Venturino, Fulvio (2013): Bringing voters back in leader selection: the open primaries of the Italian Democratic Party. *Modern Italy*, Vol. 18, No. 3, 303–318. DOI: <https://doi.org/10.1080/13532944.2013.801675>
- Síklaky István (1996): A demagógia működésmódja – a szociálpszichológia szemével. *Rubicon*, 7. évf. 3. sz. 12–13.
- Skowronek, Stephen (1997): *The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to Bill Clinton*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Splichal, Slavko (2012): *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. Hampton Press, New York.
- Stone, Walter J. (1986): The carryover effect in presidential elections. *American Political Science Review*, Vol. 80, No. 2, 71–79.

Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya – Merkovity Norbert (2022): Campaigns Without Frontiers? The Europeanisation of the 2019 Elections Based on the Appearance of Foreign Public Figures in National Campaigns. In. Dominic Wring – Bengt Johansson – Edoardo Novelli (eds.): *The 2019 European Electoral Campaign: In the Time of Populism and Social Media*. Springer International Publishing, Cham. 199–217.

Szabó Andrea – Oross Dániel (2014): Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In. Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II.: Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, Szeged–Budapest. 99–110.

Szabó Andrea – Oross Dániel (2018): A politikai érdeklődésre ható tényezők európai perspektívában – a magyar eset. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. 2. szám. 72–94. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.72>

Szabó Márton (2000): Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In. Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. József Műhely Kiadó, Budapest. 24–50.

Szabó Márton (2004a): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L’Harmattan Kiadó, Budapest.

Szabó Márton (2004b): A politikai fogalmának elmélyítése. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 181–196.

Szabó Márton (2006): *Politikai idegen: a politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. L’Harmattan Kiadó, Budapest.

Szabó Márton (2007): Ellenfél és ellenség a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 16. évf. 2007/4. szám, 9-20.

Szabó Márton (2010): Intézmény és diskurzus a politikában. *Századvég Folyóirat*, 57. szám. 3–34.

Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretív szemléletébe és kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.

Szabó Miklós (2023): A. Gergely András és politikai antropológia: A cselekvőképes ember hatalma. In. Povedák István (szerk.): *AGAntropológia. A. Gergely András emlékezete*. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. 175–176.

Székely Levente – Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter (2021): A Magyar Fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – Fiatalokról, fiataloktól. Erzsébet Ifjúsági Alap, Budapest.

Székely Levente – Szabó Andrea (2016) (szerk.): *Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok!* Új Nemzedék Központ, Budapest.

Szekeres Tamás – Boldizsár Dóra – Németh Kornél – Petrovszki László (2020): Facebook Activity of Individual Representative Candidates During the 2018 Hungarian General Elections In: Hajzer Gergő – Mátyus Imre – Merkovity Norbert – Molnár Judit – Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya (eds.): *Communicative Space – Political Space: 11th Central and Eastern European Communication and Media Conference, 2018*. Iurisperitus, Szeged. 45–58.

Takács Péter – Könczöl Miklós (2007): Eszmény és valóság a politikában. Az ókori görög állambölcelet vázlata. In. Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Szent István Társulat, Budapest.

Tocqueville, Alexis de (1993): *Az amerikai demokrácia*. Európa Kiadó, Budapest.

Tódor Imre (2015): Ellenségkonstruálás. Carl Schmitt és Reinhart Koselleck. *Erdélyi Múzeum*, 2015/4. Kolozsvár. 50–60.

Tóth Gábor Attila (2009): *Túl a szövegen – Értekezés a magyar alkotmányról*. Osiris Kiadó, Budapest.

Unger Anna (2014): A demokratikus választások alkotmányos és politikai ismérvei és a magyar választási rendszer. *Fundamentum*, 4: 9–11.

Unger Anna (2018): A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*, 2-3: 5-16.

Urbainati, Nadia (2014): *Democracy Disfigured: Opinion, Truth and the People*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.

Vicentini, Giulia (2013): Selecting the leader in Italy and Spain. *Revista Española de Ciencia Política*, Vol. 33, 11–30.

Ware, Alan (2002): *The American Direct Primary: Party Institutionalization and Transformation in the North*. Cambridge University Press, Cambridge.

Weber, Max: A politika mint hivatás. in *Tanulmányok*, 1998, Osiris Kiadó, Budapest.

Xenophón (1986): *Emlékeim Szókratészről*. Európa Kiadó, Budapest.

Zentai Violetta (1997): Politikai antropológia: a politika antropológiája. In. Zentai Violetta (szerk.): *Politikai Antropológia*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Budapest. 9-36.

Elemzett beszédek listája

Áder János felszólalása az 1993-as alkotmánymódosítási javaslat parlamenti vitájában. 1993.09.28; 326. ülésnap. <https://www.parlament.hu/naplo34/326/3260019.html> Utolsó hozzáférés: 2024.06.16.

Donald Trump 2015. augusztus 9-i sajtótájékoztatójának leirata: <https://www.nbcnews.com/meet-the-press/meet-press-transcript-august-9-2015-n408516> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Orbán Viktor (2020): Együtt újra sikerülni fog. Magyar Nemzet, utolsó hozzáférés: 2021.11.25.

Orbán Viktor exkluzív interjúja az m1 „Ma este” című műsorában, 2020.09.12-én. Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Orbán Viktor interjúja a Hír Televízió „Magyarország élőben” című műsorában, 2020.10.08-án. Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Slobodan Milošević beszéde a belgrádi nagygyűlésen [Miting na Ušću]; 1988. november 19. https://youtu.be/RvXgqKWwUzk?si=FxRD-l-gOWmU_zYd Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Slobodan Milošević beszéde a rigómezei csata 600. évfordulóján; Gazimestan, 1989. június 28. <https://www.youtube.com/watch?v=4a5ct7vVcgg&fbclid=IwAR2dIHUvcbImvG7vKFKNmJu6L28LmkoL19Jgi2VdoFQjCmSSSeRrcHAcTnw> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Slobodan Milošević beszéde; Kosovo Polje, 1987. április 25: <https://www.youtube.com/watch?v=gqNke6x8R7M> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Jogszabályok jegyzéke

1/2013. (I. 7.) AB határozat:

<http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/9C05BC19C310A316C1257ADA0052476B?OpenDocument> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

45/2005. (XII. 14.) AB határozat:

<http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/753814BC398F86DCC1257ADA00528D07?OpenDocument> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

41/2012 (XII. 6.) AB határozat:

<http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/2EA8A1E5D6372FAFC1257ADA00524C26?OpenDocument> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.